

„ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM”

**A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik
a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra**

2005. november 11.

**Mikes International
Hága, Hollandia**

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-062-4

NUR 323

© Mikes International, 2001-2005, All Rights Reserved

A Kiadó előszava

A Mikes International negyedévi folyóiratunk idei július-szeptemberi számához készített mellékletet a 100 éve született Cs. Szabó László emlékének szenteltük. A mellékletben a legrangosabb nyugati magyar folyóiratokban Cs. Szabó Lászlótól és Cs. Szabó Lászlóról megjelent írásokból nyújtottunk át válogatást.

A mai nap, születésének 100. évfordulóján e kötetel tisztelegünk a *'Mikes osztályfőnöke'* előtt. E kötetel egyben az idén 70. életévét betöltő Czigány Lórántot — a Mikes hű barátját — is szeretettel köszöntjük.

Hága (Hollandia), 2005. november 11.

MIKES INTERNATIONAL

Publisher's preface

Today we celebrate the 100th anniversary of László Cs. Szabó's birth, the prominent literary personality of the Hungarian community living in the West. With this volume — entitled »MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN« — we pay tribute to him. In the same time we are also delighted that the main author of this memorial book — Lóránt Czigány — has turned 70 this year. We wish him a happy birthday!

The Hague (Holland), November 11, 2005

MIKES INTERNATIONAL

Cs. Szabó László

(1905-1984)

1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugatba*, a *Magyar Csillagba* és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnan nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fáklyáját. Ilymódon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytisza magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolkodnak reá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban*–*Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondozza.

A fényképfelvételt Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre. [Mikes International Szerk.]

ARDAY GÉZA

„Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem”

—

Elöljáró gondolatok a kötethez

Idén ünnepeljük Cs. Szabó László születésének századik évfordulóját. Ez alkalomból a Mikes International — az idei év 3. számának mellékleteként — kiadott egy válogatást: *In memoriam Cs. Szabó László* címmel, azokból az írásokból, amelyek Cs. Szabóról íródtak. Farkas Flóriánnal azonban megállapodtunk, hogy közvetlenül Cs. Szabó László születésnapjára egy különleges kötettel kívánunk tisztelni az író emléke előtt. A „hágai Mikes-központ” dolgozószobájában, lelkes önfeldevágyással kezdtük el ennek a kötetnek a megtervezését. A téma adott volt: Cs. Szabó László századik születésnapja. A mottó magától Cs. Szabótól származik, ami a kötet címévé is vált. Az összeállításához vezető utat kellett csak megkeresnünk, pontosan azt a megoldást, ami kissé különössé, a másik kötetből eltérővé „varázsolja” ezt az ünnepi válogatást. Ez a megoldás Czigány Lóránt önmaga volt, vagyis az írásai, hiszen évekig, sőt évtizedekig tartó barátság fűzte őket egymáshoz, s ez az emberi kapcsolat tisztelettel is keveredve — eredményezték e kötetben található írásokat.

Cs. Szabó 1905-ben látta meg a napvilágot, Czigány Lóránt pedig 1935-ben született, vagyis éppen idén mind a két angliai — egykori emigráns — alkotónk kerek születésnapját ünnepelhetjük. Pontosan harminc esztendő a kettejük közötti különbség. Ez a három évtized tulajdonképpen egy nemzedékváltásnyi idő, vagyis Czigány Lóránt az emigrációban kortársa, de nem nemzedéktársa Cs. Szabónak. Czigány Lóránt azt írja Cs. Szabóról: „van egy író velünk itt Nyugaton, aki bár tisztséget nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri és meghallgatják.” A közöttünk élő irodalomtörténészek közül ő az egyetlen, akinek a visszaemlékezései, tanulmányai a legmélyebb elemzését adják Cs. Szabó alkotói egyéniségének. A kötetben ezek az írások foglalják el a fő helyet. Czigány Lóránt alapgondolata Cs. Szabóval kapcsolatban, amit *A mi Kazinczyink* tanulmányában fogalmaz meg: „Tételek ugyanis az, hogy az 1945 utáni magyar emigráns irodalomból soha nem jött volna létre a mai virágzó nyugati irodalom, ha egy Cs. Szabó László-szerű egyéniség nem áll az élére”. A Cs. Szabó Lászlóról két tételben című írásában egy jelentős megállapítást is tesz a tanulmánya elején, ami ezt a tételt fejt ki: „Cs. Szabó László harmadik életműve... a jelenlét a nyugati magyar irodalomban. Cs. Szabó László ugyanis intézmény, a nyugati magyar irodalom legfontosabb intézménye. Igaz, közéleti stallumot sohasem vállalt, mert annak ódiumához túl finnyás az orra.” A következő mondatokra hangsúlyozottan szeretném föl hívni az olvasó figyelmét: „Az irodalom természetesen művek összessége, de művek csak kongeniális irodalmi élet keretein belül sorjáznak, s ehhez, az irodalmi élethez, kell valami, amitől »összeáll«. Nevezhetjük ezt a valamit élesztőnek, kovásznak, mustármagnak, vagy éppen valami rejtélyes »fluidumnak«. Ezt a fluidumot a tapasztalt szakorvos hivatástudatával Cs. Szabó László oltogatja a nyugati magyar irodalom nem ritkán vérkeringési zavarokkal küszködő szervezetébe.” Nem volt könnyű dolga ezzel a zavarokkal küszködő szervezettel. Ezt a megállapítást bizonyítják azok a helyzetrajzok a Mikes tanulmányi napjairól, amelyeket Cs. Szabó László és Czigány Lóránt tollaiból — mint kortörténeti dokumentumokat — megtalálhatunk e válogatásban. Ezek az írások, mintegy „felelő” naplók és jegyzetek egészítik ki egymást.

Még vagyunk. Ezzel a címmel jelent meg Cs. Szabó 1975. szeptember 12-én, a Mikes Kelemen Kör találkozóján elhangzott előadásának anyaga, amely szintén az egyik lényeges írása e kötetnek. Harminc évvel ezelőtt adott Cs. Szabó helyzetértékelést arról, hogy „hogyan áll a külföldi magyar irodalom, részben arról, hogy van-e viszonya s ha van, milyen a hazaival”. (Egyébként kifürkészhetetlen és megmagyarázhatatlan okból szeptember 12-én állítottuk össze ezt a Mikes International-kiadványt is!) Czigány Lóránt legfőbb írása Cs. Szabó Lászlóról *A mi Kazinczyink* címet viseli. Ez az esszé a legjobb azok közül az írások közül, amelyek „Csé”-vel foglalkoznak. Ezt komolyan és őszintén, minden belső érdek és külső befolyásoló tényező nélkül állíthatom. Ezt a megállapításomat annak a figyelembevételével teszem, hogy módomban van ismerni a Cs. Szabóról írt irodalmat. Czigány Lóránt írása nem elhanyagolható többlettel is rendelkezik: tudniillik lélek van benne jelen. Czigány Lóránt minden mondatából és kimondatlan gondolatából érződik, hogy ismeri alanyát. Az írás stílusa könnyed, azonban precízen kimunkált és átgondolt mondatokból áll. Igen, ki kell mondanunk: Czigány Lórántnak ez az esszéje telitalálat, mert sikerült

Cs. Szabó lényét elkapnia és lényegét megfognia. S ez nem elegendő! Szépírói teljesítménnyel érzelmeket is ad át. Minden olvasó figyelmét szeretném föl hívni a három utolsó bekezdésre, amelyben leírja Cs. Szabó fizikai hazatérésének, vagyis az első hazalátogatásnak a történetét: „Lóránt! Olyan minden, mintha csak tegnap mentem volna el. — Igen, ez Csé volt. A hamisítatlan. Örültem. Igen, örültem, hogy Cs. Szabónak azzal az emberméltósággal sikerült hazatérnie, amit Angliában kapott vissza az olaszországi emigráció után. S örültem, hogy küldetését becsülettel elvégezte.” Ugyanitt Czigány Lóránt kimondja a leglényegesebbet: „S gazdag életművéből nekünk is hagyott valamit ott, Londonban, Párizsban, Amszterdamban. Otthagytunk nekünk az irodalmi tudat folytonosságát és a kritikai szellemet. Mert a magyar írónak legfontosabb fegyvere a kérdőjel. Érdekesebb, izgalmasabb, intellektuálisabb, mint a felkiáltójel.” Czigány Lóránt külön ki is hangsúlyozza: „Szükség van arra, hogy ezeket a kérdőjeleket időnként külföldön leírt mondatok után lássuk. Más rálátással, más prioritások szerint megfogalmazva.” Czigány azzal a trouvaille-jal fejezi be az írását, amit illetlen módon a bevezetőben idézek: „Cs. Szabó László sírja pedig itt, Sárospatakon jelképezze közös dolgaink rendezését, hiszen a sírkő felirata szerint semmi különös nem történt Cs. Szabó Lászlóval: megszületett Budapesten 1905-ben, és elhunyt ugyanott 1984-ben”.

Ajánlom mindenki becses figyelmébe ezeket a színes írásokat, amelyek az évek előrehaladtával nemcsak emlékké, hanem történelemmé nemesedtek.

Budapesten, 2005. őszén

TARTALOM

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface.....	III
ARDAY GÉZA	
„Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem” – Elöljáró gondolatok a kötethez.....	V
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
Magyar író az emigrációban	1
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
Még vagyunk [A nyugati magyar irodalomról]	20
CZIGÁNY LÓRÁNT TANULMÁNYAI „CSÉ”-RŐL	32
CZIGÁNY LÓRÁNT	
Cs. Szabó Lászlóról két tételben	33
CZIGÁNY LÓRÁNT	
„Az országban való sok romlásoknak okairól”	37
CZIGÁNY LÓRÁNT	
A mi Kazinczyknak – Cs. Szabó Lászlóról	40
CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÍRÁSAI A HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR	
TANULMÁNYI NAPJAIRÓL	46
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
A doorni találkozó [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1959. évi konferenciája].....	47
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
Egy akadémiás városban [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör leydeni konferenciáján 1960]	50
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
A Maastól a Loire-ig. [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjai. 1962.]	53
CS. SZABÓ LÁSZLÓ	
Az értelem nyelvén. [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 8. Tanulmányi Napjairól.].....	56
CZIGÁNY LÓRÁNT ÍRÁSAI A HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR	
TANULMÁNYI NAPJAIRÓL	58
CZIGÁNY LÓRÁNT	
A Mérleg jegyében. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – I.....	59
CZIGÁNY LÓRÁNT	
Továbbjutni. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – II.	61
CZIGÁNY LÓRÁNT	
Önarcképünk sorsunk tükrében, 1945-1949. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – III.....	70
CZIGÁNY LÓRÁNT	
A holnap magyarsága – a magyarság holnapja. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – IV.	72
A KÖZREADOTT ÍRÁSOK LELŐHELYE	74
CZIGÁNY LÓRÁNT ÉLETRAJZI ADATAI	75

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Magyar író az emigrációban*

MIELŐTT belefogok előadásomba, jobban mondván az előadás bevezetőjébe, kettőre figyelmeztetlek titeket. Az egyik az, hogy szókimondó leszek, néha fájdalmasan az. Protestánsok vagyunk, egymás között, hagyományunk, hogy hitelveinket valóságosan vagy jelképesen kiszögezzük egy kapura. Megteszem én is, amikor sűrűsödő lelki bajokról és mélyre szántó szomorúságokról beszélek, éppen a bevezető elvi részben. Tétovázásokról, vívódásokról, csalódásokról, egy szóban: válságokról amelyek az új magyar kiáramlásban egy ideje fölmerültek. A ti bajotok a mi bajunk, még ha előbb sejtettük is, mint ti. A másik bejelentésem az, hogy hosszú leszek az anyag bősége miatt. Nem minden orvosláshoz elég a kézrátétel.

„Magyar író az emigrációban” az előadás címe. Lehetne az is, hogy „magyar író nyugaton” vagy „magyar író idegenben”. Azt jelenti, hogy életemről fogok beszélni; amit elmondok: egy szelet önéletrajz, barnában, feketében, nagy ritkán rózsaszínben. Minden írói műben, a látszólag személytelenben is van alámerült önéletrajzi elem. Ha én most feltárom az 1949 és 1960 között eltelt évtizedet, azért teszem, mert válságos fordulat küszöbére jutottunk az 1956-os emigrációban. Sokfelé utazom, sok fiatal magyarral találkozom, szembe kell nézni a tünetekkel.

Egyik az, hogy az októberi csodának — megilleti ez a szó a forradalmat — belső tápereje külföldön elfogy, lendítő láza lecsökken, mert idegen földön már közömbös, szürke környezeti valóságra mered az a teremtmény önkívület, amely az októberi napokat kirobbantotta a hazában. Megszállott kisebbség csak tömeges együttérzők közt tud a végletekig kitartani csüggedés nélkül.

Ez történt 1849 után is. Korabeli emlékiratokból és levelekből tudjuk, hogy 1851 után nagyon elszaporodtak veszélyes tünetek a levert kedélyű, hasadozó magyar emigrációban, kihűlt a forradalom pátosza, belsőleg széthulltak nagy emberek, agyak bomlottak meg, önvádoló vagy bűnbakokra vadászó csüggedés, civódás, párbajozás, öngyilkosság váltotta fel az isaszegi mámort s a vérrel festett éljenzést a szenttamási sáncokon. Van okom azt állítani, hogy hasonló tünetek kezdenek csírázni a mai emigrációban is a fiatalok közt. Egyelőre szelídebb formában. Kötelességünk semlegesíteni, ha lehet.

A másik, elkerülhetetlen válságtünet, hogy mialatt lankad a belső lendület, atomizálódik is szétszóródó diaszpóránk. Csökken az 1956-os menekültek összetapadása, nem érezhetnek már annyira együtt, mint 1957-ben. Hibájukon kívül elvesztik a kapcsolatot egymással s el a legerősebb kötőanyaggal, az irodalommal is. Lépten-nyomon felbukkan ez a tünet, még olyankor is, amikor egy korábbi, megállapodott menekült, például én, találkozok új honkeresőkkel. Már vannak cinkos szálaim azokkal, akik Angliába kerültek. Tegnap este az országúton levegőzve talákoztam egyikükkel. Csak pár mondatot beszéltünk a repülésünkről, ugyanarról a repülőtérről szálltunk fel, a „miénk”-ről, szóval már volt egy akaratlan s persze csak felületes összejátszásunk: a lelki jelbeszéd előjátéka, amiből mondjuk egy göteborgi magyar diák kimarad. Ha viszont néhány göteborgi diák verődött össze előttem az ebédszünetben, én voltam kirekesztve egy-két bennfentes utalásukból. Még nem „hazai”-ból, de már otthonosból. Országunként megismétlődik ez a jelenség. Természetes is. Akármennyire magyarok vagyunk valamennyien, ha egyikünk állandóan a *Le Monde*-ot olvassa, a másik a *Corriere*-t, a harmadik a *Times*-ot, a negyedik a *Süddeutsche Zeitung*-ot

* Ez a szabadelőadás — mert eredetileg az volt —, elsősorban bevezető része, ma már történelmi emlék s a nagyszámú, leülepedett nyugati és tengerentúli magyar diaszpóra egyik lélektanilag és irodalmilag lezárt életszakáról szól. A bevezetőben emlegetett kollektív és egyéni belső válság azóta nagyrészt elsimult, ki-ki rég számot vetett azzal, hogy mennyire magyar, mennyire nyugati, megtalálta lelki egyensúlyát s ezáltal nagy erővel és szilárd tudattal önállósult a nyugati középnyemzedék kettős kötöttségű, kettős hűségű és egyénenként is elég gyakran kétnyelvű irodalma, amely egyfelől független, önértelmű, másfelől az összmagyarság integráns szellemi meghosszabbodása Bécstől San Franciscóig; szépirodalmi s tudományos művekbe és fordításokba rögzített „virtuális Magyarország”, amely a rövid időközben külföldön és Magyarországon megjelent két versantológia: *Nyugati magyar költők* (1980) [Megjelent elektronikusan 2003-ban a Mikes International kiadásában; http://www.federatio.org/mikes_bibl.html — Mikes International Szerk.], *Vándorének* (1981) összehasonlítható anyagából is kiderül. Czigány Lóránt ellenzi a *középnyemzedék* szót (Vigília, 1982 július), de nem tudok jobbat, minden számottevő tagja négy éven belül született az 1930-as években. (Cs.)

vagy a *Zürcher* vagy egy norvég napilapot, előbb-utóbb polarizálón hat rájuk. Vigaszul s öregebb száműzöttek tapasztalatán okulva csak annyit, hogy a második, harmadik évben erősebb ez a hatás, mint a tizedikben. Ha persze Rákosi uralma alatt szabadon árulták volna az említett lapokat magyarországi újságkioszkokban, nem is tudnám szóvátenni a tünetet, hogyan tehetném? — nem volna.

A harmadik válságtünet, amit nagyon komolyan kell venni az, hogy minél inkább közelednek a fiatalok a pályaválasztáshoz és családalapításhoz, annál jobban előtérbe tolakszik a legsúlyosabb kérdés, „az embernek próbája”: milyen mértékig asszimilálódjunk, mennyire helyezkedjünk bele a nyugati vagy tengerentúli világba, hol kezdődik, hol végződik a kettős kötöttség, kettős hűség s a kétnyelvűség. Úgy érzem, hogy a beilleszkedés és asszimiláció határa zaklatja leginkább a diplomaszerezéshez közelítő fiatalokat, nyílt vagy titkolt vívódásaik fő oka. Mennyire fogadjam magamba a nyugati világot, azaz életformát? Mennyire s meddig szolgáljam a munkámmal? Mit tartalékoljak esetleg változó időkre? Mennyire őrizsem s védjem magamban s gyermekeimben a magyarságot, remélve, hogy későbbi munkám javát mégis csak hazámban hasznosíthatom? Hiszen volt már egyszer egy kiegyezés, Kossuth jobbkeze külföldön: Pulszky Ferenc hazament s haza a kötélhalálra ítélt gróf Andrássy Gyula is. Sohase feledjétek, hogy amikor kijöttetek 1956-ban, ellentétben velünk, régebbi hontalanokkal, sokkal ködösebb képetek volt a Nyugatról a kommunista párt légmentes szellemi zárata miatt. Persze a párt az ötvenes évek legelején éppen a fordítottját érte el annak, amire százféle elrémítő tilalommal törekedett az aknazár mögött. Kacsalábon forgó tündérpalota volt a nyugati világ a fertőzetlen serdülők képzeletében, márpedig belőlük állt a nagy-nagy többség. Azóta szembesültetek a nyugati világgal, ami jobb is, rosszabb is a megálmódottnál, de mindenesetre egészen más. Egyszerűen: kézzelfogható. De azáltal, hogy megismertétek a maga tetszik-nem tetszik valóságában, hamarosan párosult az egyénenként atomizált, keserves problémával, hogy mi legyen itt a magyar ember helye, helyezkedése? Minél jobban halványul a közeli hazatérés reménye, annál élesebb ez a dilemma. Amikor kijöttek a fiatalok, próbaképpen többtől is megkérdeztem: tulajdonképpen mit akartok? Azt felelte a többsége — s ez volt a gyönyörű! — hogy négy-öt év alatt bejárják és kirabolják a Nyugatot, mint portyázó őseik, ezúttal nem nyereg alá, hanem homlok mögé valóval, összeszedjük, ami szellemileg és műszakilag felhasználható, aztán hazamegyünk, hogy Széchenyi élő szelleme körül legyen elég „kiművelt emberfő”. Az ellenforradalmi fehér s a terrorista vörös ország után végre csinálunk egy igazán lakható Magyarországot, ahonnan senki se kívánczik el, mert nincs se Orgovány, se Recsk. Ez a remény még ma is megvan a kinti magyarok egy részében, de ugyanakkor — mivel a valósággal is szembe kell nézni — mindinkább dereng a kiábrándító gondolat, hogy hol van még az a várva várt szentév! Ami persze csak fokozza a fiatalok belső hányódását, éppen a legjobbakban.

A válságokozó negyedik tünet: hazai. Önszántukból, vagy szovjet parancsra végrehajtott, bosszúálló akasztások után a párt új gárdája önszántából s nyilván a Kreml szemhunyasával másképp viselkedik, mint annak idején az országra szabadított véredek, visszahúzódo magatartásuk elviselhetőbb, mint az úttesteken és embertesteken lefüggönyözve átrobogó fekete autósoké. Normalizálódik a mindennapok üteme, nincs béke, de van fegyverszünet s a hazaiak kezdik emberinek tartani azt az életformát, amelyben a rizs- és kukoricatermelés, disznóhizlalás és lakásépítés előbbre való, mint az éjjeli razzia, elhurcolás, kitelepítés s rabok ingajárata kimondhatatlan börtönök között. A kép megtévesztő, messziről már úgy fest, mintha félig-meddig nyugati stílusú lenne. Mi a következménye idekint? Az, hogy kétely támad egyik-másik ötvenhatosban, olyan megingásoknak kiszolgáltatva, amikre nincs rögtöni, kijózanító válasz. Előfordul, hogy ábrándokat, illúziókat ébreszt. Ezúttal a Keletről s a hazáról, kissé afféléket, csak fordítva, mint annak idején a hazában a Nyugatról. Ó, hát ilyen gyors lehet a feledés? Bizony nagynéha igen. Lejön Oxfordból egy fiatal barátom kiönteni a szívét, ahogy istenigazából csak Magyarországon tudják, a második üveg után egy arasznyira az öngyilkosságtól. „Laci bácsi”, mondja, „azért mégis különb az a keleti világ, szörnyű hibáival együtt” — (ebbe beleértette a magyarokon kívül a lengyeleket s az oroszokat is, persze csak az orosz embert, Tolsztoj, Dosztojevszkij és Csehov figuráit, nem a szovjet rendszert): „ott meg tudnak halni valamiért, itt nem”. Ami látszólag igaz, velejében együgyű tévedés. 1933 februárban az oxfordi diákszövetség híres vitaklubja — *debating society* —, Parlamentjük s jövődő politikusaik előiskolája

* Az oxfordi vitaklub többségi határozatának a megszövegezője diákkorában igen nagy ígéret volt a világhírű egyetemen, politikai meteorpályát s e pályán miniszterelnöki széket jósoltak neki, hiszen Oxford hagyományosan a nagy angol kormányfők csemeteiskolája. De a meteor sistergés nélkül, észrevétlenül kialudt. Elégé molyette állapotban ismertem meg a BBC-ben, ő volt a hidegháború alatt egyik szovjetológusuk, több nyelven böngésző kelet-európai szakértő, hihetetlenül körmönfont és lankadatlanul unalmas hírmagyarázó, például száz sorban arról, hogy a *Pravda* egyik hivatalos közléséből kimaradt két szó, amit ugyanaznap kinyomatott a *Tribuna Ludu*, hah! vajon miért? Nevezetes volt arról is, hogy a mellékhelyiségben egyszerre tudott elmélyülve három funkciót végezni: vizelt, héjjával evett egy almát s olvasott egy félezer oldalas politikai könyvet.

szótöbbségi határozattal kimondta egy viharos ülésen, hogy ők pedig nem adják életüket se hazáért, se királyért, ahogy apáik tették 1914-ben. Hadiárvák is voltak a tagadóan szavazók közt. Rögtön Hitler januári hatalomátvétele után, fullasztó, miazmás légsúlyával már eltakarta Európát a háború árnyéka, politikai analfabéták is sejtették, mennyire valószínű, de Oxford pacifista diákjai épp akkor mondták ki hazaárulásnak beillő határozatukat. Nem történt semmi bajuk, utóvégre angolok voltak, a szabad szó kiváltságosai. S kár is lett volna, ha meggömbül akár csak a hajuk szála, mert amikor hét év múlva magára maradt a szigetország s légi fölényrel tört rá az ellenség, hogy Hitler rikácsolása szerint kiradírozza az angol városokat, a nemmel szavazók közül sokan haltak meg, mint sietve bevetett pilóták az egyenlőtlen, de mégis hatásos védelemben. Van Londonnak egy időtlenül régi, helyreállított temploma, *St. Clement Danes*, ma az angol légiflottaé, fülkéiben körös-körül kódex méretű könyvek örökítik meg a hősi halott pilóták nevét, ezrekét és ezrekét, lengyel önkéntesekét is. Amikor kitört a vész, társutas baloldali intellektuelek, oxfordi és cambridge-i diákok ugyanúgy feláldozták magukat a hazáért, mint a maguk földjén francia vasutasok, holland és norvég partizánok. Vagyis a nyugati ember megfontolt szabad akarattal életét adja a szabadságért, ha kell, csak ez nem látszik békeidőben, sőt alig hihető, mert ők a békét nem dramatizálják, békeidőben angol ember kerteszkedéssel, krikettjátékkal, tánclemezekkel, kosaras kirándulással, nyaralási tervekkel van elfoglalva s három-négy szónál többet sohase veszteget a szomszédjára, azt is a sövénykerítésen át. Nemzeti veszélyben viselkedik olyan elszántan, mint a keleti ember, „meg tud halni valamiért”, csakhát amikor egy tapasztalatlan, fiatal emigráns meghasonlik idegen környezetével, szelesen úgy képzei, hogy van valami karizmatikus, semlegesítő védelmünk a haszonleső anyagias gondolkozás ellen s magyar, lengyel vagy orosz ember könnyebben adja életét nagy ügyért, mint nyugati embertársa. Az igazság az, hogy felületesen hamis, mert romantikus múlt századi népjellemzéseknek ugrik be ilyenkor. Aki ismeri a hastáji kozák lándzsadöfést, tudja, hogy Petőfinek nem volt se ideje, se ereje vérével a fűre festeni a haza szent nevét, ahogy főlemelő olajnyomatokon áll.

Értitek már, miről van szó. Fiatalokkal fel-alá sétálva, beszélgetve, vitázva megért bennem az aggódo fölismerés, hogy elérkeztek a jól sejtett hónapok, esetleg évek, amikor meginog a kiáramlók lobogó hite s önbiztonsága, magával tusakodva döntenie kell, vajon helyesen cselekedett 1956-ban, a határátlépéssel? Ezt a kérdést magában kell rendeznie mindenkinek, a belső vita varázslatos külső feloldását tőlem ne várjátok, mert nem vagyok se félisten, se szibilla, emigráns magyar vagyok, vér a véretekéből. Egyet azonban megtehetek. Elmondom, hogyan építettem föl lassan, nagy kinnal, rombadőlt életemet. Tanulást nem vonok le belőle, tegyétek meg ti s mivel szabad földön teszitek, cselekedjete után szabadon, vessétek el a történetet vagy tűnődjetek rajta.

MIELŐTT a mesébe kezdek, eltakarítok a racionális gondolkodás és döntés útjából makacsul beivódott magyar érzelmi legendákat. Történelmünk során csakugyan többször jutottunk olyan szorítóba, hogy éppen csak megértük a holnapot, de vajon mentség ez arra, hogy öntévesztésekkel kicselezzük a szembenézést a valósággal? Mivel sorsunkban csak bűnrészesek vagyunk, nem egyedüli bűnösök, utána teljes félfordulattal ítéletet mondok tapasztalt nyugat-közelből a Nyugat politikájáról is. Egyetértek lelkes, kezdeti szándékotokkal, csak a kultúráját érdemes alaposan megdézsmálni, a politikában ők se különbek senkinél, ők az idősebb testvérek, akik számtalanszor eladták öccsüket, Józsefet. S az a József nemcsak magyar volt.

Váltva lazítást feszítéssel, mindenképpen időbe telik, amíg a nyugati életforma, munkatempó, észjárás, viselkedés, értékrendszer, amely közös is, de nemzetenként jócskán változik is felszívódik rostjaitokba, a magyar lelkiakat szétbomlása vagy gyógyíthatatlan sérülései nélkül. De máris itt a korai alkalom, hogy függetlenül az időtől próbálatok valami holt súlytól megszabadulni. Szerencsémre nekem hamar sikerült, még a hazában. *Az érzélgős kisebbrendűségi érzéstől és köldökzsinórján a panaszos önsajnálattól.*

Viszonylag szegény és kicsi ország fiai vagyunk, de mire jó lépten-nyomon hátunk mögé tekintgetve a tatár- és törökre fogni s eleve fölmenteni magunkat a ránk eső felelősség alól? „*Bezzeg*, amíg nyugaton háborítatlanul épültek a székesegyházak, addig nálunk a tatár- és török-dúlás . . . stb., stb.” Súlyos allergiám van e nemzedékről nemzedékre és szájról szájra ragadó, sematikus siralom ellen. A tatárjárás elég hosszú volt gyakorlott népirtáshoz, de túl rövid kötemplomok, királyi paloták elsőpréréhez. Faluk nem bírták ki, Esztergom kibírta. Másképp állunk a másfél százados török hódoltsággal, ők se romboltak rendszeresen (akkor hova lett volna Isztambul alól a bizánci Kostantinápoly?), magát a lakosságot fogyasztották a végvári háborúskodások, időnkénti büntető expedíciók (akárcsak később gyarmatosító angoloké Ázsiában, Afrikában), gyermek- és nőrablás s a harácsoló, dézsmáló, korrupt gazdálkodás. Ahol nincs már hívő, minek oda Isten háza? egyik kő leválik a másiktól, hulló kövekre újak hullanak, elhordják, szétporlanak. Eltűnt Lantos Sebestyén szülőfaluja, Tinód, eltűnt a Dürer család faluja, Ajtós. Jó messze egymástól, Dunántúlon s az Alföldön.

Igen ám, de közben sem az angolok, sem a franciák nem becsülték meg magukat a kereszténység egyik védpajzsa: a magyar mögött — mert az volt rajtunk kívül, kevésbé megviselve, Lengyelország és Albánia is —; az egyházi kincs- és birtokrablással párosult hitszakadás VIII. Henrik alatt s egy század múlva Cromwell puritán híveinek imádságos vakhite Angliában, a franciáknál meg a Valois-királykorszak belháborúi két keresztény hiten, már-már az országszakadásig, később a jakobinusok ideológiai dühe még nyaktörő létra- s toronymászástól se riadt vissza, hogy törje, zúzza Róma megtagadott hatalmának művészi jelképeit. *Bezzeg* a Nyugat két legcivilizáltabb népe pogány megszállás nélkül, háborítatlanul és szándékosan pusztította a sajátját, nem kellett hozzá se szultán, se szpáhi, se janicsár. Ami csodát a kisebbségi tudattal sújtott „dunai paraszt” lát nyugaton, nem kis részt az eliparosodott múlt század érdeme. Volt elég pénz, tenger pénz, közpénz és magánadakozóké, hogy a gótikus stílus divatos felújulásakor — *gothic revival* az ismert angol neve — helyreállítsák néha szinte a fölismerhetetlenségig romos hagyatékukat. Fájdalom, bűnbánó buzgalmukban néha túl is szépítették. Civilizációnk tagadhatatlanul a középkorban is kisebb és felszínesebb volt, mint a rohamosan urbanizálódó nyugatiaké, bár semmiképp se volt jelentéktelen; ne áltassuk hát magunkat azzal a haszontalan önsajnálattal, hogy a tatár és török, tatár és török, tatár és török, kizárólag ők taszítottak le a nyugattal azonos hajdani szintről. Feneketlenül alája.

A másik fölösleges mély magyar sóhaj, különösen a csudalátó első külföldi villámutazások végén, hogy nincs Párizsunk, Londonunk, Rómánk. Bizony a lengyeleknek, cseheknek, svédeknek, finneknek sincs, s akármilyen úri, nagystíliú, gazdag város Madrid, még a spanyoloknak sincs, azért választotta Picasso, Barcelonától elköszönve, a *Puerta del Sol* helyett a *Montmartre*-t. Egészen más, ami keservesen hiányzik hazánkban, pedig úgy tetszik: Zsigmond és Mátyás uralma alatt megvoltak az alapozási feltételek. Nincs a határainkon belül legalább tíz Sopron, ugyanannyi Pécs, fél tucat Eger, Esztergom, Sárospatak. Kóborlásaimon sohase irigyeltem el más népektől az európai ember három fő fényforrását, de el-elszorította magyar szívemet Ausztriában Salzburg és Feldkirch, Németországban Bamberg, Heidelberg, Freiburg-im-Breisgau, Svájcban Luzern s Lugano, Hollandiában Haarlem és Delft, Angliában Winchester és York, Franciaországban Nîmes, Colmar és Rouen, Itáliában Como, Padova és Lucca, Spanyolországban Salamanca és Segovia. Ezekből vittem volna haza egy mesebeli óriástarisznyában, hogy végre helyrebillenjen egyenlőségi tudatunk a Nyugattal. Ami persze nem jogosít arra, hogy lebecsüljük Orosházát, Kecskemétet vagy Hódmezővásárhelyt. Már csak azért sem, mert a teljes elnémitás gyalázatos éveiben az utolsónak említett hely tette — csak azért is! — boldog emberré a helyettes tanárkodásba száműzött Németh Lászlót.

Kézenfekvő a jogos ellenvetés, a tettek s az esetleges későbbi olvasóé. Hát elfelejtem, hogy többé-kevésbé talán megvolna a hiányolt egyenlőségi tudat, ha Kolozsvár, Segesvár, Brassó, Kassa, Eperjes, Pozsony még a miénk? Egyetértünk, így van. Eppen ez a rettenetes veszteség hatalmaz föl, hogy síneket váltva, a nemzeti önbírálatról most nemzetem oldalán áttaljak egyetemes érvényű, morális tiltakozásra. Nem vagyok benne kezdő.

Nyugaton élő magyarok egyik nagy intellektuális kiváltsága, hogy szabadon beszélnek és írnak a hazai rendszerről, elismerőn vagy elnéző rosszállással vagy megsemmisítőn, mindegy, hogyan, a lényeg a teljes szólásszabadság. Éltem vele, számolni se tudom, hányszor, különösen 1956-ig. De elsődleges kiváltságom mégis az, hogy szabadon írhatok és beszélhetek arról, amit a rendszer elképesztő gyávasággal „a szocialista szomszédnépek nemzeti érzékenysége” miatt tilalmaz, olyan fokig, hogy ártatlan, nemzethű sorokat kicenzúráztat néhány Babits-versből.

E mimózaelkű szomszédok soha az orruk vérét se kockáztatták az ölükbe hulló, országméretű s vegyes ajkú országrészekért, ajándékba kapták cinikus és földrajzilag analfabéta békediktátoroktól. Cselédekét még nem jutalmazott szédítőbb bőkezűséggel olyan uraság (a francia), aki vércsapoló s életveszélyes háborús szorultságából szabadulva, két-három év múltán szabadjára engedte zabolátlan bosszúvágyát Németország s a Monarchia ellen; Isten túlzott kegyelméből bibliás ember a kenetteljes amerikai középnyugatról még soha nem élhette ki jobban felhőkön lovagló, türelmetlen világboldogító vágyát, mint a *Mister President* 1919-ben. Komor erkölcsi keserűséggel évek hosszú során elolvastam, amit a három trianoni békediktátor, Woodrow Wilson, Georges Clemenceau és Lloyd George életéről, jelleméről, politikai múltjáról, parlamenti sakkhúzásairól megírtak *saját honfitársaik*. Elhültem, hogy milyen áthatolhatatlan fal volt az országdaraboló felcserek közt, csak földrajzi és néprajzi tudatlanságuk és pehelysúlyú felelősségérzetük közös. Rideg tény, amit állítok, nem belémsavanyodott sovinizmus. Világpolgárként s nem volt vagonlakóként mérlegelem az immár messzi múltat, vagonlakó soha nem voltam. De ha egyetlen magyar se maradt volna akkor a földön s eltűnök én is, változatlanul nem lenne titok, hogyan vitték végbe az esztelen mérszárlo munkát s adták ki a fejükre visszaháramló jóvátételi parancsokat, eleve az eljövendő Hitler keze alá játszva a kártyalapokat, mert az angol békeküldöttség két fiatal tagja — később világhírű mindkettő —: John Maynard Keynes és Harold

Nicolson külön-külön megírta hosszú lejáratú intelmeknek, hogy micsoda elhamarkodott ítéleteket, nemzeti indulatokat, végzetes hatású, meggondolatlan hibákat kerüljenek el egy esetleges újabb világrendezésnél.* Amire persze sor került. Éppen ezért lovagolok Trianon vészbírói ítéletén, mert a jóvátételre kínálkozó jaltai megegyezés — írásos egyezmény sohase volt — egy vesszőváltoztatás nélkül csupán megerősítette azt, ami 1919-ben történt Párizs környékén. Igazán csak az hiányzott volna akkor, hogy a komáromi hídnál, a Királyhágón s a palicsi tóparton fölállítsák a bronz emlékszobrot ama hőskről — ismeretlen katonákról —, akik a Duna-völgybe hivatlanul és későn betolakodó, barbár magyarokat felaprítva, életük árán visszaszerezték a Felvidéket, Erdélyt s a Délvidéket az európai civilizációnak.

De a történelemben nincsenek végleges határok.†

MOST pedig rátérek magamra. 1948-ban szereztem egy különös útlevelet. Kilépéstől fél éves volt az érvénye és csak Itáliára szólt, ráadásul kizárólag Jugoszlávián utazhattam át. Tanulmányi útlevélnek hívta titkos jótévőm (párttag) a Külügyminisztériumban s talán egyetlen ilyenfajta volt a világon. Sok semmiesetre se lehetett belőle. Birtokában az év legvégén hagytam el az országot karácsony másodnapján s velencei megszokítással egy didergő, kísértetiesen üres városban, 1949 január elsején érkeztem Rómába. Mivel indulásom előtt naphosszat gyötrődve se tudtam dönteni: maradjak-e kint, térjek-e majd haza, egy árva szöghöz se nyúltam kicsi, de muzeális lakásomban, semmit se dugtam el, egy papírszeletet se vittem ki, holott feltűnés nélkül megtehettem volna, akár egy héten át. Jó, jó, szaporodó vészjelek ellenére még nem tudtam elszánni magam az esetleges nyaktörő ugrásra, de azért máig se értem, egyre kevésbé fogom fel, hogyan viselkedhettem botozást érdemlő, ilyen eszelős könnyelműséggel! Valami ártalmatlan szkizofrénia lehet a nyavalyám: mániákus gyűjtő vagyok s mégse szenvedek tárgyi fetisizmusban. Alaposan ráfizettem.

A római Magyar Intézetben laktam s körülbelül hat hét után — elképesztő, hogy nem emlékszem pontosan a sorsdöntő dátumra! — egy sürgönyben lemondtam művelődéstörténeti tanszékemről a Magyar Képzőművészeti Főiskolán. Nekem szervezték, velem szűnt meg. Három szóval égettem föl a hidat magam és hazám közt a sürgönylapon. Abban a pillanatban, amikor a savanyú képű kishivatalnok egykedvűen átvette az érthetetlen üzenetet, elvesztettem írói hivatásomat, valamennyi olvasómat s magyar pályatársaimat. Mert egy írónak nemcsak az olvasó kedves vagy fontos, fontosak céhbeli barátai és ellenségei is: ők nevelik tovább a kritika szabadiskolájában. Tanítani pedig legalább annyira szerettem, mint írni; tanár volt anyai nagyapám s dédapám, a gének törvénye szerint pedagógus vérűk a vérem. A rendőrség rögtön rászállt a lakásra s túlteljesített egy pusztító tűzvészt is, csoda, hogy nem bontották le s hajították teherautóra a csupasz szobafalakat. Utána lepecsételték a mintatakarítást. Később Hubay Miklós költözött a felszabadított lakásba.

Elvesztettem hivatásomat és kenyeremet, barátaimat és ellenségeimet, élettársamat és 12 éves, egyetlen fiamat, Andrást, egy körülbelül 9000 kötetes könyvtárt — soha nem számoltam meg — és sok-sok érzelmileg fölbecsülhetetlen családi emléket, ereklyét, iratot. Ne gondoljon senki gyémántos pártára, drágaköves gyűrűkre, ősi buzogányra, bíbormentére. Családi kincsem többek közt egy könyv volt, Trattner János, a híres pesti nyomdász és könyvárus adta ki; szépanyám testvére írta a Székelyföldről. Anakronisztikusan szólva már falukutató mű volt, kézírásos széljegyzeteivel. Ezt csak igazán becsúszathattam volna a bőröndömbe? Nem voltam ésnél.

Ott álltam Rómában minden és mindenki nélkül; kegyetlenül takarékos beosztás mellett hét-nyolc hónapra futotta a minimális tartalékból. A Szent Péter templom mögött szereztem egy albréleti vackot,

* J.M.K.: *Economic Consequences of the Peace*, 1919; H.N.: *Peacemaking*, 1919.

† Részlet Száraz György író előadásából, ami a tatabányai országos elméleti tanácskozáson hangzott el; a szöveget egy Magyarországon kiadott újság 1982. febr. 20. száma közli, abból idézek: „A 'magyar imperializmus' korszaka — 1867 és 1918 között — mindössze 51 év. A vád mégis ezer esztendőre terjesztette ki, s a trianoni békeszerződésben több évszázad bűneire mondták ki a 'halmazati összbüntetést'. Tény, hogy a Párizs-környéki békék legkeményebben büntetett áldozata Magyarország volt: míg húsz birodalmi német közül egy került idegen impérium alá, addig húsz magyarból hét került kívül az új határokon.

Képtelenségnek tűnt, hogy a Mátyást szülő Kolozsvár, a Székelyföld, Arad, a vértanúk városa, de még a mező is Világosvár alatt — egyszerre nem Magyarország többé, s hogy más ország polgárai a 'jó palócok', s Ady 'pompás magyarjai' a Kalota partján. És már nem is látszott alapkérdésnek, hogy el tud-e tartani nyolc és félmillió embert a 92 ezer négyzetkilométerre zsugorodott államterület, hanem, hogy az erejét, önbizalmát veszített nemzet képes lesz-e megtartani önmagát."

hamisítatlan római karavánsszálláson, ahol harminc mamára körülbelül százötven gyermek jutott szopóستól kamaszig, mindig focizva az udvaron vagy a zsákutcában, a százötven gyermekre jutott kétszerte több macska s alkonyattól annyi kövi fecske és denevér egy roskatag templomtoronyból, mint Napoléon oroszországi serege.

Mihelyt lerakodtam, kimentem levegőzni. Félköríves gigászi kettős oszlopsor öleli magához két oldalt a teret s jelképesen az egész világot, az oszlopközökben hajdan elért egy kétfogatú üveges batár, koldusok szoktak sütkérezni az oszloplábaknál, azt tették most is, mert a római tél olykor-olykor balzsamos kora tavasszal lep meg válogatás nélkül jó és rossz lelkeket. Nem tudom, kikhez számított engem. Arccal a nap felé, leültem a koldusok közé melegedni. Nincs kasztrendszerük, türelmesebbek, mint a kötekedő, féltékeny párizsi csavargók. A sok közül csak kettőnél volt borosüveg, minden franciánál lett volna. Az utolsó napok iszonyú belső feszültsége után elernyedve sütkéreztem, megcsendesedett jó érzés, béke, nyugalom locsolgatott. Ha emlékeim kútmélyébe nézve, tekintetem felnyalabolja azt a rengeteg vacogtató, kegyetlen napot, amin a szakítás után átvergődtem, még mindig ott látom a koldusok közt ülő, pillanatnyilag gondtalan embert a Szent Péter téren. Elégedett és nem fél a jövőtől, pedig 44 éves.

Időmilliomos voltam. Sorra elzarándokolhattam üresen kongó ókeresztény és kora középkori templomok csodálatos mozaikjaihoz, a mennyei Jeruzsálem azürkék és arany másai alá a félkupolás apszisban. Néha félórákig egyedül merengtem szemlélődve egy padban, hol még antikizáló, hol már bizánci stílusú remekműveken. Némelyiken eszményített pápákép is van, stilizált portré, kerek dicsfénnnyel a már holtak feje körül, négyyszögűvel, ha még éltek a készítéskor. Közeledett a Szentév s én gondoltam egy nagyot, bizonyosan harapnak rá a római kiadók, szerkesztek egy képes albumot a pápák római mozaik- és freskóképeiről. De a kiadók nem voltak „harapós kedvük”-ben s egyelőre füstbe ment a terv.

Közben akadt egy jótevőm, bolond lyukból bolond szél: egy fél-kegyelmű s vakbuzgó öreg olasz grófnő, szíve szerint zsugori ugyan, de irgalmas is, mert gyóntatói kiskorú lelkére kötötték. Nem kérdezte, ki honnan bukkant fel, ki fia borja, befogadott Róma feletti, fűtetlen kastélyába minden útjába tévedő földönfutót. Március rendszerint olyan kegyetlen hónap, kegyetlenül hideg, mint komisz névadója, Mars isten, összetöprődött majomhoz hasonlított a grófnő, gondozottjai úgy is hívták: a *scimmia* (olaszul majom). Jégszekerény volt a roppant ház Castel Gandolfóban; ha nem sétáltam kint, napközben is takarók alatt vacogtam a szobámban, s ablakomnál szemem láttára fagyott el egy gyönyörű mimózafa. De a dermesztő hidegnél is jobban megszenvedtem a jótét lélek állatkertjét. Hamar fölfedeztem, hogy gyanútlan féleszével fenevadakat gyűjtött szárnya alá: tudtán kívül évek óta bujkáló német náciakat és olasz fasisztákat rejteget, hétrprobás háborús bűnösöket. Különösen egy középtermetű, nagyon hallgatólag észak-némettől irtóztam; ha esténként begyűjtottak az egyetlen kandallóba, látni véltem, hogy csuklógig rászarádtt vérré válik a kezére vetődő rőt fény, vajon hány áldozat? A kandallóba pedig azért gyűjtöttunk be esténként, mert a tűz körül felváltva hangosan olvastunk a Bibliából — olaszul! s naponta megtanultuk tőle, uralkodási sorrendben, őt pápa nevét Szent Péteren kezdve. Betéve sorolta őket, nem tudom meddig, talán XII. Piuszig mind a 261-et. Valami kis penitencia tehát mégis csak kijutott a horogkeresztes bitangnak, hannoveri tájszólásban betűznie kellett Pál apostol leveleit s ő volt az egyetlen, akit a *scimmia* időnként pótvizsgára utasított a pápanevekben, mert őt se tudott észben tartani. Mellesleg akkor tanultam meg, hogy az első huszonötből hét görög volt, egy szír, egy meg afrikai.

Vérfagyasztó bohózatba keveredtem. De népek elűző jelleme kivágott még ezekből az emberhulladékokból is; az olaszok sokkal kedvesebben viselkedtek és szelídebbek voltak, mint a megvert ebként komoran és kihívón hallgató horogkeresztes bujkálók. Színész volt az egyik olasz, orfeumi énekes ripacs, órákig sírógörcsökben fetrengett, *io mi taglio le vene!* felvágom az ereimet, visította, de senki se féltette komolyan a borotvájától. A tizenkettedik napon megszöktem. A színész kiszimatolta, mire készülök s rámbizott egy levelet a feleségéhez, halálosan fontosat, állítólag egy kegyes miniszterhez szól a betétje. El is vittem. Első osztályú szállodában lakott a szemrevaló asszonyka a fényűző Via Veneton, köszönet nélkül átvette a borítékot s kizárta csúsztatva, a kapu előtt nyitott sportkocsi várt rá gazdájával, egy fess öregúrral.

Szabadulásom (vagy szökésem) után majdnem föltámadt a középkori pápaportrékról tervezett album. Lelkes támogatója támadt: egy szakállas olasz író, írónak helyi nagyság az Isten háta mögött, embernek aranyzívű, fiatal korában Mascagni, a Parasztebecsület szerzőjének mindenest titkára. Megszánt a mozgékony kis ember, bízzam csak rá, ő majd olyan javaslatot szerkeszt kiadók számára, ami ellenállhatatlan! Neki is látott és szárnyaló komponálás közben pár csöppet spriccelt a szemébe egy fölívagott narancsból, hogy jobban csillogjon. Csináljam utána, meglátom, mennyi nő tekintete akad fenn rajtam gyönyörűséggel. Mellesleg állítólag példás családfő volt, csak mindig városkájukban felejtette az asszonyt, ha lejött Rómába. Egy volt a javaslat bökkenője. A legnagyobb élő magyar írónak nevezett, amit

pályavesztve még csak elviseltem volna tragikomikus vigaszul; az volt a baj, hogy a szöveg első személyben készült, önmagasztalásnak. Hiába szabadkoztam, tiltakoztam, dehogy vagyok én a legnagyobb, leintett, bízzam csak rá, ehhez ő jobban ért, olaszokkal így kell beszélni, levelezni, mert nem bírják elviselni a szerénységet, élehetlenségre, sőt hülyeségre magyarázzák s az öndicséretből úgyszólván levonnak kilencven százalékot. Mondjam-e, hogy a könyv terve, ezúttal narancscsöppekkel bespriccelve végleg kimúlt, egyetlen kiadó se méltatott válaszra.

Mégis meghatva s örök hálával gondolok a bolondos tervre; nélküle elmulasztottam volna egy misztikus, nagy művészi beavatást s beavatásom közben addig ismeretlen, kimondhatatlan gyönyörűségeket. Hiába múlnak az évek, szemem zártáig senki és semmi nem homályosíthatja el osztozásomat a mozaikok monumentális, túlvilági ragyogásában. Ünnepi fenségüket még akkor se zavarja utcai lármája, tülkölés, fűtty, ugatás, kofazaj, ha csupán ide-oda lebegő függöny s nem tömör ajtó választja el a templombelsőt a külvilágtól. Hadd említsek meg hetet; kilenc mozdulatlan századot idézek föl általuk. A köralapú S. Costanza boltozatán szüretelő puttók, S. Maria Maggiore főhajójában az oszlopsor feletti képsor és SS. Cosma e Damiano atlétikus szentjei még az antik formaérzéket őrzik, azaz körbe tapinthatók s ókori nézőt is elragadnának; S. Prassede és S. Agnese fouri le mura vakítón káprázatos, egysíkú asztrálestjei a végítéleti Világbíróra meredve már bizánci stíluseszményben fogantak; S. Clemente és S. Maria in Trastevere mozaikjai viszont eloldódnak a szertartásos császári udvar és ortodox teológia ízlésétől, parancsaitól, s középkori művészetünk: a román és gótikus stílus zsiromongó hajnalhasadásával töltik meg a templomot. Van, aki sokallja Rómában a templomokat, hiszen csak Máriáról majdnem ötvenet neveztek el. Szerintem éppen annyi van, amennyi kell, egyhez se nyúljanak.

Hihetetlenül olcsón lehetett akkor élni a legalsó létfokon. Volt a meredek Via Crispi hajlatában egy bár, a hátsó helyiség összetolt, hosszú asztalainál, ismeretlen szomszédok közé szorítva az ember úgy-ahogy egész napra jóllakott egy nagy tányér főtt tészta bablevessel, *pastafagioli* az olasz neve, utána, az utcai eszpresszó részben ivott rá három-négy korty sűrű mérget, a vacsora egy darab kecskesajtból s fél pohár vörösborból, olykor egy tányér tejberizsből állt. Máskor, nagyúri változatosságért a főposta melletti Via delle Mercede pecsenyeboltjában két *suppli*: kirántott sajtos rizsgombóc volt állva a karcsúsító ebéd, Fenyő Miksa szerint Róma egyik legfinomabb csemegéje; a hátsó fal kampóin kisütött madarak függtek, eleinte nem tudtam, micsodák. Pacsirták voltak s igen jól fogytak ebéddidőben. Akkor neveztem el az olaszokat rettenhetetlen pacsirtavadászoknak.

LEGFŐBB ideje, hogy nyomatékka figyelemztessék titeket két merőben elűtő kezdeti helyzetre köztetek s magamfajta, régebbi hontalanok közt. Ha nem teszem szóvá, hibátokon kívül tökéletesen elferdülhet a kép az új életről nyugaton: a tettekről s a mienkről. Piros szőnyeg nektek se járt ki, de a különbség mégis óriási. Mondok egy beszédes példát. 1956 novemberében az angol rektorok egyetemközi bizottsága átküldött három tudóst, kettőt Oxfordból, egyet Londonból az osztrák gyűjtőtáborba, hogy válogassák ki a legkiválóbbnak ítélt harminc diákot, nevelésükről, kemény nyelvi tanfolyam után az egyetemnek gondoskodnak. Remek érzékkel szemezték ki hárman a fiatalokat; többségük jó úton van azóta, hogy sokra, néhányuk igen sokra vigye. 1949-ben viszont egy magyar menekült már-már megbélyegzett idegen volt Olaszországban, „nem kívánatos elem”, éppen csak hazátlan bitangnak nem becsmérelték, mint elvesztett hazájában a dühöngő kommunista párt, de nyájas olasz magánemberek azt már ártatlan képpel meg-megkérdézték, hogy hát mikor is megyünk haza hosszú üdülésünkéből? Elég sokan azt se tudták, ki az a Rákosi Máttyás.

A rendőrség persze tudta. Tudta azt is, hogy halálunkat jelentheti a név, kitoloncolásra tehát nem gondoltak. Nekik viszont a körülbelül kétmillió munkanélküli miatt voltunk fölősegesek; mindenképpen s minél hamarabb le kellett rázni bennünket. Türelmetlen gondjukon segített a szoros összjáték az IRO-val. *Nomen est omen*, nem holmi országos hírű, nagy íróról van szó, hanem a nemzetközi menekültügyi szervezetről; az *International Refugee Organisation* kezdőbetűs rövidítésnek felelt meg a szó. Ide futottak be az igénylések a világ különböző sarkaiból. Elmegettünk Kanadába irodai takarítónak vagy egy fűrésztelepre, Brazíliába szappanfőzőnek, Svédországba pincérnek, Ausztráliába kőművesnek, Pakisztánba varrónőnek (például a feleségem), persze azzal a jogos reménnyel, hogy az alacsony start után feljebb vergődhetnek az életrevalók. Meg is történt, évek során többségük visszazökkent az elvesztett hazai pályára vagy más területen állta ki a versenyt. Intellektuális munkával engem sohase kínáltak meg, noha — bizonyító papírok híján — egyszer levizsgáztam előttük művészettörténetből, felelhettem, mint saját magam diákja! s

* De Fáy Ferencnek, a tragikus sorsú, kiváló költőnek nem sikerült Kanadában.

vizsgáztatóm, a jó ég tudja kicsoda, ki is állított egy bizonyítványt igazmondásomról az IRO pecsétjével: valóban főiskolai tanár voltam. Elmehettem zabot hegyezni a papírral.

Nagy szorultságomban is meg kellett értenem, hogy a rendőrség szabadulni akar a menekültektől. Nemcsak a magyaroktól. Ha az IRO leadta a drótot, rögtön behívtak: egy-kettő pakolni, tessék a szervezet költségén jelentkezni Nápoly mellett a nagy gyűjtőben, Bagnoliban. 200 kilogramm cókók szállítási költségét vállalták hajón; uramisten! hányak maradt annyi partra vetett holmija a hajótörésből?

Csak hogy a rendőrségen is akadt egy jóakaróm, Esposito úr. Délen gyakori név, lelencet jelent. Ha maga nem is volt az, lelencézi gyermek lehetett nagyapja, dédapja, mert a szó családnévként öröklődik. Nyilván csak írói képzeletem súgja, hogy származása miatt nagyobb irgalommal viselkedett, mint a kollégái és kéthavonként meghosszabbította tartózkodási engedélyemet. De ha bíztam is benne, sohase maradt el az egy-két napos gyomorgörcs minden jelentkezés előtt. Ettől a görcstől kímélt meg titeket a Sors.

Bagnoli volt a főhadiszállás, de az IRO-nak több irodája is volt fel Triesztig s mindegyikben akadt legalább egy magyar cinkosom az ideiglenes alkalmazottak között. Mindjárt megértetem a szót. Be-behívtak valami ürüggyel s az efféle idézéshez ingyen vasúti jegy járt. Nagy szolgálatot végeztek ezek a menetjegyek: úgy-ahogy megóvták önbizalmam egyre billegőbb egyensúlyát s a szellemi rang illúzióját, mert sajnos, csak illúzióról volt szó. Értsétek meg: lélekerősítő jegyek voltak. Ha Észak-Olaszországból hívtak be, utamba esett Modena, Parma, Pavia, Milanó, ha délről, enyém volt három szalámis zsemle a zsebben a nápolyi nemzeti múzeum szédítő antik kincse, Vergilius legendás sírja, Pompei s a Szibilla barlangja Cumaeban. Néhanapján még ma is rajta kapom magam, hogy Olaszország legszebb városait szalámis zsemlel mértem; Firenzétől számítva Ferrarához és Ravennához eggyel több kellett, mint Sienához vagy Arezzóhoz. De halvány sejtelmem se volt, hogy milyen magasan kamatozó, páratlan tőkebefektetés a céltalannak vagy legföljebb önvigasznak tetsző ki-kiszállás itt vagy ott, hogyan is sejthettem volna, hogy évek múlva az Angol Rádió és nyugati magyar folyóiratoknak írt esszéikben szakadatlanul kiaknázhatom. Amikor 1951 nyarán elköltöztem Itáliából, legalább tízszer annyit tudtam a művészetéről, mint a volt főiskolai tanár Budapesten. Megfogadtam Vojtina levelét öccséhez: „tanulj tinó, hogy ökörré lehess”.

Felingerel minden önáltatás, valószínűleg igazságtalanul, mert ha elég ártatlan, olykor-olykor megmenti méltóságunk hitét. Havonta egyszer-kétszer vacsora utáni feketére hívott Paulay Erzsi. Mindig ott volt Oberschall Magda, a művészettörténet hajdani magántanára s a szent korona egyik szakértője — könyvet is írt róla két nyelven — s Márai Sándor, ha fel-felutazott nápolyi támaszpontjáról Rómába. Ma már Magyarországon kihalt emberfaj e nagystílusú háziasszony, Proust zsúfolt képcsarnokának egyik eleve név vált magyar szökevénye, a Nemzeti Színház örökös tagja, minden ízében művelt és eszes dáma, *grande dame*, Cerutti volt párizsi olasz nagykövet felesége, tündöklőbb ebben a szerepben, mint házassága előtt bármelyik színpadiban. Apja, Paulay Ede, fejcsóváló hitetlenkedőket megszegyenítve, először vitte színre Az ember tragédiáját, amely csak „könyvdráma” volt a diadalmas bemutatóig, örömmre néha benézett a kávéhoz Cerutti is, egy szűkszavú és szinte az észrevétlenségig szerény mágnás. Ha jófajta, akkor a legjobb fajta az olasz arisztokrata, különösen három, a piemonti, friuli és nápolyi; emlékezetem szerint Paulay Erzsi férje piemonti volt. Tapintatosan és páratlan nagyvilági gyakorlattal mindig olyan hangulatot teremtettek, mintha a párizsi nagykövetség magánlakosztályán lennének a vendégeik, magunk is követségi beosztásban. Eltartott egy órát, amíg hazabaktattam az éjszakában, kellett is annyi, hogy gondolatom visszazokkjék albréti lyukamhoz az éjjel-nappal zengő bérkaszárnnyában. Meddig, meddig tartható még repedező gátam? Mikor fognak ki üres zsebekkel egy ismeretlen holtat a Tiberiszből? Halála előtt a művésznő meglátogatott londoni házacskámban s boldoggá tette, amit maga körül látott.

Vajon gondolt-e valaha, akár egyszer is hasonló tiberiszi hullafogás rémére a korábban nálam is buktatott Lénard Sándor, akit másfajta menü, a bablevésnél olcsóbb pizza tartott életben egy ideig? Azt hiszem, soha, mert szívóssá edzette cinikus humora. Sajnos, csak néhányszor találkoztam a század egyik nagy polihisztorával, a polipszerű tudás minden ágában professzionista fokon. Kitűnő orvos, különösen súlyos viszerek varázslatos kezelésében, bámulatos Bach-szakértő, aki egy dzsungelszéli kisbirtok vételárát nyerte meg a braziliai tévé zenei kvíz-versenyén, latinista kisdíjak öröme Mici Mackó fordítója: *Winnie ille Pooh*, átmentve az angol gyermekszoba humorát Cicero nyelvére, ógörög előadó a charlestoni egyetemen, szakács, a szakácsművészet története, magyarul prózáiról, németül költő, mert — mondta tréfásan — olyan jó lírai verset, mint Goethe ő is tud írni, de olyat nem, mint Babits s akkor minek próbálkozni? Bécsben avatták orvossá, onnan menekült le Rómába a horogkeresztes bekebelezéskor, cseberből vederbe. Nosztrifikálás nélkül, feketén a legnyomorultabb nincstelenek gondviselője lett a proletár Rómában, kevés szociológus hatolt be mélyebb emberi vakondlyukakba, mint ő. Amikor megismertem, már a Via del Babuino lakott vörös hajú élettársával és kislányával, valamivel jobb körülmények között, csak ne kellett volna annyi emeletet mászni! Egyetlenegy emléke maradt a nagypolgári múltból, egy elsárgult,

zsebnagyságú fénykép, apjáé, osztrák-magyar tiszti egyenruhában. Ha vissza-visszagondolok rá, mindinkább Joseph Rothra emlékeztet; mint a *Radetzky-induló* című regény mesteri szerzője, ez a tizenhárom nyelvű csodalény és szenvedélyes emberbarát is az összeomlott monarchia utáni fájdalmas zsidó vágyalom szimbóluma volt. Kedvenc történetem azonban már fekete humorára vall: a háború végén megbízta a dél-olasz fronton működő amerikai hadsereg parancsnoksága, hogy a felismerhetetlenségig szétroncsolt halottait toldja, foldja össze, esetleg idegen végtagokkal, javítsa fel őket prezentábilis hősökké a koporsóban, akiket a gyászoló család irtózat vagy hitetlenkedés nélkül elföldelhet Kentuckyban vagy Arkanzasban.

Mikor jóbarátja, Kerényi Károly megkérdezte, hogyan tud magyarul olyan választékosan és hibátlanul, pedig nyolcéves korában örökre elkerült az országból, egyetlen szóval válaszolt.

Vigyáztam.

NYÁR végén csekély baráti kölcsönnel felutaztam Firenzébe, hogy kipróbáljam, hátha ott több a szerencsém, ismerősebb terep volt Rómánál. Nem bántam meg; csatangolás közben egyszer csak kitárt karral harsányat kiáltva előttem állt az utcán egy odavaló toszkán barátom. 1940-ben helyszíni közvetítést adtunk hallgatóinknak a hagyományos zenei ünnepről, *Maggio Musicaleról*; ő a firenzei Rádióban dolgozott s ide-oda száguldva, nagy eréllyel söpört el utunkból minden műszaki és bürokratikus akadályt. Gyermeteg lélek volt s fanatikusan lelkes fasiszta, aki a légynek se ártott. A háború után állásába került a párthűség, pillanatnyilag egy utazási irodában rágta a zablát, elég hitvány fizetésért. De a lecsúszástól egy csöppet se csappant meg koreografikusan hadonászó, fergeteges életkedve, ott helyben befogadott ingyen kosztra, kvártélyra, amíg fordul a sorsom. Magyar volt a felesége, nagyváradi lány. Mivel egyelőre megmaradtam időmilliomosnak, ezúttal Firenze kínálta fel korábról ismert, de most egyenként s ráérősen kiértékelt műkincseit. Akármilyen megdöbbentőn, talán hihetetlenül is hangzik, néha-néha visszakívánom akkori súlytalan állapotomat koldus és milliomos közt, mert egyszerre voltam a kettő. Felelőtlen életélvező s kétségbeesett lógós. Nem tarthatott örökké, már hónapokig sem, amellet a protestáns lelkiismeret időnként égető mérget oltott az ellatinosodó andalgóba. Főlösképpen, mert ahogy már tisztáztam az imént: Angliában, önként az íróasztalhoz láncolva sok évig kamatozott esszéikben az akkori gyanútlan tőkegyűjtés, Róma után a második.

Nagyon szövevényes csatornákon át Firenzében ért el a mellbevágó hír is, hogy jövendő feleségem Kőszeg fölött, az Írótkőnél csempészek segítségével átkúszott az aknazáron. Később megtudtam, hogy utolsó fillérig ráment minden megtakarított pénze, ezer dollár. Életmentő hír volt, mert az asszony bajtársi segítsége nélkül előbb-utóbb mégis csak elmerülök. Nemsokára megjött Ausztriából az ő sürgőnye is, titokzatosan Gradóba rendelt egy bizonyos napon egy bizonyos kávéházba. Gradó békés kis halászvároska az Adrián, igen jelentős ókori város: Aquileia mellett, amit Attila a környék más városaival együtt felégetett. Utána alapították meg Gradót a maradék menekültek, de sose vitte nagyra. Ott adott találkozt az asszony. Hallom, megváltozott a hely, egy ideje Bécs XXIV.-ik kerületének csúfolják, a bécsi kispolgároktól hemzsező strand beton toronyhoteljei miatt; szerencsére azóta se láttam.

Vitt a vonat, képzelhetitek, milyen érzéssel, hiszen pár nap előtt még nem tudtam, hogy viszontlátom-e valaha. Vitt a vonat, kibámultam a folyosóablakon, magyar fáknak is beillettek a friuli síkság jegenyéi. Vércsék lebegtek nagy magasságban s emlékeztettek azokra a késő délutánokra, amiket nyaranta együtt töltöttünk a balatonföldvári dombon sétálgatva s figyelve a lecsapni készülő rablómadarakat: a halál örökös közelségét nagy nyári csendben s fényben is. Még jobban kihajoltam az ablakon s mit látok? folyton szívárványt szór a föld felé a vonat eleje. Úgy vetődött a rézsútos napsugár, hogy szívárványossá vált a mozdonyból kipermetező víz. Néztam, csak néztam, két sort ismételve:

*Cervignanóban rabló madarak,
szívárványt hullat a mozdony . . .*

Mi ez, mi ez? Gradóig makacsul visszatértek a szavak s még ott is mondogattam, amint száradó hálók közt keresztülmentem a piacon. Megtaláltam a kávéházat, leültem a teraszra, közben a két sor két másikkal bővült.

*Grado piacán szárad a háló
csillog a drótszőges sodrony . . .*

Persze az aknáított országhatáron. S akkor elem tűnt, sejtelmem sincs miért, egy múlt századi hazafias francia festmény, nem valami remekmű, de engem akkor szíven ütött. Jeanne d'Arcot ábrázolja, a nemzetmentő pásztorlányt, amint magához öleli a háromszínű francia zászlót, amely persze az ő korában nem is létezett! Ebből a képből szövődött tovább a következő két sor:

*Pásztorlány páncélingén a zászló,
hősnőket nevel a század . . .*

Úgyszólván magától beugrott a két zárósor:

*... ki fekszik vérében két akna közt? ...
két karom lesz majd a várad.*

Hát hősnőnek csakugyan hősnő volt s nem is ő egyedül. A vers olyan, amilyen, de akármilyen szerény, nekem máig eleven magánügyem, látomás erejű. 45 éves koromban ezzel kezdődött el a versírás. Addig körülbelül tizenöt kötet prózát írtam, verset soha, nem is akartam. Nem tehettem róla, magától született meg a vonaton s a kávéházban várakozva. Folytatása, az újabb s azt hiszem, jobb versek egyelőre ragaszkodtak a hagyományos, kötött formákhoz, lehetőleg szigorú ritmus- és rím szabályokkal, mintha Arany János lenne a szerkesztő, persze írói alkotomhoz simulva már intellektuálisabb volt a hangjuk, engedtem az értelem beleszólásának is. De gyökereik Grado-ba nyúlnak le érzelmileg. S éppen az olvasók által elhanyagolhatónak ítélt ezek a verseim, a *Félszáz ének* versei tisztázták egy időre önmagam előtt azt a világnézetet, aminek jobb híján keresztény humanizmus a neve. Sokkal inkább verseim summázzák, mint a prózám, amely mennyiségre összehasonlíthatatlanul nagyobb és becsültebb. De ismétlem, a prózán keresztül húzódó keresztény humanizmus házi használatra: önmagámnak írt verseimben világosodott meg először, főleg *A Chartres-i rózsában* s *A bujdosó hegedősben*.

Végre feltűnt az asszony a fasor végén. Meghúzódott az arca, dőbbenetesen lefogyott s hónapokba telt, amíg felolvadt örökké vidám két szemén a megkövesedett tekintet. Akkor rémültem rá, hogy milyen lélekölő zárkából csúsztam ki s mi vár az otthoniakra. Lefolyt a Rajk-per, felkötötték, én pedig disszidáltam. Tehát rendőri felügyelet alá helyezték az asszonyt, csak kevéssel szökése előtt oldották fel. A ti kamaszkorotokról beszélek, amikor csonttörő vallatások, elmebajos műperek s akasztások halló- és látótávolságában, de egyelőre a kiskorúság kétes védelme alatt kifejlődött egy serdülő nemzedék, nemzedéketek önvédelmi akasztófahumora, mozgalmi indulókkal a gúnyosan elhúzott ajkatokon. Kuczka Péterből és Kónya Lajosból feleltetek az órán s Kim Gun Ok kapitány balladájából, talán emlékeztek?

Nem voltam ott, de megesküszöm rá,
hogy mielőtt a célnak indították,
koreai elvtársaink a naszádon
a torpedókat végigsimogatták.
Én is odaadnám a szememet,
hogy lássa jól a célt a torpedó.
Mint a Fehér Ház, úgy emelkedik
a zöld habból az ellenséges hajó . . .

A gradói találka titka pedig az volt, hogy az asszony sértetlenül átjutott ugyan a „műszaki zár”-on, de Bécsből s Ausztriának az Enns folyóig terjedő orosz övezetéből is ki kellett jutnia, ha valaki nemcsak Rákosi, hanem az egész szovjet rendszer elől menekült. Át kellett siklania egy másik — angol, amerikai, francia —

zónába, ami persze még mindig nem volt Olaszország! Hogyan surranjon be oda útlevél nélkül? Nekem se volt útlevelém, olasz menekült papírommal pedig álmomban se számítottam olyan vízumra, amely besegít a négy hatalom által felosztott Ausztriába. Vagyis hiába vergődött át Bözsi élete kockázatásával drótsövényen és lapuló aknákon, azzal tulajdonképpen alig ért el valamit. Addig mesterkedett azonban, amíg legalább az orosz övezetből az „angol” Karinthyba jutott. Ott aztán Velden utcáin s a wörthi tóparton sétálva azon töprengett, hogy mi legyen a következő ugrás? Ekkor fölfedezett egy utazási iroda kirakatában egy hirdetést egész napos fürdőzésről a közeli Adrián, Gradóban, a társas kiránduláshoz autóbusszon nem kellett útlevél, csak személyi igazolvány — osztrákoknak. Nekik, a boldogoknak, az örök szerencséseknek! Hirtelen észbe kapott: hiszen az volt ő is, egy személyazonossági igazolvánnyal, amit tömegesen gyártottak a bécsi Rotschild kórházban. Ott állították ki a legtöbb hamis okmányt, igazolványt, az övét is: egy óra alatt papíron bécsi polgárnővé avatták. Tehették, egyformán beszélt magyarul és németül. Vagyis ahhoz, hogy egy magyar férfi, aki nem vétett senkinek és kényesen törvénytisztelő volt, amíg az államhatalom is az volt, s egy nő, aki nem vétett senkinek és kényesen törvénytisztelő volt, amíg az volt az államhatalom is, csak okmányhamisítással, azaz törvénszegéssel egyesülhetett a 20. század derekán. Ha betartjuk a törvényt, még hónapokig topoghatunk, én Firenzében, ő Veldenben, üzengethetünk egymásnak a megbolondulásig. Csalnunk kellett, hogy isteni és földi szeretetben együtt éljünk. Fenébe a rágódással, bement az utazási irodába, jelentkezett s megkérdezte, van-e Gradóban kávéház prima olasz eszpresszóval? Utána átsétált sürgönyözni a postahivatalba.

Megtörtént a hihetetlen, bent voltunk Olaszországban, együtt ültünk Gradó piacán. Csakhát miből fogunk élni?

KÖZELEDETT az 1950-es Szentév. Most már ketten laktunk ideiglenesen olasz barátunknál, két heverőn. Huszonöt évenként azzal kezdődik a Szentév, hogy december 24-én a pápa kinyit egy örökké zárt kaput, a *Porta Santat* a bazilika főfrontján. Erre a szertartásra a firenzei utazási irodák is szerveztek egy különvonatot; házigazdám a felelős kísérők közt volt. Igen ám, de kislát toporzékolni kezdett, *babbo* nem megy, *babbo* otthon tölti a szentestét! Nincs védtelenebb egy olasz apaszívnél. Délutánra már úgy meg volt puhítva, hogy félrevont és megkért, hogy az ég szerelmére! ugorjam be helyette. Ész nélkül belementem. Kezembe nyomott néhány hosszú papírszalagot, ragacsos volt az egyik oldaluk, felírás állt a másikon: *riservato*, foglalt kocsi. Menjek ki a pályaudvarra, tudjam meg, hol vesztegel a zarándokvonat, vizezzem be a tekercsek ragasztós felét és simítsam a vagonok oldalára. Közben összegyűlnek három másik kísérővel a zarándokok, körülbelül kétszázan, reggel hatkor érkezünk Rómába, elvezetjük őket a Szent Péter templomba, végigálljuk a szertartást s visszatérünk velük Firenzébe; mindenkinél van hideg elemózsia. Tökéletesen hangzott. Elsőnek értem ki a pályaudvarra, órákkal az indulás előtt, megtaláltam a különvonatot s úgy tettem, ahogy mondta volt. Azaz tettem volna a bitang szél nélkül, amely időnként végigszárguldott a sínek közt s jeges tüdejének bős erejével körémtekerte ide-odacsavarodó papírkigyóimat, persze mindig a benedvesített, ragacsos felükkel. Kapkodva, hadonászva, forogva önmagamot ragasztottam körül, én voltam *riservato*, nem a vonat. Beleizzadtam a gonosz közelharcba s a plakátragasztókat azóta is a nagy kézműves mesterek közé sorolom. Szélvihar ide, szélvihar oda, a hatalmas ív falhoz simul kezük alatt, egy, kettő, három: három kefehúzás s ember legyen, aki le tudja vakarni. Cafatokban heverték körülöttem a szalagok. Dehát reggel hatra így is pontosan beértünk Rómába, ahol kisült, hogy én vagyok a négy kísérő közül legjártaabb, fővárosi fölényrel átvettem az egész sereget, hogy jó korán érjünk a kaputárhoz, ünnepélyes kalapácskoppantáshoz. Persze a bazilika környéke rakva volt egyenruhás és civil rendőrökkel, egyikük majdnem hanyatt vágódott, amikor vezérkedés közben meglátott. „Hát maga mit keres itt?” kérdezte hűledezve. „Firenzei zarándokokat vezetek”, feleltem úgy, mint aki életében egyebet se tett. Könyöröltes jóakaróm volt a sóbálvány, Esposito úr.

Folyton harsogott a hangszóró a roppant bazilikában. Nagy darab szuszogó, vastag ember állt mellettem, tudtam ki, helyi tekintély Firenzében, gazdag garázstulajdonos, egész autóflottát adott bérbe naponta napokra. „Mit mond, mit mond?” fordult minduntalan hozzám izgatottan. Én meg súgtam, hogy most németül, most spanyolul, most franciául, most portugálul rendezik a csoportok helyezkedését, mi végleg jó helyen állunk. Három-négy ismeretlen nyelvet hasból identifikáltam, azokat a legfőlényesebben. Másnap bement az utazási irodába s gratulált a tulajdonosnak, micsoda művelt, csuda művelt embert osztott be melléjük a zarándokvonatra! Több se kellett a barátomnak, egy negyedóra alatt el voltam adva a Szentévre, munkavállalási engedély nélkül, dugáruként. Hát ebből fogunk élni egyelőre! Már dolgozhattam, törvénytelenül és zavartalanul. Részben idegenvezetéseket bíztak rám; legbosszantóbb klienseim Argentínába kiszármazott olaszok voltak, csupa pénzes parvenű, néha félholtra kimerítettek.

Tanulságos év volt. Akkor jöttem rá például, hogy észak-amerikai jenik szemében Olaszország nemcsak előírásos műemlékparadicsom, hanem katonatemető is. Beállítottak egy nagy szivarral az irodába, „*we want to visit our boys*”, meg akarjuk látogatni a fiainkat. Először nem értettem, miféle fiúkat, aztán kiderült, hogy a hősi holtak azok. Nem az övéik, a máséi. Egy amerikai katonatemető ugyanolyan turistalátvány volt, mint a Keresztelő Kápolna vagy az Uffizi. Tehát kivittem őket Firenzén túl a haditemetőbe s elmentem velük Firenzén belül a képtárba. Egyszer egy svájci francia társaságot kalauzoltam körbe; szokatlan élvezet volt okosabbnál okosabb kérdéseik miatt. Amikor leszálltunk az autóbusról, kezét rázott a vezetőjük s azt mondta: én voltam eddig a legjobb ciceró Olaszországban. A következő percben hullani kezdtek a lírák. Nagyon furcsa érzés az első borralaló annak, aki 45 éves, főiskolán tanított s a Nyugatba írt. Annyit adtak, hogy meg tudtam venni második könyvem. Az elsőt, Országh László angol-magyar kéziszótárát ösztönös mozdulattal még Budapesten kaptam fel s nyomtam a bőröndbe. Miért éppen azt? Ilyen hosszú távú lett volna telepátikus előérzetem a jövőről? A borralalókból megvásároltam a francia kis *Larousse lexikont*. Már két könyvem volt, megkezdődött a vagyonosodás. S a könyvtárépítés.

A Szentév után megint kereset nélkül maradtam. Volt valami összekapart tartalékunk, az asszony ruhákat varrt szegény magyar klienseknek, albérleti szobában laktunk a pályaudvar mellett, olcsó negyedben, délelőttönként bejártam olvasni az Antinori palota kitűnően ellátott angol könyvtárába — ott székelt a helyi *British Council* —, meghallgattam a Francia Intézetben díszvendégüket, Fernand Braudelt, aki joggal áll legnagyobb élő történészük hírében, François Mauriacot is, őt teljesen elképedve, mert még párizsi tisztelgéseimkor megismert gégebaja ellenére nagy sikerrel *érthetőn suttogta végig* előadását egy tágas teremben. Jó magyar dumára kiegészve vártuk átutazó barátok felbukkanását, Deér Józsefet, a középkori történészt, útközt a berni egyetemről Hohenstaufen-síremlékekhez, várakhoz Dél-Itáliában, a vándorló Végh-vonósnegyest, Tolnay Károlyt, aki még Amerikában lakott s a nemzetközi zeneélet egyik meteorját, Fricsey Ferencet. Fogási gondjai voltak, nem sejtve, hogy pár év múlva csonttá-bőrré aszalja a halálos kór. Jelentkeztem a római Rádióban idegen nyelvű bemondónak; olaszból kézfogással átengedtek, angolból megbuktatott egy amerikai. Kétségbeestem volna, ha a tréfás kedvű Sors váratlanul nem vet ki egyszerre két mentőövet: rövid időkülönbséggel Londonból az Angol Rádió, Washingtonból Amerika hangja hívott meg munkatárnak. Az angoloké volt a szerényebb ajánlat, mégis azt választottam. Mint a népmesében, a vasbaltát fogadtam el a vizek királyától, nem az ezüstöt. Dehát kevéssel a második világháború után még fantasztikus volt a BBC tekintélye az egész földkeregségen, amellet Európában akartam maradni, itt kell élnem, halnom. Nekem Magyarország a hazám, s hazám: Európa része a földrész szívében, Anglia szintén az, a peremén. De ebben már vaskosan tévedtem. Évekig tartott, amíg rájöttem, hogy Európa nyugati határa Calais, a kontinensen. Dover, látótávolságban a francia partról már valami egészen más. Mert nem tudunk a vizen járni, mint Krisztus.

Mielőtt elbúcsúzom Olaszországtól, hadd mondjam meg, hogy közben hol rejtőzött az író. A pult alatt. Estére úgy kimerített az álldogálás s az idegen nyelvű kiszolgálás az utazási irodában, hogy otthon legfeljebb olvasni tudtam, azt se mindennap, de akkor fedeztem föl újra s egy életre, ágylámpánál, Homéroszt. Napközti viszont rövidebb-hosszabb forgalmi szünetek támadtak, nem tért be se turista, se vasúti vagy autóbusz jegyváltó, ilyenkor verset írtam a pult alatt, mint a rossz diák, mert prózához persze folyamatos munka kell. Egyszer se kapott rajta a tulajdonos, egyébként is annyira kedvelt a maga szeszélyes módján (komikus voltam a szemében), hogy valószínűleg nyers toszkán tréfával átsiklott volna a tilos játék felett. Mulattattak a formai nehézségek, mintha egy ugrató pályán időnként emelném a rúdmagasságot, Paracelsus című versemet először a legkönnyebb mértékben, jambusban írtam, aztán minden sort szöktetve áttettem anapesztuszokba. Az író a pult alatt élt. Bármikor abbahagyhattam a költést, ha tapintatlanul megzavart egy vasúti jegyvásárló. Kiszolgáló képességem azonban folyton javult, mert végül az országos hálózaton legalább egy jó tucat városközi kilométertávolság ragadt meg a fejemben s a távolságnak megfelelő viteldíj is. Ki tudja például, hogy Firenze a síneken mérve méterig egyforma távolságra van félúton Milánótól és Rómától? „Ahol a nagy vonatokat összeszerelik”, mondogatták irigy gúnnal az örökké csípős nyelvű toszkánok. A nagy vonat jelenthetett szabályos nemzetközi üzletet, állami vesztegetést vagy sikkasztást. De mindig milliárdos tételben.

GYÖTRELMES várakozás után, anyagi örvényünk szélén megjött a hónapok óta várt angol munkavállalási engedély, amelyért feláldoztam egy kész állást tengerentúl, nagyobb fizetéssel. De az angoloknak semmi se sürgős, ez sem volt az. Lehet, hogy lassú cselekvésükkel függ össze félelmes emlékezőképességük. Külföldön csak ők jegyezték meg végleg s első hallásra ismeretlen betűvel kezdődő, idegen nevemet, a tökfílkók is.

Ezentúl hát emelt fővel, törvényen belül dolgozhattam. Annyira izgultam, hogy Firenze és London közt elvesztettem a hivatalos papírt, máig se tudom miképp. Akkor derült ki, hogy lassan-lassan, észrevétlenül mennyire megfélemlített az „emberséges” olasz háló. Párizsban jöttem rá, útközt, a veszteségre, végünk van! kiáltottam komikus pánikban s tehetetlenül végignyúltam egy hotelágyon. Az asszony nyugalma térített magamhoz, taxival a párizsi angol konzulátusra hajtottam, ahol egy altiszt eligazított Pickwick úr dédunokájához. Teljes volt az értetlensége. Minek a nagy izgalom? üljek hajóra s menjek át. Ha azt mondom, hogy van munkavállalási engedélyem, senki se kételkedik benne, egyébként se kaptam volna vízumot Rómában. Akkor pillantottam be először, mintegy oldalvást az angol bíróság joggyakorlatába. Nem nekem kell bizonyítanom, hogy igazat mondok, konzulátusuknak kellene rámsütnie, hogy hazudok. Ítélethirdetésig mindenki ártatlan, a nyilvánvaló gyilkos is.

Doverben a bevándorlási tisztviselő megnyugtatón mosolyogva visszatartotta menekült útlevelemet, azzal a szabadkozással, hogy pár nap alatt London utánanéző, mi a munkavállalási engedély száma. (Ő se kételkedett, legalábbis nem mutatta, hogy van engedélyem, csak elkeveredett valahová.) Megadtam ideiglenes londoni címemet; két nap múlva érkezik egy finom fehér boríték, felvágom s menekült papírom mellől kihull egy elegánsan nyomtatott cédula: *With the compliments of His Majesty's government*, őfelsége kormányának az üdvözlétével. No asszony, mondom, úgy látszik jó helyre jöttünk, tiszteltet a királyi kormánya. Hamarosan rájöttem, hogy minden fontosabb irat mellé csatolják, párszor megkaptam az adóhatóságtól is, már pedig abból még akkor sincs köszönet, ha maga Őfelsége tiszteltetne.

Valamit nem vettem észre szédült mézesheteimben „utolsó sziklaváram”-mal, Angliával, hogy egyik versemet idézzem. Pontosan akkor tűnt el és szökött át a Szovjetunióba két úrifü, osztálytársadalmuk felső krémjének díszpéldányai, Guy Burgess és Donald Maclean. Angolul vakondok az államtitkokat kezelő s őrző intézményekben lapuló kém neve. Azok voltak mindketten, a Külügyminisztériumban, Maclean tüneményesen felívelő pályán, a legkisebb gyanú árnya fölött, magas és nagyon kényes beosztásban; Burgess, az iszákos, pederasztá szépfü híre és becsülete jóval kisebb volt ugyan, de hát országvezetésre eleve kiválasztó elitiskolákkal maga mögött ez a playboy is telivér istállójukba volt bekötve. Meg kellett tanulnom, hogy Angliában szintén létezik kölcsönös fedezésre számító Mafia, csíkos fekete nadrágban, ismertető jelük tarka csíkokkal a volt középiskola monopol nyakkendője. Mitagadás, a *Doveri átkelés* lelkendező, fiatal felfedező utasa 15 év múlva csak közéjük települve jött rá, hogy „valami bűzlik Dániában”. Ott is. Mert Hamlet Dániája persze Shakespeare Angliája volt.

Időnként lábra kapnak rólam legendák; ahogy születnek, úgy el is oszlanak. Efféle legenda, hogy a magyar osztály vezetője vagyok. Vezetője a halál, még helyettese se voltam egy napig sem. A másik, hihetőbb és makacsabb legenda, hogy a külföldön szerencsésen fölfedezett magyar írók kulturális előadásokra szerződtek, ül otthon kényelemben, dolgozik rendszeres rovatán. Mese. Én az 52912. számú fordító és beolvasó vagyok, mint összes kollégám, erre szerződtek, ezért fizetnek, kulturális rovatom: félig-meddig ráadás, elvárják, de nem jutalmazza külön, nem említi a szerződésemet, érthető, miért. Idegen írókra vagy lángelmékre nincs fedezete a BBC-nek, tehát előadásaim nem teremthetnek peresíthető jogigényt külön tiszteletdíjra. Pedig hányszor hallottam ezt a hízelgő legendát! Berzenkedés nélkül tudomásul vettem, hogy vagyok, ami vagyok, mert nincs rangomon aluli munka, rangot én adok a munkámnak kényes perfekcionizmussal s nem megfordítva. Utóvégre egy csizmadia, aki tökéletes lovaglósizmát szab — nem könnyű! — vagy egy műasztalos, aki úgy ért a faberakáshoz, mint az intarzia mesterei a 18. században magasabb rangú előttem, mint mondjuk egy címeres máltai vagy johannita lovag, akinek a kártyaadósságát, botránytól rettegve tapintatosan kiegyenlíti lovagtársai.

A munkabeosztás négy nappali s egy hajnali szolgálatból áll, a hajnali előtt közlekedési kockázatok miatt az épületben kellett maradni. Amikor először mentem le pincszinten a közös nagy hálóterembe, figyelmeztettek, hogy nézzem meg jól az ágytérképet az ajtaján, a 22-es ágy az enyém. Beléptem a sűrű homályba, előbb orrommal, aztán homlokommal nekikoccantam különböző oszlopoknak, tapogatózva megfogtam egy orrot, egy lábat s ismét nekikoccantam egy oszlopnak, végül kétségbeesetten befeküdtem egy üres ágyba. A 20-as volt. Alig nyújtóztam ki a pokróc alatt, megkezdődött zseblámpával a letompított jövés-menés. Órajárásuk szerint különböző időben kezdték a műsort az európai, ázsiai, afrikai osztályok, tehát a virrasztó altiszt is különböző időben rázta fel a hajnali sorost, éjjel kettő s négy közt. Ráadásul ágyszomszédom rémítőket horkantva úgy fűrészelt, hogy az oszlopok is beleremegtek. Akkor török volt, mert minden török horkol, mondták tapasztaltabb kollégáim, azt hiszem túl sommás, elfogult néprajzi ítélettel Mohácsért s Budavárért. Már az első, mozgalmas éjszaka a dormitóriumban meggyőzött, hogy külön kínzókamráti titkosrendőrség se tud kitalálni. Még egyszer megpróbálkoztam, aztán le se mentem többé, az osztályon feküdtem ébren, ruhástul egy hosszú asztalon. Két évig bírtam, utána összeroppantam. Tekintettel névvel jegyzett s állítólag népszerű vasárnapi rovatomra, orvosi bizonyítvány alapján végleg fölmentettek.

Kitűnő bizonyítvány lehetett, azonnal hatott az adminisztrációra; a doktor *vazomotorikus idegzavarok* miatt nyilvánított alkalmatlannak éjjeli szolgálatra. Ma sem tudom pontosan, mi az. A fölmentés után rögtön ötre emelték nappali beosztásomat.

Dichtung und Wahrheit: így fest legendák nélkül a munkám. De nincs s nem lehet panaszom, megmentőm volt a BBC, kettős minőségben is: serkentette a fordító igavonóban a tökéletesen független író s visszaemelt — csak névleg alacsonyabban — véremmé vált, korábbi mesterségembe, hiszen több, mint kilenc esztendeig voltam a Magyar Rádió osztályvezetője. Talán kezdtek látni a morált a mesében: három-négy év alatt a hazinál magasabb világpolitikai és világirodalmi kilátóra küzdötte fel magát miniatűr látcsővével a római Szent Péter téren sűtkérező koldus. Magamról beszélve valószínű jövőtökről beszélek, lélekgyógyász orvosotok szeretnék lenni.

„Felette nagy hiábavalóság, felette nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság!” mondja a Prédikátor. Kilencéves pályám az Angol Rádióban az őszösvetségi próféta csattanós igazolása. Sok százezer (vagy millió?) angol szót magyarrá örölve a legszerényebb számítással is az Úristentől kiválasztott legalább száz népevezért és államférfit magasztaltam fel, taszítottam le és hantoltam el gégerákban vagy golyókkal a szíve körül. „Fegyveres banditák” és „orvlövészek” diplomáciai tárgyalások közben egyszer csak átváltak gerillaharcosokká, aztán meg szabadsághősökké: hol így, hol úgy kellett fordítani. Makariosz ciprusi érseket száműztem az Indiai-óceánra, egyébként a szigetek egyik gyöngyére, később egy nemzetközösségi értekezleten a királynő jobbjára ültettem a Buckingham palotában. Néha az Úristennek képzelhettem volna magamat, sorsokat osztogatva. Csak csöppnyi madár voltam a lombok közt, csörömet fenne, félrebillent fejjel figyeltem a fa körül feltornyosuló hullákat, két-három sor rendjellel a behorpadt mellükön. Atyák mind, amíg éltek testőreik közt, a Haza Atyjai.

Elég szűk volt eleinte kettőnk magyar köre, még szűkebb az angol, munkámon kívül lehetőleg magunknak éltünk egy zsebházacskában, a várunkban, visszaszerzett biztonságérzésünknek. Tíz perc sétával el lehetett érni a Hyde Parkot. Rendszeresen csak régi, bizalmas barátommal, Szabó Zoltánnal találkoztam, kölcsönösen erős személyi kapcsolatunk visszanyúlt a heroikus tettekre lázasan készülő harmincas évekbe, nagy várakozások évtizedébe, amelyet mai távlatból joggal nevezhetünk második magyar reformkornak, mert semmiképp se volt méltatlanabb, mint az első, 1825 és 1848 között. Zoltán, a párizsi magyar nagykövetség kulturális attaséja Károlyi Mihály mellett, a Rajk-per idején köszönt le állásáról, családotul Londonba költözött s áttelepedésünk idején körülbelül olyan szorongató anyagi helyzetből váltotta meg a Münchenben akkor megalakult Szabad Európa Rádió, mint engem az Angol. Ő azonban diplomatikusan keresztülvitte, hogy Londonban hagyják s onnan küldje kéziratait. Dicséretes szimattal tisztos fizikai távolságot akart tartani, arra gyanakodva, hogy amerikai járószalagon levegőtlen gettószelem reked meg a magyar s a többi közép- és kelet-európai osztályon. Bevallom, az ő helyében nem lettem volna ilyen előrelátó bölcs.

Egyszer szó esett köztünk egy Látóhatár nevű elég nyomorúságos, esetlen külsejű, sokszorosított időszaki füzetéről, amit nálunk tíz-tizenöt évvel fiatalabb menekültek indítottak el, azt se tudtuk pontosan, Svájcban-e vagy Párizsban, valószínűleg menedékjogi megoszlásuk szerint itt is, ott is. Mindkettőnknek annyira tetszettek az első számok, hogy — Istenem, mibe kerülhet? — elhatároztuk: ez a lap, ha rajtunk múlik, nem merülhet el, mint holmi papírcsónak az emigráció poshadt szellemi tócsájában, megérdemli a maradandóságot, azaz a nyomtatást. Módos barátainkhoz fordultunk a világ minden tájára szétszálló levelekben s 50 dollár felajánlást kértünk — akkor nagy pénz volt —; cserében az alapítók a lap megszűntéig ingyenpéldányokat kapnak.

Elcsodálkoztunk a legvérmesebb reményt is megszégyenítő visszhangtól: két évre biztosította a nyomdaköltséget a begyűlt összeg. Tizenegy év lett azóta a kettőből; a folyóirat önerejéből él, ami a csodával határos, mert görgő homokként mozgó világszórványnak készül, örökös címváltozásokkal, előfizetők nyomtalan eltűnésével küszködve. Tizenegy év tekintélyes kor volt még egy hazai folyóirat életében is, az emigrációban olyan teljesítmény, hogy külön méltatásra számíthat a nyugati magyar irodalom jövődjében. Még két rendszeres kiadvány játszott nagy hálára kötelező szerepet írói működésemben idekint, az Irodalmi Újság s a Katolikus Szemle, de amennyire segítettek pályám folytonosságát, annyira vigyáztam, hogy ne ártsam magam a szerkesztésükbe.

* Immár elérte a 33-ik évfolyamot. Többrendbeli jelentős vagy jelentéktelen személyi és címváltozások ellenére, az alapítók közül hosszú idő óta Borbándi Gyula és Molnár József tartja kezében a folyóiratot (1982).

Római magyar katolikusok köre, papok és világiak közben megindították az Anonymus nevű vállalatot. Első kiadványa Békés Gellért, a nagy tudományú, rendkívül felvilágosult bencés atya újszövetségi fordítása volt. Fogyott, mint az ingyen cukor, anyagilag megszilárdította s további lépésre serkentette az Anonymust. A magyarságnak van a Szent Biblián kívül egy lélekemelő másik Bibliája is: a költészete, de nyugaton az 1950-es évek elején rongyos lapokra szétolvasott, két háború közti bestseller regényeken kívül jóformán lehetetlen volt felhajtani egyetlenegy klasszikust. Akinek kellett egy teljes Vörösmarty, szívós nyomozással esetleg talált fecnikben Harsányi Zsoltot vagy Földes Jolánt, aki megpróbált levadászni egy teljes Csokonait, jó szerencsével talált salátává züllve Körmendi Ferencet vagy Markovics Rodiont. Hazulról a Terror csak undorító vagy nevetséges szecskát engedett ki, ódákat Sztálin és Rákosi születésnapjára: legyen még ezerannyi! Így aztán az Anonymus igazgatósága — csupa római katolikus — felkért egy testes Antológia szerkesztésére. Két kötetben képzeltem el, Balassitól Petőfiig, Arany Jánostól napjainkig s a modern résszel kezdtem el, *Magyar versek Aranytól napjainkig* címen. A kötet 500 oldal.

Embertelen munka volt a gyűjtés. Meglepetésemre a londoni egyetem Szláv- és Kelet-Európa-i Intézetének huszadik századi állománya foghíjasan is jobb volt, mint a British Museumé, amelyben az első Nyugat-nemzedék életműve se volt teljes, holott a régi részben még Vörösmarty Székesfehérváron nyomtatott zsebkönyvét is őrizték.* Olyan nagy keserűségről és küzdelmekről beszélek, amiktől megváltott titeket 1956. Ma már lehet Magyarországról könyveket hozatni, sokszorosítást kérni, vannak külföldön magyar könyvesboltok. 1952-ben oroszánvadász bravúr volt leteríteni egy jegyzetes Arany Jánost. Százával kínálkoztak fejemben az Antológiába illő versek, de hol van, hol van, hol a szövegük! Rögeszmémme fajult, hogy embereket arról ítéljek meg Angliában vagy más országokban: olyanfajta-e, akinek a polcán akad egy teljes Ady, Babits, József Attila, kinézhetek-e belőle Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet, Weöres Sándort, Vas Istvánt, Radnóti Miklóst vagy éppenséggel Pilinszky Jánost! Végül mégis csak összeállt a nagyalakú kötet. Alig-alig változtatnék valamit hatvan oldalas bevezető tanulmányán, mert egyik legmélyebben átélt esszém, független az akkori helyzet iszonyú nyomásától s e nyomással járó esetleges kisiklásoktól, ugyanakkor csak száműzött írhatta mintegy történelmi távlatból a száműzetés elidegenítő hatása ellen; kortörténeti dokumentum is. Magát a keserves kínokkal összehordott versanyagot széthánytam, mert ma már tengernyi bőségből meríthetek, a némák újra énekelnek s megszerezhető minden jelentős költőnk eddigi műve. Ha semmiképp se életbevágón hízagypótló már egy második gyűjtés, azért mégis volna hivatása, dehát más a dolgom. Két esztendővel az Antológia után megjelent elbeszélésgyűjteményem, *Irgalom*, az első nyugaton, ugyancsak az Anonymusnál. A címadó novella Bőzsi — akkor már feleségem — menekülését s első olaszországi hónapjainkat dolgozta fel keserédesen; Gradóban kezdődik. Nemcsak biztos kenyerem volt már, visszavívtam helyemet a nap alatt, mint író, magyar író nyugaton.

1956-ban a nemzetközi PEN-klub kongresszust rendezett Londonban. A két magyar megbízott közül Bölöni Györgyöt csak akkor ismertem meg, de régi barátom volt Sárospatak neveltje, Képes Géza. Első az otthoniak közül, akivel találkoztam. „Barátaid egy napig se felejtettek el, Laci s ellenségeid már a barátaid”, mondta. „A méltók?” „Hogyne, azok, a jó fajtája, volt elvi ellenfelek, nem is a terrorfiúk és selyemfiúk.” Felmelegedő szívvel hallgattam, ha a hír nem is lepott meg. Képes Géza valószínűleg nem sejtette, hogy megelőző évben, még Rákosi alatt Vas István ki akarta adni korszakos jelentőségű műfordítás-gyűjteményét, *Hét tenger énekét*. Visszapillantva kebelbarátjával, Radnóti Miklóssal végzett közös munkáikra, engem is megemlít az előszóban. Először írták le a nevemet Magyarországon 1948 óta. A lektor elképedve rögtön kihúzta. Úgy látszik, Vas István ismét megőrült, három év előtt nyakát kockáztatva kilépett a kommunista pártból, most a legtermészetesebb mozdulattal beírja egy hazátlan bitang nevét. Mindent tudok a folytatásról. Elkecseregetett huzavona után megtört az ellenállás, annyira kötötte a költő az ebet a karóhoz a maga csendes, szinte szabadkozó módján, ami a viszont-ellenállás legbőszítőbb formája. Ha nincs benne név, nincs könyv. Hát egye fene, legyen ott, majd elsiklik valahogy az előszóban, előszót senki se olvas. Nem csúszott el, dörgött egyet.†

Képes híradása mégis fontos volt. Akármennyire biztos magában egy ember s tudja, hogy helyesen cselekedett, s másodszor, harmadszor ugyanúgy cselekednék, fél szeme mégis csak otthon van, eleven része a múlt, különösen ha az a múlt a harmincas évek, szorongva félti a feledés örvényétől. Most kiderült, hogy fölöslegesen féltettem. Géza amúgy is meg volt pendülve, nincs hátrálás vissza a rémuralomba, feltarthatatlanok a reformok, Rákosi bukott szörnyeteg. Csakugyan a kongresszus alatt esett ki a hatalomból,

* Forradalmi helyzetváltozás történt, amikor 1962-ben Czigány Lóránt vette át a hivatalos könyvbeszerzést.

† Az ügyről még mindig tudnak a mai harmincévesek.

én adtam hírül a két magyarnak. „S az utód?” kérdezte Géza felcsillanó szemmel. „Gerő Ernő”. Talán soha nem láttam arcot úgy elsötétülni.

KITÖRT a forradalom, a forradalmatok. November vége felé találkoztam először kimenekült fiatalokkal, négyel azok közül, akiket oxfordi tudósok válogattak ki az osztrák gyűjtőtáborból. Beállítottak az Angol Rádióba, engem kerestek. Milyen frissek, gátlástalanok, milyen bizakodók voltak! „Meg akartuk ismerni, látni akartuk elevenen is”, mondták. De honnan tudták, hogy a világon vagyok? Egyik az apja könyvespolcáról (néha a hátsó sorból), egy másik az egyetemen Gyergyai Alberttől kapta kölcsön valamelyik könyvem, a harmadik Vas Istvánnal beszélt rólam. Dugáruként több könyvem forgott a kezükben, később megbizonyosodtam, hogy a *Három költő* volt a legnépszerűbb. Feltámadás feltámadásra: a nyári jelentés után régi barátok hűségéről most azt is megtudtam, hogy egy ismeretlen fiatal nemzedék szemében sem vagyok halott. Lázár élsz, Lázár élsz! Kissé szédülten oldoztam magamról a testemre képzelt halotti gyolcsot.

December 24-én reggel tíz óra körül felhívott egy angol férfihang Andoverből. „Akar a fiával beszélni?” S már hallom is Andrást: „kezét csókolom, apu”. Egy szolgálton kívüli, üres laktanyába helyezték el a frissen átszállított fiatal menekülteket — köztük volt Kabdebó Tamás —; az angol férfihangról kiderült, hogy a táborfelügyelő. Zala megyén át jutott ki fiam Ausztriába, önkéntes ingajáratot vállaló angolok cirkáltak kocsijukkal a határ túlsó oldalán, őt egy orvos vette föl s a betanult három bűvszóra: *Father in London*, meg sem állt vele a Bécs melletti repülőtéren Schwechaton. Mivel a fiúnak nem volt egy fillér valutája s egy mukkot se tudott idegen nyelveken, értesíteni se tudott, hogy útban van. Andover vonaton körülbelül másfél óra Londontól, kora délelőtt szólt a telefon, este a karácsonyfa alatt ült a fiú. Kezdtém ellágyulva számlálni, mit ajándékoz vissza a Sors mindabból, amit 1949 óta elvesztettem és örökre elveszettnek hittem.

1957-ben kaptam az első meghívást fiatal magyaroktól; a belga Louvain (flamandul Leuven) diákjai küldték. Olyan életfejezethez értem el most, amiről csak a legnagyobb jóérzéssel tudok beszélni. Nincs kedvesebb gond öregedő magyar író számára, mint figyelni nyugatra szakadt fiatal értelmiségiek külső pályáját és belső alakulását. Kettőzött gond, ha fatális erővel még írónak is készül, akit figyelünk. Aszkétikus bátorság s újfajta, távolsági hazaszeretet kell a döntéshez, magányos fölesküvés hűségre, nehéz hűségre, amely léthelyzeti gondokkal s kétségekkel tetézve még jobban súlyosbítja a mesterséggel járó belső harcot. Ugyanakkor viszont olyan szerencsés szintézis alakulhat ki néhány maradandó életműben a nyugati és magyar kultúra kigyenlítésére, amely bizonyára egészen másfajta lesz, mint amit nemes becsvágyú, nagyon nagy elődeink, Kazinczy, Kármán, Bacsányi, Csokonai, Aranka György először próbáltak megvalósítani s utánuk azóta is többen, nemzedékek a húszas, harmincas években. Peremnépeknél elég ismert jelenség; a spanyol és lengyel irodalom például a franciától merőben különböző, feszültebb és drámaibb szintézis jegyében európai. Az angol megint külön ügy, ók ma is kulturálisan önálló szigetlakók, gögösen különállók és fölényes világpolgárok egyszerre, jó nekik! Egy bizonyos. Csak Magyarországon vagy talán más közép-európai országban képzelhető el, hogy kezdeményező képességű művészek és írók tehetséges csoportja „európai iskolának” nevezze el magát; a nyugatiak vagy nem értenék vagy jóindulatún megmosolyognák.

Bízom a föltehető, újfajta szintézisben, először próbálnók ki a helyszínen. A mienk a harmincas években embriónálisán úgy festett, hogy íróink egy része, magam is, magyarságtudatát nyugat felé fordítva asszimiláló mohósággal dúsitotta. Volt benne természetesség s volt mesterkéeltség, a kívülállók túlbuzgalma vagy hamis távlata. Most viszont más fókuszról alakulhat ki mélyebb s természetesebb szintézis; fiatal íróink a nyugati és tengerentúli műveltségbe, mozgalmakba ágyazva, kísérleteiktől sodorva, e világ kritikus, közvetlen kiismerése közben ábrándok nélkül megteremthetik félig lebegő, félig gyökeres szellemi létformájukat: az idegen légkörben továbbélő, sajátosan magyart. Annál is inkább, mert fájdalmas paradoxon, hogy legtöbbjükben erősebb a magyarságtudat, mint számos hitevesztett hazai honfitársukban, akik ragályként továbbadott önbecsmérléssel közömbösítik az uralkodó rendszer parlagi öndicséretét. Ez is védekezés, de lélekromboló módon.

Vajon csak fantáziálok? Nem akarom hinni. A magyarokat nem lehet elszakítani a nyugati műveltségtől. Mai helyzetükben, mint laza száron tartott kelet-európai kelepcéfogyók még mindig eltorzítva látják a Nyugatot, megszépítve, túl nagy várakozással, túl érzelmösen vagy ellenkezőleg: túl gyanakodva, sőt ellenségesen, otromba pártkatekizmusba butultan. Annak idején nagyjából ti is így láttátok, nem láthattátok

* Sulyok Vince: *Egy könyv vigasza*. Új Látóhatár, 1980/3.

másként, ebből származott aztán az elkésett megrázkódtatás, *delayed shock*, amiről bevezetőmben beszéltem.

Louvain után* következett Utrecht, Leyden, Doorn, Brüsszel, Párizs s most Trysil, Norvégiában. Nagy szünetekkel bizonyos fokig visszaszereztem hát tanszékemet is. Persze diplomával a fiókban, családdal magatok körül előbb-utóbb nyugdíjaztok, de otthon is nyugdíjba megy az egyetemi tanár, ha elérte a korhatárt. Egyelőre van egy „repülő tanszékem”, hiszen Londonból csak repülőgéppel jutok el a meghívások színhelyére. Egyszer meg is írtam egy levelezőlapon édesanyámnak Kolozsvárra: „kezét csókolja a repülő tanszék”. Persze nem értette. De — noha kérte — megmagyarázni mégse merem. Így kell élnünk a 20. században. Szabad már az út a holdba, de nem láthatom 83 esztendő édesanyámat s nem merek vele nyíltan levelezni. Amikor lázadotok s idekint is szenvedtek, mert a nagyobb szabadságban sem tártul fel az Elveszett Paradicsom zárt kapuja, gondoljátok meg, hogy tengelyből kiforduló, eltorzult világ embertelen törvényei és törvénytelenségei közé szorultunk mindenütt, mindnyájan. Kolozsvár: gyermekkorom Szíriusz csillaga az égen, viszont előbb-utóbb elképzelhető a menetrendszerű holdutazás, megoldotta az asztrofizika, lehetővé teszik elektronikus műszerek, persze világhatalmi érdekek monopolisztikus rakéatechnikai szolgáltatában.

1957-ben bebörtönözték Déry Tibort, Hay Gyulát, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort, életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték Bibó Istvánt. Joe Grimond, az angol Liberális Párt rokonszenves vezére, Koestler sugalmazására országos sajtóhadjáratot kezdeményezett az üldözöttekért, a külvilág felé azonban nem ő, hanem a száműzött magyar írók rövid életű szövetsége hívott össze publicistákat, közép- és kelet-európai szakértőket, „szovjetológusok”-at; meglepett a számuk, alapos helyszíni tájékozottságuk, többek jártassága szláv nyelvekben. Déry Tibor neve volt a legismertebb, mert néhány rövid műve megjelent angolul is, nagy példányszámú *paperbackben*, nem kellett szájba rágni, hogy kicsoda. Gyűjtőfogalom volt a név, de tiltakozó táviratokban nem hiányzott a többieké sem, elsősorban Bibó Istváné. Szívemből beszélt ma délelőtti Kerényi Károly barátom, szavait személyes tapasztalattal pecsételhetem meg, amikor figyelmeztetett: „sohase higgyétek el, hogy hiábavaló a külföld tiltakozó beavatkozása vagy árthat a bebörtönzött magyaroknak. Nem igaz”. Csakugyan nem az. Világhírű nyugati írók, tudósok, Nobel-díjasok táviratai nem hatnak azonnal, hallgatás a válasz vagy pimasz visszavágás: ne üssétek az orrotokat mások belügyeibe. Később aztán mégis beérik a gyümölcs. Allani kell ezt a harcot, ez a harc erkölcsi kötelesség.

Előfordult, hogy a száműzött magyar írószövetség elnökségi tagjai felvilágosító világkörüton voltak s rám hárult Londonban, hogy közbelépésekre kérjek fel angol írókat. Akkor tapasztaltam ki a morális összetartást, ami a legnagyobbakat is sohase látott vagy hallott pályatársaikhoz köti. Megkértem T.S. Eliotot, az alig hozzáférhető Nobel-díjas költőt, hogy sürgönyözzön a magyar kormánynak; másnap *kézírással levélben* értesített, hogy elment a távirat. Nemcsak teljesítette, amit kértem, még illendőnek is tartotta, hogy megnyugtasson egy tökéletesen ismeretlen, menekült magyar író. Ha ma már Déry kikerült a börtönből, csattanósan igazolva van a harc folytatása Bibó Istvánért, Kosáry Domokosért, Obersovszkyért, Gáliért s a többiekért. Tudjon nevükről a világ. Szabó Zoltán szerkesztésében a Magyar Könyves Céh — tulajdonképpen a száműzött magyar írók szövetségének a vállalata — kiadott kilenc költőből egy Antológiát, kiadta Déry Tibor válogatott novelláit s néhány hónapon belül piacon vannak Bibó István válogatott tanulmányai. Magisztrális könyv lesz, a magyar politikai irodalom egyik legkimagaslóbb fegyverténye, századunkban talán egyedül méltó történelmi elődeihez 1859-ig, amely tudvalevőleg az *Ein Blick*, Széchenyi névtelen, utolsó remekművének a megjelenési éve.[†] Többször éreztem e harc közben, milyen jó, hogy nemzetünkért idegenben élünk, éppen ez a harc tölt el örömmel, hogy nem hiába születtem magyarnak s ha annak születtem, nem ok nélkül választottam az emigrációt, túl az emberélet útjának felén. 1960-ban elmondhatom, hogy visszavívtam helyemet, mint író, mint rádiós, mint professzor s messze a hazától egyszerűen mint magyar ember. Itt tartunk ma.

VÁLTOZATLANUL az 52192 számú fordító és beolvasó vagyok az Angol Rádióban, az adminisztráció szerint ezért fizetnek, ha a közép-európai és magyar szolgálat beavatott vezetői számára egyébért is s épp ezt az „egyéb”-et tudom átmenteni a magyar esszéirodalomba.[‡] Diktált szavak százezreit vagy millióit

* Akkor még egyetemi könyvtárban volt az ómagyar Mária-siralom, ott láttam én is. (1982).

[†] B. I.: *Harmadik út*. Sajtó alá rendezte Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London 1960. Az 1980 óta külföldön és Magyarországon gyorsan szaporodó Bibó-irodalom és Bibó-kiadványok ősalapja.

[‡] 1972-ben nyugdíjaztak, azóta az osztály külső munkatársa vagyok. (1982).

fogyasztottam el s fogyasztom két nyelven, hogy hetenként két napra s szünidőkben átváltozzam íróvá. Egy cseppet se rossz, ha teljesen ismeretlenül élünk idegenben: névtelen brit állampolgár és adófizető névtelen bennszülöttek közé vegyülve, kétezer évre visszanyúló történelmi maradványokkal, amelyekhez nincsenek belső számai. Megóv attól a nagyzási hóborttól és riasztó hiúságtól, ami előbb-utóbb rabul ejti a legtöbb író-t bizonyos életkorban, némelyiket már húszévesen. Szólítson csak Mesternek! Ettől mi, nyugaton élő magyar írók üdvösen meg vagyunk kímélve. Soha nem igényeltem, hogy hátam mögött áhítattal vagy kajánul odasúgja nevemet egyik bennfentes napozó a másíknak, ha végigsétálok a Lukács fürdő deszkáin.

Utaztam. Sokat, sokfelé, amíg meggyőződtem: magyar ember vérmérséklete csak mediterrán tájjal van zavartalanul összehangolva a szó földrajzilag tág értelmében: az Ibériai félszigettel, Franciaországgal, országválasztó nemzeti folyójtól, a Loire-től délre, Itáliával, az olasz Svájjal, Ticinóval, Dalmáciával, Görögországgal, a görög szigetvilággal, a kisázsiai Törökországgal és Libanonnal, az egyetlen civilizált arab országgal. Mindig csodálkozom, ha valamelyik honfitársam skandináv fjordokba hajózik el a pénzén, holland vagy észak-német tengerparton fürdőzik (apáink, nagyapáink majdnem mind ezt tették), azok pedig csak hadd ázzanak, fázzanak s nyeljék a kelta mélabút Skóciában, akik még ma is beugranak romantikus múlt századi regények és operák borongó díszleteinek, holott whisky országszerte minden sarki italboltban kapható, fajdkakasvadászathoz pedig ma is grófi vagyon (és társaság) kell. Ennyit az érem fényes oldaláról az életemben.

Van sötét is. Mivel író s alapjában véve csakugyan „művészlélek” vagyok, mindegy, milyen rangú, érzékeny az idegzetem s a bennem működő szakadatlan építő-teremtő ösztönnek megvan örök ellenlábas a önpusztítóban, amely behatol kísérteti a munkafegyelem csalékony páncélja alá is. Talán szemérmertlenség, ha megemlítem előttek; mentségemre szóljon, hogy akkora óriás, mint Goethe se bírta elkerülni ezt a veszélyes belső viaskodást.

De az már felháborító közös ügyünk, olvasóké s íróké, hogy feneketlen csömörrel töltenek el az emigráció garázdálkodó szellemi parazitái, akik ellen nincs semmiféle védőszer: önhitt műkedvelők, nők és férfiak, állítólag pályatársaink s olykor legszemtelenebb bíránk! Miattuk néha még szégyellem is, hogy nem vagyok inkább fogorvos. Minden magyar író? kérdezte tőlem egyszer meghökkenve egy okos asszony, egyharmadában magyar, kétharmadában olasz, aki tökéletesen jól ért a nyelvünkön. Nem mindegyik, feleltem, csak negyvenezer.

A hosszú csapattishti szolgálat ki is meríti az embert. Gondoljatok rá, hogy egy letűnt, táblabírói Magyarországon pár év múlva már pipázgatva ülnék a tornácon, pocakot eresztve, mint az „öreg” Mikszáth Kálmán. Nincs rá mód, mert újra riaszt a trombita, újabb csatazaj csábít. Modern lélekbúvárok szerint persze így van jól, készülj, barátom szikár öregségre, vándor testi fájdalmakkal, de kilencvenig, a pipázgatás egy ámbituson gyilkosabb, mint a kemény pótszolgálat magas korban, az „öreg” Mikszáth is meghalt hatvanharmadik évében. Tulajdonképpen ugyannerre tanít a keresztény pszichoanalízis: ne törődj magaddal, másnak legyél fontos, ne önmagadnak, ne riasszon meg rögtön heves szívverés, szédülés s ha csupán az elviselhetőségig gyötör valami fájdalom, hadd fájjon, „fájd vissza”, ahogy édesapám mondta.

Montaigne, a nagy francia bölcs a fő példaképem. Négyszáz esztendeje élt. Fiatal korában kidolgozta sztoikus magatartását a meghalással szemben, félistenként tisztelt római minta: Seneca receptje szerint. A meghalás nemes, nagy lelkekhez illő tudományát. De ahogy öregedett és elnézte toronyablakából a szegény, írástudatlan kertészt, rájött, hogy testi romlással s magával a halállal nem úgy kell szembenézni, mint a milliomos Seneca, hősiesség patosszal, hanem úgy, mint amott a kertész vagy a béres, akinek a halál is csak annyi, mint naponta a bokornyese, állatetetés. Élete végén magatartása az övékéhez hasonlult s az *Esszék* három könyvéből éppen az a legszebb, amit ebben a lelkiállapotban írt: a Harmadik Könyv.

BEFEJEZÉSÜL, kedves barátaim, szeretném megmondani, miért írok magyarul, csak magyarul. Gondolat és szó iker születésű. Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, négerekről és arabokról, a Dunáról, Szajnárról, Volgáról, angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim, fordításuk — van néhány — elszakítja az apaság meghitt szálait a szöveggel, elbeszéléseim átültetését pedig csak a fordító iránti becsülésből és hálából olvasom el. Meggyőzőn rég kimutatta a tudomány, hogy az emberi agyvelő, a jó átlagja! tíz-tizenkét nyelv befogadására képes. De hányra, ha megszállott hivatásunk az írás? Lesüllyed egyre: az anyanyelvre. Legföljebb egy tucatot tesznek ki azok a nagyok, akik tizenkilenc éves koruk után egy anyanyelv méhéből más anyaméhbe tudtak átbújni romlás és

* Mivé tették azóta a terroristák! (1982).

elfénytelenedés nélkül. Amellett fél százados szüntelen gyakorlat a rendíthetetlenségig meggyőzött, hogy a magyar a legszínesebb, legeredetibb, leggazdagabb és leghajlékonyabb nyelvek egyike, folyton játéklehetőségekre kínálja magát, érzéki gyönyörűség megküzdni minden mondattal.

De van egy másik ok is, amiért csak magyarul írok: politikai és időszerű. Mesterségem nagyjai jóformán mind otthon maradtak a nemzedékemből, csak néhány él külföldön, ők azok, a kint élők, akik gondolataikat emberről, hazáról, Közép-Európa megszállásáról, a közéleti nyelvhamisításról — az orwelli *double talk*ról —, Európa gúzsba kötött keleti és egyre dicstelenebb nyugati feléről gátlástalanul kifejtetik. Élnünk kell ezzel a szabadsággal, meghamisítatlan nyelvünkkel, nemcsak a tizenötmillió magyar érdekében.

Van éppen elég francia, angol, német, olasz, spanyol, skandináv, észak- és dél-amerikai író, fölösleges behatolni a területükre. A mi feladatunk az, hogy az Illyés Gyuláknak és Németh Lászlóknak kivételes kegyként, úgy-ahogy engedélyezett szólásszabadságán túltegyünk; az országos öncenzúra madáryelve helyett mindig emberi nyelven beszéljünk, írjunk, akármilyen fájdalmas magunkra is, másokra is a mai történelem által kikényszerített mondanivalónk. Még mindig fűt a hit, hogy írásaimmal talán hátrahagyok valamit a nyomomba lépőknek. Talán kinti írásaimat végül otthon takarítják be: osztózik rajtuk Veszprém, Pécs, Szeged, Debrecen, Szolnok, Eger, Szombathely, Újvidék, Pozsony, Kolozsvár és Székelyudvarhely. Sohase álmodtam volna például írás közben, még a második világháború alatt, hogy akad itt Trysilben egy fiatalember, aki a testi-lelki moszkovita terror fojtó gázai elől egyik könyvemmel menekül ki a romlatlan levegőjű budai hegyekbe.

Nincs groteszkebb látvány, mint angol, francia vagy német fordító után ide-oda rohangászó magyar író, hogy a frankfurti vásáron kiállított könyvhegyek, legalább háromezer regény egyik cérnavékony részén át végre! betörjön a világirodalomba. Ha jókedvemben talál, azt szoktam tanácsolni: menjen el Stratfordba, Shakespeare már évek óta visszavonult a drámaírástól, földjáraadékaiból él, szóval ráér, talán hajlandó szövegű nyersfordítás segítségével mondatról mondatra átcsiszolni a magyar remekművet.

Íme, elmondtam életemet 1949 óta. Nem oldhatja fel bennetek az emésztő válságot, de talán elgondolkoztat s a jó utat választjátok, ami a nehéz út. Keveseknek volt könnyű dolguk a korombeliek közül, a tettek se lesz az. Menjetek békével, láttam, hogy a ház oldalához van támasztva egy csomó sítalp, síléc: első vagyontárgyak. Hamarosan kezdődik az olvadás, zajlik a jég, az egymáshoz fagyott, hatalmas rönkök felszabadulva lassan megindulnak és leúsznak dél felé a közeli folyón.

Trysil, Norvégia, 1960 — Ascona, Svájc, 1982.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Még vagyunk*

[A nyugati magyar irodalomról]

Weöres Sándort nem a Mikesen akarom hallani. Hanem Londonban: angolul, Amszterdamban: hollandul. Itt tőle az elmulasztott lehetőséget szerettem volna számonkérni: miért nem szólaltatják meg Kibédi Varga Sándort, Cs. Szabó Lászlót, Hanák Tibort, Határ Győzöt, Kemenes Géfin Lászlót, Sipos Gyulát Budapesten: magyarul.

Könyvek, kötetek, folyóiratok. Közöny. Lusta lapítás. Lehetőségek.

Siklós István a hollandiai Mikes Kelemen Kör 1974-es találkozásán.

Az első, egészében olvasmányos magyar prózai mű egy török-örmény faluban készült. Ahol kevés magyar volt. Ezek egymásnak már a szagát se bírták. A használható magyar próza, a kor egyik francia műfajában, s ennek a hajlékonyságával: Rodostóban került papírra.

Mikes leveleiből az első 1717-ben íródott. Az utolsók az 1750-es években. Ez a jó prózaírásra vezérlő mű 1794-ben vált hozzáférhetővé. Úgy-ahogy: a szombathelyi Kultsár kiadással. Majdnem félszázados késedelemmel kezdett csak hatni a magyar országban. E késedelem, a megjelenése, a « Levelek » értékét nem csökkentette. De az, hogy Mikesnek néjének írt leveleit nem volt hova küldenie: további félszázaddal késleltette a használható magyar prózai közlés mód fejlődését. A magyar országban.

Ennek a közműveltség, az összes tudományok, az irodalomfejlődés, s a társadalom — továbbá a politika is — jelentős kárát látta.

Szabó Zoltán: Hungarica Varietas (Új Látóhatár, 1974. 2 sz.)

MONDANIVALÓM részben arról szól, hogy Magyarország millenáris távlatban is gyökeres, visszavonhatatlan átváltozása, a roppant történelmi csuszamlás után harminc évvel, 1975-ben hogyan áll a külföldi magyar irodalom, részben arról, hogy van-e viszonya s ha van, milyen a hazaival.

Még vagyunk. Kialakult hagyomány inkább csak alumínium, semmint acél vázában, nagyrészt megszabadulva tobzódó műkedvelők sáskahadától, igényesebb szinten, mint az eleinte csak türelmi próbának képzelt diaszpóra lét küszöbén, amikor vibráló ősfilmként, elmosódva kezdtek úgy-ahogy kirajzolódni egy elszigetelt kis irodalom körvonalai, eszméiben és szóképzésében félig a múlt mankóján s látszólag közelebb a gyors kiapadáshoz, önkéntes felszámoláshoz és alig sajtó halálhoz, mint ma. Még egy nyomorult Petőfi kötet is hiányzott úszó és össze-összekoccanó szigeteinken. Könyvespolcot ácsolni kinek? Ha tengerentúlról kölcsönkaptuk Arany Jánost, meglepőbb öröm volt egy dollárcsekknél. A hazából nem kérhettünk, a hazával nem levelezhattunk akkor, kenyeres pajtásainktól elbúcsúztunk magunkban. Nem tudtuk, mennyi időre. Egy évre, kettőre, ötre vagy Úristen! — örökre?

De ha van irodalom, amely meg-megszakadva, számtalan nyelven mégis mindig újrakezdődik fagyos, idegen keltetőben, mert egy-egy balszerencsés népnek történelmi fordulókön egyidejűleg különböző szögekből, többszörösen kell tisztáznia széttépett személyazonosságát, a külföldi nyúlványként kisarjadó irodalom az. Nem hasonmás, hanem elszakadt ifjabb testvér, egy pluralizált nemzeti irodalom vetülete kicsiben, néha nem is olyan kicsiben. Amely egyszerre hazai is, meg nem is az, kettős hűség mentőövével a derekán: hűséggel a langyosan jószándékú vagy egykedvűn türelmes befogadókhoz s hűséggel a hivatalos kitagadok mögött elterülő, meggyötört szülőföldhöz. A történelem egyik ismétlődő kegyetlensége, hogy forgószeleiben némelyik népet, rendszerint a gyöngét és kicsit többfajta, külsőleg elütő önazonosulásra szorítja: ez lettem én, túl a határon, ez lettél te, a határon belül, noha a politika mesterséges, rossz szigetelésén keresztül folyton elárulja a villamos magasfeszültség, hogy geológiai földcsuszamlással mérhető változások ellenére sem lankad az összetartozási érzés. Különös lélektani képlet: én ilyen lettem, te meg olyan, *tehát* mégis egyek vagyunk. Szétszórt nép hasadásos személyisége a maga forgó fókuszában

* A hollandiai Mikes Kelemen Kör találkozásán, 1975 szeptember 12-én elhangzott előadás bővített, végleges szövege.

olykor Picasso egyidejű frontális és profil arcképeire emlékeztet, annál inkább, mert a szorongó küzdelem szilárd belső súlypontért, a megtámadhatatlan identitásért amúgyis e második század-fél fő ingerközpontja s immár nemcsak diaszpórákba vetett népekre, hanem olyan valaha uralkodó nemzetekre is jellemző, amelyek egy jó félszázad előtt isteni dicsőség és határtalan hivatástudat mágneses hatalmi terében keringtek, tucatnyi bolygóikkal.

Ezt az elhomályosuló vagy szétfúzott személyiséget legjobban az irodalomból deríthetjük ki; hazai és külföldi szövegek, ezúttal magyar szövegek egyenrangú megbecsülése árán. Amelyik nép gyors beolvadás mellett szavaz magában, olykor milliószámra, rögtön le is mond önálló irodalomról. Mint a délamerikai olaszok.

SZEMÉLYES emlék fölidézésével kezdem, a bibliai vízözön előtről, olyan réginek tűnik. Kezdő menekült voltam Rómában, kábult, ráérő, pénztelen tanonc, bukdácsoló. Ekkor történt — s a históriát röviden elmondtam a Római muzsikában is —, hogy egy lyukas délelőtt betértem egy szép és okos fiatalasszonnyal a Keats-Shelley múzeumba, az operadíszletnek is szertelen Spanyol Lépcső, e barokk vallásos látomás alsó sarkán. Ott halt meg baráti ápolója, Severn, a festő karjában Keats; a lakás ma nemzetközi zarándokhely, ereklyegyűjtemény s a két költőre vonatkozó könyvtár. Rajtunk kívül nem volt más látogató. A könyvtárosnő, egyúttal múzeumőr fölfigyelt a halk, idegen beszédre, megszólított s amikor kiderült amúgyis gyanított nemzetiségünk, arra kért, segítsen katalogizálni asztalán, egy friss könyvoszlopban azt a megbújó s érthetetlen magyar könyvet, amely nemrég érkezett ajándékba egy budapesti kiadótól. Mivel kikandikált egyik sarka, ráismertem Csillag Vera galambszürke borítólapjára s keresgélés helyett rögtön rámutattam. Eltaláltam, a Három költő volt. Lefordítottam a cédulázáshoz szükséges adatokat. Él a szerző? — kérdezte az angol nő. Nem volt oktan kérdés abban az időben, haláltáborok és tömegtemetők alig oszladozó dögszagperemén. Él, nyugtattam meg. Ismeri? — firtatta fokozódó kíváncsisággal. Nem emlékszem pontosan, mi volt a válasz, úgy rémlik az, hogy most már ismeri ő is. Kért egy dedikációt, amikor felocsúdott.

A visszahatás volt meglepő. Noha felpezsdíthetett volna a vak véletlen hízelgő játéka, lesújtva fordultam ki a házból. Ácsorogtam a Via Babuino kirakatai előtt, szórakozottan nézegetve óangol bútorhamisítványokat és valódi Piranesi rommetszeteket; öngyűlölő, dúlt arc nézett vissza rám az üveglapokról, mintha torkomra pályáznék. Ez volt hát az utolsó ajánló, amit életemben leírtál. Hallod-e csúfondárosan csilingelő lélekharangodat az öblös déli harangbongásban? Akárhány évem marad is hátra — negyvennégy voltam —, meghalt az író, akkor pedig emberileg is élőhalott vagyok. Sehol egy folyóirat, könyvkiadó, tűzörző kör a sivatagi látóhatáron, nevetségesen kevés a fejvesztett olvasó: futóhomok, amely évről évre, hónapról hónapra még mindig hazakészül, vissza az elhagyott házba, nagyapák csizmavakarójához, lelki menetszázadba kéredezkedve, láthatatlan poggyász a kezében. Amellett jobbra nem is szellemi cinkostársaim, hazámban sem ők olvastak Szombathelyen, Nyíregyházán, Sárospatakon, Pécsen, Szegeden, a Rózsadombon s a Damjanich utcában. Élt negyvennégy évet. Meghaltam, hidd el, Via Babuino, meghaltam.

Az élet egyelőre huszonhat éve cáfolja a rémképet azon a nyájas koratavaszi délelőttön. Egy tucat könyv, többszáz esszé, félszáz elbeszélés, versek, az Angol Rádió kitüntető ragaszkodása a vérmes, öreg Toldinál is jóval öregebb íróhoz, olasz lovagi cím magyar írói érdemekért, címszó idegen nyelvű kézikönyvekben mind ellentmond annak a földönfutó élőhalottnak, aki legszívesebben öklével zúzta volna szét reménytelen arcát a kirakatüvegeken. Még vagyunk. Más kérdés, meddig. Mert a csüggedt, magányos, kezdő menekültnek is igaza volt. Fásult iróniával látom otthoni cikkek, tanulmányok, monográfiák s mindenféle felmérések tömegében, hogy még mindig citeráznak, képtelenek döntení róunk, felelősségáthárítás közben, kertelve egyik nap így, másnap úgy állnak velünk, velem, mert hogyan is lehetne csapdák közt szökdösve kibogozni ellentmondásainkat az ideológia veszélyeztetése nélkül, elkerülendő a három, négy, öt évre szóló büntető elnémitást s az áthelyezést Budapestről Kiskunmajsára, — miattunk! Hol az van, hogy meghaltam 1949-ben (mások 1956-ban) s még nem bukkantak jeltelen síromra, hol meg mégis vagyok, egyesek mérgére, mások vigaszára, olykor pimaszul és büntetlenül meghamisított szövegidézetek görbe tükrében s létezem külföldről postázott buzdító levelezőlapokon, hogy kitartás! mert akkor ők is kitartanak. A fenébe, egyebet se tehetek, mint kitartok, akár tetszik, akár nem. Hivatalosan *magyar* anyanyelvű idegenek vagyunk, elszakadva a hazai valóságtól, holott éppen a mi csekély mértékű, de tömény szellemi vérátömlesztésünkre szorult rá az ország irodalma s ezt azok is sejtik, akik a pokolba kívánnak, levelezőlap nélkül. Még vagyunk s létünkhöz a veszélytelen baráti palackpostát sem igényeljük, úgyis tudjuk, hogy senki sem írta vérével az üzenetet. Ahhoz orosz szakadárnak kell lenni. Lelkiismereti óriásnak.

KINTI magyarok lassú, tartós beilleszkedése után háromféle magatartás alakult ki köztük a külföldi magyar irodalomról, férjnek, feleségnek szolgáló külön autóval a garázsban, perzsa szőnyeggel a padlón és ágy fölött, a falon.

Sommás ítélet az első. Föld nélküli fejedelmek ártalmatlan, eszelős játéka, magánmulatság egy pirandelloi árny- és látszatvilágban, ne zavarjuk, minek rábeszélni másokat, fölösleges az olvasó toborzás, úgylis kihál. Ha nem az első nemzedék, a második bizonyosan beolvad a menedékadó kultúrába, a gyerekeknek Mici Mackó már *Winnie-the-Pooh*. Tyúkésszel is ki lehet számítani, hogy csakugyan így lesz, hogyné, kihálásra van ítélve, mondjuk egy félszázad alatt — mert egyelőre nincsenek közeli haláltünetei —, de e félszázadban talán századokra szólót alkothat. S amíg él, fókusz-javító hatása lehet a hazaiakra: megjavítja az írók arányérzékét s távolsági besugárzással kettős *demitizáló* gyógyítást végezhet fogékony agyakban. Demitizálja egyfelől a titkolt vagy nyílt kisebbségi érzéstől áthatott, egyoldalú Nyugatbámulatot, amely főleg a múlt századi Reformkor óta tart s Ady nemzedékében majdnem gyerekes kultusszá hevült. De megfordítva, demitizálhatja másfelől a kihálással eljegyzett, árva magyar nép önsíratását is, ami meg tizenharmadik századi hagyaték s Herder romantikus, szláv-barát történelemfilozófiájának a szándéktalan kártevése. Éppen nyugatról figyelmeztethetjük nyomtatékkal a magyarokat arra a csuda nagy szerencsénkre, hogy Esztergom bizony könnyen az akkor még Esztergombnál sokkal rangosabb Kijev sorsában osztozhatott volna: megülnek s végképp berendezkednek falai közt a tatárok.

Ha kihál a külföldi magyar irodalom, a befogadó kis vagy nagy, svéd vagy amerikai irodalom áhítattal vásárolt és falt anyagának kilenczized része viszont körülbelül harminc évenként tökéletesen elavul, a mérleg két serpenyőjében tehát egyforma súly: egyikben a kihálás, másikban az elavulás lebegtető vízszintesen a kiegyenlített karokat, önfeledten meg-meg szoktam említeni kora ifjúságom párizsi, berlini, bécsi, londoni, milánói bálványait a húszas évekből és tíz fiatal hallgatóm közül nyolc-kilenc mered rám üveges szemmel, értetlenül. Névtelen sírkeresztekről beszélek. A külföldi magyar irodalom is csak időszerűséget, mai olvasót igényel magának, mint a nyugati, a rostálást rábizza az utókorra s az a rostálás borzalmasan kíméletlen.

Kegyesebb a második magatartás. Szemforgatón elérzékenyül a küszködő, de magát meg nem adó, kapálódzó, de mindig a víz fölé bukkanó, hősie kis irodalomtól. «Mester, min dolgozik most?» és «mester, mikor olvashatjuk újabb könyvét?» és «mester, a munkabírása intelem s buzdítás mindnyájunknak». Mikor olvashatsz, fiacskám? Ha megveszed a könyvet, ha megveszi a barátod s a barátod barátja, legalább ötszázán, tehát ki lehet nyomtatni. Valamikor az ezerkilencszázhatvanas években történt, egyik tekintélyes nyugateurópai körünk találkozásán. Magyar könyvek voltak közszemlére s vásárlásra kirakva az előcsarnokban napokig, igen jó válogatás, hazai irodalmunk fertőzetlen java, vevő lettem volna akármelyikre. De külföldi magyar könyv vagy folyóirat egy szál sem, még a résztvevő íróké sem, *non-person* gyanánt gyönyörködünk honi barátaink jól kelő munkáiban, amelyek otthon persze még gyorsabban fogynak, néha negyvennyolc óra alatt elkelnek. Tapintatosan megkockáztattam a kérdést a vásár rendezőjénél, hogy miképp is állunk sajátmagunkkal, mi talán itt is ragályterjesztők vagyunk? Minket miért nem árulnak? «Laci bátyám», felelte katonásan, «ennek semmi elvi akadályja». Síromra szeretném vésetni, olyan szép.

A harmadik magatartás szorul a legszűkebb körre, titkos szertartás nélkül ők az újfajta szabadkőművesek. Szerintük egyaránt van önálló szerepe külföldön és van a honi, romániai vagy jugoszláviai magyar irodalomba leszivárgó hatása, *sui generis* értékteremtő, kell ma és kell huszonöt év múlva, kontinens-közi, láthatatlan köztársaság, «haza a magasban», az olvasók által teremtett repülő- és flottabázisokkal, azaz kiadókkal, folyóiratokkal. Fájdalom, e kör fele a föld nélküli fejedelmekből, egy Pirandello játék figuráiból telik ki: írók, költők, nyelvészek, irodalomtörténészek, filozófusok, néprajzosok, komponisták, zenetörténészek, festők, grafikusok és természettudósok, összesen... Hányan vajon? Rózsás vágyálmokkal játszom, ha félezerre becsülöm.

A KÜLFÖLDI magyar irodalom méltányos betájolására mindenekelőtt le kell számolni irodalmi hatóságok rágalmaival, illetve azzal a tudatlan, érzelmes balhittel, hogy szellemi sorvadás, nyelvi beszűkülés és emberismereti torzulás kizárólagos ellenszere az állandó sűrűlőds magával a nyelvadó néppel, szikrázó sűrűlőds a nemzet köszörűkövén, mindennapos találkozás az öt érzékszervet átúzó hazai valósággal. Kell-e csakugyan? Írója válogatja.

Kellett, csupán kapásból említve, Tömörkénynek a szegedi határban, napszámos kubikusok közt a gáttöltésen, Móricz Zsigmondnak, minduntalan előkotort noteszkéivel, Kodolányinak és Illyésnek, amikor a baranyai önkéntes néphálára riasztotta a tudatlan olvasókat, Németh Lászlónak, a múlt század idegen regényóriásainak purgatóriumi gyötrelmeit átültetve a Körös-vidékre, Moldova Györgynek, kültelki szurkolókkal, alkoholistákkal, smasszerekkel szeszelve egy talponállóban, kell a legtöbb mai erdélyi írónak,

kell mindazoknak, akik írói feladatukat gyors hatású mentőszolgálatban, elkötelezett társadalmi küldetésben s környezetük riasztó felrázásában látják.

De létezett már irodalom, ismétlem: egész irodalom, nem csupán maga körül mardosó egyes dúvad, amely legfőljebb hajszálakkal volt kötve korhoz és környezethez, de tüzes bilincssel volt rácsatolva lázas keblekben forgó metafizikai csillagkerekekre: Donnetól, Miltontól Calderonon át Gryphiusig az egész misztikus barokk dráma és líra. Örökösüket még századunk fiai közt is felismerhetjük, Rilke által például az « örök zarándok » teljes gyökértelenségében megtestesítve. És hogyan!

Költő volt Rilke, vethetik ellene, a valóság égi mását üzte, évekig el-elnémulva a csüggedéstől. Igen ám, de a legpárizsibb regény: A nyomorultak talajgyökér nélkül, a « száműzött sziklájából » sarjadt ki Guernesey szigetén, Victor Hugo számkivetése alatt! S az a hatalmas regény csak szem egy láncolatban, amelynek lelki összefűzését soha nem tisztázták eléggé. Egyes írók, igen nagyok, a múlt század utolsó harmadában rejtélyesen elszaporodva visszahátráltak önkéntes számkivetésbe, hogy sziklarepesztő fúrójukat onnan célozzák és taszítsák hajdani környezetükre: a boldog gyermekkori játszótérre, majd ifjúságuk össze-vissza horzsoló fészkeire, végül férfikoruk elviselhetetlenül fojtogató közegére. Elpártolásuk, többszörös áttételekben a hazai valóság szenvedélyes vállalása, kihívó daccal, megtagadott nosztalgiával, könyörtelenül tisztán látó szerelemmel, amely férfi és nő páros viszonyában is, adott és kapott sebek ellenére a mindig megújuló, legméltóbb egyesülés: szeretkezés az ingerlő testtel, de árulkodó röntgenképével is. Ibsen és Strindberg és művészbarátja, Edvard Munch akkor leginkább skandináv, Henry James, Edith Wharton, Hemingway, Henry Miller, Gore Vidal a legamerikaibb, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij, Herzen és Gorkij a legoroszabb, amikor teleszkópon át, mintegy idegen csillagról tapad maró gúnnnyal, kétségbeesetten, vad szitkok közt vagy fanyarul hűvös eleganciával a távoli hazára, még akkor is elkötelezve, amikor állampolgárságot változtat egyik-másik naiv önábrándító, abban a hiszemben, hogy « szívet cserél, ki hazát cserél ». Csak hát éppen nem cserél szívet. Csodával határos, de megtörténhetik, hogy egyszerre két síkon éli át a kitagadó vagy megtagadott hazát: házról házra, söntésről söntésre, bordélyról bordélyra, lámpától lámpáig, mint Joyce, maga elé terítve Dublin részletes térképét s egyidejűleg kivetítve abba az időtlen mítoszba, amely Homérosz óta közös kulcsra járó jelkép a nemzeti határokon áthágó, változatlan embersorsról. Zürich, Párizs és Trieszt háromszögében ő sem volt kevésbé gyökértelen, örök zarándok, mint a kortárs Rilke. S közben dublini, gyógyíthatatlantól, körme hegyéig, az utolsó hajszálig az. Mrozek, a gyilkos humorú, kitűnő lengyel drámaíró, a szocialista valóság fonákjának egyik kifigurázója nemrég sorolta el egy párizsi rádióbeszélgetésben a « nyelvi száműzetés » csapásai mellett számos előnyét. Fiatal mester beszél s tágabb értelemben a földink: középeurópai. Hihetünk neki.

De ha leszámolunk a joghatósági területekre szűkített irodalom babonájával, számoljunk le istenigazából. Két nyomós érvvel egészítem ki azt, amit visszautasításában eddig mondtam. Az egyik külföldről, a másik belülről: az országból mérlegelve a helyzetet. Innen, kívülről megnyugtatók minden sajnálkozót, hogy most már elég sok író hazajár, van aki évente szerez vízumot, van, aki ritkábban, otthon mellre szíjva a szénaszagot, megmártakozik a nyelvben, amely vegyest romlik és színesedik, züllik és gazdagodik, mint története során mindig, a látogató új nedveket szívhat fel falujában, megyéjében, a Váci utcán s a József Attila lakótelepen, bár tapasztalatom szerint inkább tegnapi és tegnapelőtti szellemeket próbál költögetni, frissítő vagy mérgező mai nedvek elég ritkán hatolnak át a megcsontosodó, új nyugati kergén. S amit felszív, jobbra utánérzett népi archaizálás, az eredeti ihletminta szintje alatt. Hun, avar és besenyő kísérteteket kerget.

Viszont Magyarországból szemlélve az irodalom életét a hatvanas évek dereka óta, azzal nyugtathatom meg a gyökértelenül kallódó, kiszakadt írók siratóasszonyait, hogy az utolsó tíz esztendőben szemmel látható a tudathasadás a komoly szóra méltó hazai prózában is — a szót, tudathasadás egyébként tőlük kölcsönzőm —: egyik végpólusán van a realista tényábrázolás, szépirodalmi szociográfia, helyzetjelentés, dokumentumregény, másikon az abszurd irodalom, fintorgó parabola, esszéregény, műfajtan műfajok, divatosan szólva: szövegek; egyelőre nem tudom, hogy a kétfelé bandzsító marxista irodalomkritika « vitassuk meg, elvtársak » címen, megértő buzgalmában egyiket a másikkal meghágtatva hogyan fog a végén fél-avantgard, fél-szocialista öszvér telivéreket kitenyészteni. Az első kategória munkásainak valóban szükségük van alaposan bejárt hazai terepre, sűrű sűrűlődsra a helyi valósággal, bor-sör-pálinka kiméréssel és szövethetési párttitkárral, a másikat földrajzilag akárhol meg lehet írni, mert globális valóságismeretet vagy válságérzetet igényel, nem helyit, ha tele van, illetve lehet is áttetsző célzásokkal, mint Mészöly Miklós Magasiskolája, Örkény jó néhány egyperces novellája s Konrád György két regénye, amelyből nyomtatva csak az egyik olvasható magyarul, a másik németül, magyar szövege — szerencsével — csak kéziratban.

Egyszerűen nem igaz, hogy megszakad a szívünk, kiszárad a tollunk, magától leáll villanyírógépünk, mert hiányzik az akácerdő, muskátli ablak s a pulikutya. Muskátli annyi terem az ablakomban, amennyit akarok,

pedigrés pulitenyészet van Franciaországban s Németországban, úgy tudom, még Luxemburgban is, az akác indián fa, spanyolok hozták be, Zalán futásakor illata s tuskéi még nem voltak a helyszínen.

Ebben a problémakörben meggyőző felvilágosítóm egyébként Chagall, az orosz ortodox zsidó festő volt, az ő művészete, önkéntes vagy kényszerű száműzött bőven található festők között is, Gauguin, a már említett Munch, Van Gogh, Modigliani, Picasso, hogy pár névvel szolgáljak. Emigráns volt a két háború közt a « párizsi iskola » törzsgárdájának fele, talán kétharmada, köztük a vitebszki Chagall. Művészileg általa gondosan kipuhított keretében: egy jeruzsálemi zsinagógában láttam odaszánt színes ablakait Izrael tizenkét törzséről. Forró szívügye, hitbeli hűségfogadalma volt a nagy mű, amely később egy zeneszerzőt is megihletett. Hogyan történt akkor, hogy az a szív másutt dobog egyenletesen: a gyanakodva befogadó, idegen és gőgös Szajna-parti nemzet Chagallban találta meg leghonibb költőjének, La Fontainenek legfranciásabb illusztrátorát. Példa gyanánt, hogy kettős, hármás lehet a hűség és kötöttség.

A külföldi magyar irodalom valódi s élő irodalom a helyi valóság méhlepénye nélkül is, önkormányozó része a balgán elzárkózó hazainak, egyszerűen azért, mert — magyarul írják, a nyelv több ezer éves génuszában. Magyar irodalom akkor is, ha avantgárd kísérleti vers Hésziadoszról, filozófiai tanulmány Lukács Györgyről, a bibliai Jónás történelmi alakváltozásairól, Tótfalusi Miklósról, Erdély változásairól, 1956-ról, Buddháról, Turnerről, a Teleki-Bethlen korszakról, Mangun kánról, egy magányos római asszonyról, a szatmári dzsentrik pusztulásáról 1945 után, san-franciscoi hippikről vagy Krisztusról a huszadik században. A kerek kút s a villanymotoros éppen úgy kút, mint a gémes, azonos a tennivalójuk; a gémesnek nincs misztikus titka, kiváltsága, sámáni húzóképesége.

DE HA egyelőre életképes is hazai talaj, támasz és főleg hivatalos tartásdíj nélkül a külföldi magyar irodalom, van-e rá szükség? Vagy pedig igaz, hogy amit idekint írunk, az pár mondatnyi kihagyással otthon is megírható, mert a szöveget legföljebb köröm-ráspoly fenyegetné, nem sebészeti csontfűrész?

A kérdés rosszhiszemű. Bölcsen tudják (vagy tudhatnák) ellágyuló s olykor hazaszólító írótsársaink, hogy sokkal szabadabban írunk, mint ők. Kevesebben tudják, hogy francia, angol, német, olasz íróknál is szabadabban, amerikaiakról nem beszélve. Rettenetes az ő romlási és elhullási arányuk. Persze a kenetteljes kérdést visszafojtott rossz lelkiismeret, tudat alá söpört büntudat, második természeté vált, emberkerülő sértettség, ragályos rosszkedv s a Siklós-említett lusta lapítás sugalmazza. « Nem is tudod, mennyit gondolunk rátok, hányszor emlegetünk. » Hogyne, négy fal közt, máskor firenzei levelezőlapra. Ne számítsunk nyilvános kiállításukra, még óvatosa se, nem akarják, persze nem is igen tudják keresztülvinni. Helyette azzal áztatják magukat, próbálnak áztatni minket és amint figyelem: némi sikerrel áztatják a hazajáró « civilek »-et, hogy otthon is közölhetnénk mindent vagy majdnem mindent. Sőt, sőt! esetleg még többet, toldom hozzá készségesen, de csupán előzetes engedéllyel, minisztériumi, lektori, írószövetségi megbeszélések, pofafürdők, kölcsönös szolgálatok árán s a « nem létező » cenzúra kijátszásával. (Ami könnyebb, mint sokáig gondoltam.) Bizonyítékokat akarok az igazi, egy és oszthatatlan szabadságra. Engem 1948-ig bezárólag mind gyakrabban idéznek jeltelen sírom fölött, mellett, körül, ártalmatlan történelmi adat és anyag lettem, akárcsak a tölem másfél óránként lakó Szabó Zoltán. De az élő író jószándékú tényítiszteletből fakadó s él nélküli helyreigazításait is elsüllyeszti; háromszor kísérleteztem ezzel hiába, udvariasság levél kíséretében s az ő érdekükben. Hogy ami megtörtént huszonöt-harminc év előtt, úgy őriztessék meg filológusok által, ahogyan történt és nem a hazai kutatásra kínosan jellemző pontatlan nagyvonalúsággal.

Olyan kedvrontó tünetről beszélek, amely különösen az utolsó öt évben harapódzott el. Azáltal, hogy kezdő írók kivételével, körülbelül ötvenből szinte mindnyájan az *Establishment* tagjai. Akármilyen tarka a múltjuk, akár ültek Rákosi, majd Kádár börtönében, akár hallgattak, betömött szájjal egy évtizeden át. Megérhettem, hogy nemcsak Pázmány, Kemény Zsigmond (tüneményesen okos politikai tanulmányai nélkül!) és Babits, hanem Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és Pilinszky János mind-mind része haladó hagyományunknak, fel van oldva az irodalmi ebzárlat alól. Ne áltassuk magunkat, 1965 és 1975 között nagy változás történt a kárunkra, megviselhet gyöngébb lelkeket, még el is némíthatja. Mialatt idekint lassan morzsolódik az olvasótábor, a hazában szép csendesen elejtenek azok, akikben bízunk s bízhattunk, mert rosszabbul ment nekik. De most már mindenkin van sárga cipő.

Miféle cipő? Dürrenmatt fekete bohózatára gondolok: Az öreg hölgy látogatása. E hölgy — valamikor ártatlan szegény lány — évtizedek múlva dúsgazdagon visszalátogat a kisvárosba, ahol szeretője, ma is szegény ember s amolyan kocsmázó jópofa, annak idején ocsmányul cserben hagyta. Kifinomult bosszúra készül, a városka lakóival összejátszva, velük akarja láb alól eltettni a hajdani árulót, hogy hulláját diadalmas zsákmányként, életadó szerelem helyett halálos elégtétellel vonatra tegye. Eleinte senki sem

gyanakszik, sőt! rábeszéli a kivénhedt régi gavallért, hogy szítsa fel ifjúkori szép emlékeit, csak a szépeket, legyeskedés közben legyen a város jötevője, feje meg az öreg hölgyet. A nőnek nem is kell szédítés, tele marokkal, céltudatosan szórja a pénzt, a jövőendő vérdíjat, mindenkit megveszteget. Csak a nyomorult öreg legény riad rá enyelgő-olvadó sétéikön, hogy szent ég! életére megy a gonosz játék. Páni rémületben elrohan a polgármesterhez, tegyen valamit vagy ő megy innen, menekül, menti a bőrét az öreg hölgy elől, aki már a városka egész férfinépségének vadonatúj sárga cipőt vásárolt. Ugyan, ugyan, micsoda eszelős rémkép, gyerekes lázálom, csitítja a polgármester s kilép íróasztala mögül, csikorgó, vadonatúj sárga cipőben.

KOMOR színekkel festek sötét háttérre, abban a reményben, hogy bátrakhoz beszéljek. Lássuk be kipróbált harci kedvvel, hogy akadémiai bizottságok, egyetemek, szerkesztőségek, pártülések és felső fokon minisztériumi szobák útvesztőiben hosszú évek óta húzódik autonómiánk elismerése, voltaképp pusztá létünké is. Ez a rideg tény. Elmondtam s megírtam néhányszor, hogy a felelősség áthárítása tekintélyuralmi társadalomban beleépül egy nép reflexrendszerébe. Kiélesedik a hallás, merevgörcsöt kap a kéz. Beavatkozásra értünk azok se hajlandók, akik viszonylag keveset kockáztatnának.

Mindez még nem jelenti, hogy lebecsülnek. Az ellenkezője a gyanúm. Lelkiismeretükben fészkelünk, bár maguk elől is takargatják. Ha másra nem, minimálisan arra jók vagyunk, hogy shakespearei szellemként meg-megjelenjünk előttük elszuttogni: *másként is lehet*. Persze a jelenetet nem szabad túldramatizálni, arcunkon nem szárad vér, nincs ólom a fülünkben, nincs vádló tekintetünk, még keserű ironia sincs szájunk szögletében. Vagyunk. Még vagyunk.

S erre nekik alapján véve nagyobb szükségük van, mint a külföldi magyar olvasóknak. Ha az eddiginél jobban behatolnánk a hazába — pártnyelven fellazítás a kárhozatos szó —, persze nagyobb volna hatásunk is teljes belső szabadságunk, független gondolati és stílusigényünk és szélesebb terekhez szokott arányérzékünk által. Nekünk már nem « élmény » a nagyvilágban élni, nem forgat ki sarkunkból, mint meglepő módon az ide-oda repdeső hazai kivételezetteket is. Másfelől arról is leszoktatott, hogy csak mi vagyunk legények a csárdában.

Amit írunk, elvileg fontosabb az otthoni, mint a külföldi magyar és az *idegen* olvasóknak, fordításban osztrákok, svédek, franciák, finnek, németek, angolok, olaszok és amerikaiak számára, őket a hazai irodalom lefordítása érdekli, már annyira, amennyire s e közvetítésben Illyés Gyula, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Konrád György, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János, erdélyi költők átültetésével s elhelyezésével különböző kiadóknál rengeteget végeztek a kinti magyarok. A Petőfi centenárium se múlt el nyomtalanul nyugaton.

De áttörésről beszélni, amit elhamarkodottan egyszer magam is megtettem, Albert Pál kijózanító intelmére hallgatva csak önvakító nagyzólással lehet. Áttört, nemzetközi becsülését folyton gyarapítva Ligeti György, a zeneszerző, bár ő újabban tagadja, hogy magyar, áttört, maholnap csak a világhír romjain, hátborzongató képalakító stílusát tetszetős és kelendő koreográfiái modorrá ficamítva Jancsó Miklós, angolszász nyelvtérületen, főleg Ted Hughes hatalmas, szentkristófi nyaka közt áttört színi dobogón, rádióban Pilinszky János, több jel szerint áttörőben van az otthon elnémitott Konrád György, áttört a művészetben a nemzedéknyivel idősebb néhai Kemény Zoltán és önkultuszának főpapja, Vasarely. De miért tört volna át, magas fokon, múlt századi realizmusba oltott kelet-európai görögségével Németh László, akármilyen rangosan testesítette meg azt a hatalmas századot, miért tört volna át Illyés Gyula, ha a nép iránti önfeláldozó hűséggel Bartók útjáról letérve Kodály szerepét vállalta egy szellemi vezérért epedő, hálás nemzet nyomására? Vannak lokális hatású, halhatatlan művek. Mikor egy kiadókhöz bejáratos, jószándékú tisztelő németeket és osztrákokat rá akart beszélni a Puszták népére, amely nekünk, magyaroknak elévülhetetlen remekmű, az volt a megismétlődő, rideg válasz: mondja, magát érdekelné, mi történt bolgár szegényparasztokkal negyven év előtt? Nem? Nahát. S miért törjön át igényesebb esti olvasmánynak, a közfogyasztásra alkalmas modernizmus hímes köntösében Szabó Magda, ha fordítási gond nélkül már kéznél van Marguerite Duras, Margaret Drabble és Natália Ginzburg? Verjük ki fejünkéből a frankfurti perzsa vásárt, könyvvásárt, méltatlan, hogy lábujjhegyen próbáljunk ágaskodni szélestalpú óriások lába közt. Illyést évtizedek óta ismerik francia költői körökben, természetesnek tartották, hogy velük együtt, volt bajtársként, részt vett Tristan Tzara temetésén, bár lassan elfogynak a régi, hű cimborák; angol egyetemi és író körökben valamennyire ismert Juhász Ferenc és jobban Pilinszky János, de az olvasók és a sajtó süket, sűrű

* Volt Jancsóénál nagyobb romlás is, Jean-Luc Godardé és pályája végén az alvilági rémdrámába torkolló Pasolinié.

közönyében, ahogy — könnyebb értés okából említve — Vas István ismer kitűnő török és Képes Géza ugyanolyan kitűnő finn költőket. Attól sem a török, sem a finn költészet nem tört át Magyarországon.

IRODALMI hírünk: peremjelenség, akárcsak féltucat szintén irodalomra hangolt, mert történelmileg önmagát csak e bűvösen felfokozó áttételben érvényesítő kis népé. De ha periférikus is, vitán felül ismertebb, mint Arany és Gyulai Pál, majd Babits és Móricz Zsigmond korában. Ám tegyük hozzá, hogy közben lesüllyedt az irodalom hajdan való világtekintélye is, főpapi költő ma ugyan hiába küldene tiltakozó sürgönyt egy cárnak, még afrikai törzsfő is szemétkosárba dobna, nemhogy a minden oroszok ura, s ha a perzsa sah megkegyelmez egy kötélre ítélt merénylőnek, azért teszi, hogy elkérkedhessék televíziók képernyőjén, nem azért, mert magába szállt holmi Nobel-díjas költő erkölcsi dörgedelmétől. Szolzsenyicin az egyetlen kivétel; elválik, hogy meddig?

A kínzó kérdés az, hogy ha már valamivel ismertebb a hírünk, miért másodrendű a hatvanas és hetvenes évek magyar irodalma, saját múltjához, akár a negyven, akár a száz év előttihez mérve? Mert ez a kérdés összefügg megtagadott hazai szerepünkkel is. Miért virulón másodrendű, ha államilag már-már agyontámogatják? A válasz kirí a kérdésből: éppen ezért, ötvenes tervek keretében csak másodrendű irodalomból teremthet elevennek tetsző korszakot olyan állam, amely igazából maga nem is az, hanem burkoltan függő kormányzóság, « testvéri társország », provincia. Irodalma se lehet más, mint provinciális. Esetleg igen kifinomultan.

A baj gyökere mély s nem kizárólag politikai, visszanyúlík másfajta múltba, tehetnek róla nagy elődök is. Magyarországon a húszas években elmaradt egy nyelvi forradalom, amin a lepárolt szüksézszerűség jegyében átesett az angolszász, francia, olasz, újjörög, eltaszítva magától a Romantika maradék foszlányait. Hiányzik a magyar T.S. Eliot és Auden, Reverdy és Michaux, Ungaretti és Montale, Ezra Pound és Cummings, Kavafisz és Szeferisz. Kevés kivétellel költészetünk éltető oxigénsátra ma is Vörösmarty. Elgondolkodtató, hogy a hazájában burjánzó s ösztönös vadzszeninek kezelt, vaktában lövő, remekül a célba vagy rettenetesen melléje találó új walesi bárd: Dylan Thomas összes költői műve csak két ujjnyi vastag s hogy a hatvan év óta egyfolytában termékeny Robert Graves kötetről kötetre végzett rostálással a nyolcvanat betöltve is csupán hatszáz oldalas költői összműnél tart. Ezért őrizte meg teremtkori, szűzies frissességét szerelmi lírája, amelyből bámulatosan hiányzik az önisméltés, mintha szemérmes szókimondása most avatna be először ihletett ölekezésébe a soha el nem pártoló Múzsával. Középeurópában legjobban Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, a cseh Miroslav Holub s a szerb Vasco Popa ismerte föl magára is kötelezőn e stílusforradalom parancsait. De szótlán aggodalmon kívül mi egyebet tehetünk, ha olyan ritka jó költő, mint Nagy László már kilóra kezd versenyezni a szó-sejt-szaporító Juhász Ferencsel, aki tönkrelocsgatta tehetségét?

A honi írók egy része tisztában van a provincializmus veszélyével, néhányan ki is mondják szóban és papíron. Védekezni is megpróbálnak a hivatalos irodalompolitika és kiadói tojástánc további süllyesztő hatása ellen. Védekezésük egyik póluson a felszínes, mert hiányosan megemésztett, olykor csak pukkasztásra szánt s majdnem mindig utánérző avantgárd költészet, abban a reményben, hogy a légszomjas gettó lépést tud tartani a nyugattal. Közben kockázatot vállalnak persze, távolról sem annyit, mint az oroszok, dehát elég a kisebb is, mert amit számozhat terjesztésére írnak vagy hangszalagra énekelnek, a hatóság szeszélyes tetszése szerint lehet komolytalan burzsuj báránymillő, lehet imperialistákkal összejátszó politikai ellenállás, sőt lehet államellenes mozgolódás. Időnkénti bátorítást ehhez az irodalmi szegénylegénykedéshez kívülről is kapnak, egy folyóirattól és kiadótól. Programszerű közléseiben a Dada mozgalom óta ismert szélsőséges nyelvi, fogalmazási és tipográfiai forradalom a hajdani Dadát már egy csöppet se jellemző politikai konformizmussal párosul, mihelyt munkatársai felülnek egy Malév gépre. Partizánok marcipánból, akik az öncsecserész nyelvi kísérletezést összetévesztik a züllött tőkés társadalom és nemzetközi mammutvállalatok hősie megsemmisítésével, ősokeket azért ők is keresnek s vállalnak, mert nincs olyan világrombolás, amely átörökölt, talán barlangkori ösztönnel ne ragaszkodnék valamiféle nemesi származáshoz; ősokeik elismert mesterek helyett a méltatlanul mellőzötteket választva. Így történt, hogy nagy európai magyar íróként kisajátítottak egy izing-vérg pesti intellektuális zsúfíút, akiben szimatomból van annyi nagystílus humor, hogy magát kevésbé veszi komolyan, mint a szektája.

* Itt persze szó sincs semmiféle elvi kiközösítésről. Elévülhetetlen érdem, amit Weöres Sándorért tettek a kényszerű hallgatás éveiben s egyetértek Füst Milán kultuszukkal, amely csak megérdemelt jóvátétel.

Ellenkező póluson jóval szövevényesebb, mert — hazai zsargonban — « ellentmondásos » a népi-nacionalista mélymagyar ellenállás, amely velejében a második világháború előtti s alatti szekértábor szellem életre gerjesztése. Hiábavaló, de atavisztikusan berögződött védekezésről van szó, kísértetté levített nomád istenségek balga stratégiai sugallatáról, amely Muhi pusztától a szárszói konferenciáig, 1241-től 1943-ig többször megbukott. Tanulhatnánk már egyszer a kudarcokból.

De mostani és régebbi formája közt van egy hitelrontó nagy különbség. Hitelrontó az ambivalens védekezőkre nézve. Míg Horthy kormányzása alatt a neo-barokk hivatalos ország édeskeveset törődött a szekértáborral, akár balatoni lombok árnyékában, akár kávéházi pincében verődött össze, apróbb-nagyobb fenytésüket — de nem teljes elnémitásukat! — a hírhedt Törek tanácsra bízván, a mai államellenes szekértábort egy államnak álcázott, országos méretű provincia nemcsak tűri, de magamagát is népi-nacionalista rokolyában, lenini pántlikákkal ide-oda illegetve egyenesen segíezi, pontosabban: segíti — zaklatja — segíti — zaklatja — enged a száron — ránt rajta — enged — ránt, a pártfogoltak idegösszeomlásáig. Soha magyar íróknak nem volt annyi dolguk orvosokkal, mint 1956 óta; azelőtt csinos lipótvárosi széplelekben, most szívgyógyászokban és pszichiátereiben találnak megértő kebelre, összekuszált lelkiismerettel a szekértábor ma olyanfajta túrt s egyes személyeiben dédelgetett ellenzék, mint a katolikus irodalom kiegyező része, csak sokkal erősebb. Közben az igazi háttér, az a rogyásig követelt « szocialista valóság », amit úgynevezett pozitív bírálattal ábrázolni kellene: az országos valóság kispolgári szinten óhatatlanul csúszik vissza a Csárdáskirálynő szuvas díszletei közé, zergetollat vadászkalapja helyett a lelkében visel, « pecsétgyűrűt tesszen hazavinni, annak van most keletje », tanácsolják a hazakészülőeknek, a síron túl, gyászjelentőkön szaporodnak a jogos és jogtalan y-ok, ráteszik a sokáig titkolt ősi vagy hamisított előnevet. Restaurálják Feszty Árpád körképét, amit csúnyán megtépázott Budapest ostroma. Még egy ötéves terv, ezúttal a Millennium jegyében.

A provincializmus egyik mellékterméke, hogy felújult a sajátos magyar fantomháború urbánusok és népiek közt, hiába int örök elhantolására tapasztalattal és bölcsen Illyés Gyula. Valamikor rég s otthon, amikor még a mainál is szabadabb szájú voltam, karcagi rideg marhák és csernovici márkik öklöződésének hívtam: irigylem a fiatalember kihívó fogalmazását s ma is vállalom. Újabban s ezúttal valódi méreganyagként behatol az irodalmi szakadásba egy külső tragédia is, az erdélyi helyzet, valahányszor a népiek, alig leplezett antiszemita éllel Erdély elárultatását ráfognak az urbánusokra, illetve legfelső pártolókra. S ugyan mit szóljunk ahhoz a siralmas agyködhöz, hogy nem a mezei hadak alja, hanem becsülésre méltó nevek elfehéredve civódnak: József Attila nevezendő-e a legnagyobb magyar városi költőnek avagy Vas István? Ma már majdnem mindenki városi költő az eliparosodott országban, ifjúsága komputer tanfolyamok szüneteiben és farmernadrágban jár néptáncokat s a Sebő együttes urbanizált fiatalságnak újítja fel a tekerőlantot, kobozt, töröksípót és dorombot. Már e pusztá fogalom: « a nemzet legnagyobbja » fatornyos szemléletre, befelé hajbókolón hierarchikus, kifelé áttörni vágyó, hiú, olykor egyenesen toladó gondolkodásmódra árulkodik s végső fokon valószínűleg oktan kisebbrendűségi érzés kiegyenlítése. *Der grösste, the greatest, le plus grand, il più grande, el más grande!* Jólesik mondani idegeneknek külföldi utazáson vagy otthon, idegenvezetés közben egri pincéktől a vármúzeumig. Holott Dante sem a « legnagyobb » ez vagy az, Shakespeare sem. Dante : politikai vérmérsékletű, keresztény-tomista költőóriás a Középkor végén, Shakespeare: bámulatosán verselő, száz alakba átvedlő angol drámaköltő s minden hájjal megkent színházi róka I. Erzsébet alatt. De provinciális közérzetű országnak és irodalmának, akármilyen élénk s termékeny, mindig kell szent aranyborjú, rituálisan tisztelt totemszobor. Ady dölyfösen igényt tartott rá, páni rémülettel bevallotta verseiben, hogy mi lesz, ha valaki elébe vág, akár holtában is, Illyés Gyula meg-megrendülő idegzetten s feszengő iróniával tűri, Juhász Ferenc adysan követeli, ahogy valószínűleg igényt emelne rá ép elmével József Attila is, ha élne. Önkéntelenül Debussy egyik vonzó kis zeneművének a címe jut eszembe, Gyermekekűkő. De akik benne élnek, azoknak már nem az, szkizofrénia, tartós kedélybetegség az ára, megszenvedik.

Tréfás irodalmi társasjátéknak induló eszmecserénkben Czigány Lóránttal egyszer csak ráhökentünk, hogy a « legnagyobb magyar » jegyében már jóval Széchényi közismert nemzeti rangja előtt is újkori irodalmunk: szinte megszakítatlan királyság. Első király a középkori Kálmánra és Zsigmondra emlékeztető, fáradhatatlan diplomatikus zsarnok, Kazinczy, aki késő öregségében egy pesti utazáson kénytelen átengedni a trónt Kisfaludy Károlynak (a forma kifogástalanul civilizált), Kisfaludy tragikus korai halála után az udvarához tartozó s hatalomra temett Triászból Vörösmarty — a végefelé Vörösmarty « apánk » — a király, 1848-ban fellép trónkövetelőnek volt védenca, Petőfi, de elesik a döntő dinasztikus ütközet előtt, a Bach-kortól vitathatatlanul Arany János a király, anyanyelvi *Tóránk* őrzője, pszichoszomatikus tünetekkel,

* Az elsőség jósága.

örökké tusakodó, panaszos lelkiállapotban, mert érzi, hogy tulajdonképpen Petőfi, a forradalmár öröksége hárult rá az Akadémián, egy emberöltőnyi interregnum — az első — után Ady a király, majd Babits, Babitsot követi iszonyú években Kodály, az ő sírjánál, már a Farkasréti temetőben Illyés az örökös s ráérő találgatókra bízhatjuk, hogy negyedszázad múlva Juhász Ferenc vagy Nagy László lesz-e, lengő fehér szakállal az agg király vagy egy ismeretlen, fiatalabb harmadik? Együttjár e sajátosan magyar királyrendszerrel az is, hogy vannak, akik ugyanúgy királyok, ellenkirályok lehettek volna, de valamin elcsúsztak, elvéreztek: Kármán József, Batsányi János, Bajza József, Vajda János, Móricz Zsigmond, Németh László s olyanok, akik eleve alkalmatlanok a szerepre: Kemény Zsigmond (túl őrült), Eötvös József (utóvégre barátai közt csak « Pepi »), Jókai (kékszemű mesemondó), Kosztolányi (túl játékos) s persze Krúdy és Weöres Sándor. Amannak a betyárság, emennek a cigánysor ízlett volna, ha nem lángész.

Visszatérve Jókaira, a magyar rejtelmekhez tartozik még, hogy a királyokkal egyidejűleg vannak nemzeti intézmények is, ilyen volt ő s természetesen Mikszáth, aztán kihűlt lábnyomukban — micsoda esés! — Herczeg Ferenc, évtizedekig. Ha Magyarországon nem történik földrengető változás, feltehetőleg az ő helyére nemzeti intézménynek, magasabb szinten Márai Sándor került volna a Pesti Hírlapnál, Új Időknél, az Akadémián s a hetvenet átlépve, a Felsőházban.

A külföldi magyar írók se szentek, dehogy azok. De köztársaságukból jóhatású, kegyetlen külső feltételek folytán hiányzanak e torzulási tünetek, amelyekben a párt csupán rányomja jóváhagyó pecsétjét a nála is erősebb őshagyományra. Senki sem szervezhet senkit idekint, senki sem adhat utasítást senkinek, senki nem lehet senkinek besúgója fölfelé, titkos futárja lefelé s mindenkinél nagyobbja, király, megközelíthetetlen égő csipkebokor. Nincs király, bárki szétszedhető (e sorok írójával is megesett), holott ha Magyarországon van valakinek egy csöpp magához való esze még Boldizsár Ivánról sem ír le súlyos, elmarasztaló bírálatot, nemhogy Illés Endréről. Kulcshegyek birtokosai a gerontokráciában. Így kívánja a megmerevült nagy moszkovita rend is; utóvégre Ophéliát és Júliát negyvenöt-ötven éves, csillagrendes művésznők alakítják. Ami legjobban elszomorít minket az, hogy a porosz-osztrák-orosz protokoll gondolkodás túlélte a terrort, kitelepítést, csengőfrászt, óriás polipként körülfontódik a szellemi életen. Most már talán jobban megértik állításomat, miért hasznos, hogy minket inkább hazaiak olvassanak és nem — fordításokban — angolok, amerikaiak, franciák, németek vagy svédek. S a hazaiakból a mainál jóval többen. Örökké itt lappangó s néha nyíltan kitörő, közös és közismert betegségünk, a paranoid *emigrítis vulgaris* ellenére üdvös lenne a hatásunk.

Az önmagán s egymáson rágódó, hisztérikusan érzékeny, hiú irodalmi *Establishment* tagjait felváltva éri odahaza bő jutalom és komisz megalázás, kis kitüntetés és apró tűszúrás, felváltva s néha egyszerre, nem csoda, hogy a kivételezettség napos oldalán is meglepően rosszkedvű. Az életforma velejárója. Magát a kedélybetegséget se feloldani, sem enyhíteni nem tudjuk, nincs hozzá hatalmunk, de bizonyos határig, szerény mértékben ellensúlyozhatjuk olyan írásokkal, sötétekekkel, nagyon sötétekekkel is, amelyeknek a szerzői lehetnek ugyan félbolondok, de belül szabadabbak a hazaiaknál, szabadabbak, mint mondtam, a nyugatiaknál is. Még féltőn cenzúrázó feleségük sincs. Aki sáfárkodjék molyette halhatatlanságuk felett.

DE HA létünket igazolva — minden lét amúgyis felségjoggal igazolja magát, mert a teremtés kitilthatatlan paránya —, mondom: ha létünket igazolva, kéretlenül szerepet szánunk magunknak nemcsak külföldi magyar olvasók, hanem hazai íróársaink előtt is, amiért egyaránt járhat, személyektől függően fanyar hála vagy tehetetlen gyűlölet, valamivel mindenképp szembe kell nézni. Negyedszázad alatt kijegecesedett két magyarság s ha nyelvünk nagyjából egy, reakcióink gyakran elűtnek. Még a reflexek is. Szalámirudakon lovagolva akárhány országot repüljön be is honfitársunk, aki ráadásul hallgatagon más magyar világról ábrándozik magában, süljön ropogásra akárhányszor a Lukács fürdő napozóján a sűrűn hazalátogató, amerikai testvéröccs vagy sógor, két magyarsággal van már dolgunk. Ami nem tragédia, csupán tény.

Nemrég kaptam két levelet hazulról. Noha elűt a hangjuk, ezúttal is mindkettőből rámmereedt a negyedszázados szakadék. Az elsőből kiderül, hogy egyetlen megelégedett, boldog magyarral találkozott nyugaton s az bizony ő maga volt. Vajon könnyen ment tükre előtt a rábeszélés? S egyszer se rezzentek meg ujjai az írógép billentyűin, amikor leírta? Mert a levélből az is kiderül, hogy olvasásra kért kéziratom sértetlenül, de nem bontatlanul két és fél hónap múltán megérkezett s ezt az örömhírt bölcs humorral fűszerezi. Ha a szolgaságot vagy — nem bánom: — kiszolgáltatottságot humorral lehet viselni, akkor talán csakugyan boldog ember, de én, noha erdélyi s fél-székely vagyok, az efféle önvédelmi humorra nem harapok. Ravaszabbul álcázva, másfajta manipulációs eszközök acélos csápjában mi is kiszolgáltatva élünk nyugaton, de legalább kedvünkre tiltakozhatunk a névtelen, láthatatlan és személytelen elnyomók ellen s tetszés szerint lehetünk akármilyen boldogtalanok, kimondhatjuk, megírhatjuk, hogy célját és fejét veszítve,

kiontott gyermekvérben, megcsonkított gyermekek testén keresztül vergődik tovább az emberi nem, esetleg jobb kor, esetleg fajpusztulás felé. Micsoda tébolyult játék a tűzzel! Ebben a fejvesztett sodródásban az ijesztő népesedési robbanáson kívül végzetes szerep jut a globális amerikai, orosz és kínai fegyverszállításoknak olyan népiért s egyre szaporodó nacionalista gerillamozgalmak számára, amelyek épp e fegyverszállító szuperhatalmak összeroppantó árnyékából szeretnének kiszabadulni és szabadulás helyett az elvakított eszközeik. A bombavető rendszerint egy kis nép, a kiképző tiszt rendszerint egy nagy ország fia. Ezért nem talált a levélíró boldog és megelégedett magyart nyugaton. Nyitva a szemünk s a nyitott szemhez nyitva a vészt jósló szánk, ő meg csak húzassa, hogy Maros vize folyik csendesen.

A másik, rokonszenves levél tüzetesen ecseteli az elmúlt szép magyar nyárt, békebelit, megtudom, hogy sok a munkája, érdekes, feldobja lelkileg. Azt hiszem, ma már százazreknek biztosít csendes kielégülést szakmunkájuk Magyarországon, kék rajzlapra fölött vagy a górcsőben kémlelve. De ugyanakkor a levél kesernyés, fatalista mondattal siklik át azon, hogy több írásom, amit kért és hónapokig várt — hát mit tegyünk, no! — soha nem érkezett meg. Hogyan érkezett volna, mikor egy negyedév múlva én kaptam vissza, borítékján a fenyítő hivatalos pecséttel, amely szerint a tokiói egyezmény ilyen meg ilyen szakasza alapján nem kézbesíthető. Az a szakasz a *felforgató* irodalomra vonatkozik. Négy írást küldtem a borítékban, egy esszét Turnerről, a festőóriásról, egyet Kenneth Clark, a pápai tekintélyű művészettörténész remek önéletrajzáról, egyet a századok óta Firenzében és Toszkánában élő, önkéntes angol száműzöttekről, a negyedik melléklet Kemenes Géfin tanulmánya volt prózaverseimről. Csupa nagy töltésű bomba! Hatóságok hatbalkezőről igazán mindent föl lehet tételni, de ezúttal még az én fifikus eszem is megállt. Percekre csupán, aztán leesett a tantusz. Rájöttem, hogy a postai átvilágításnál Éber Szem fölfedezte a négy ártatlan írás lelőhelyét: az Új Látóhatárban s az Irodalmi Újságban jelentek meg. Ezért húzták rám a felforgatás ellen védekező tokiói egyezmény vizes lepedőjét. Nem volt választásom, szertelenül felháborodva lemondtam a levelezésről. Neheztelés támadt a lemondásból, hiszen nemcsak író, ember is vagyok, gondolta megbántva a címzett, maradt volna köztünk elég téma a betegeiről, aztán meg az a csodálatos fasor a somogyi lharosberényben, amely ott vonul szívemen át, amióta először láttam a régi asszonnyal vagy nőtázó szalonasztás nyári csillagoknál Leányfalu felett, a Dunánál. Hogyne, igaz, csak hát nekem mégse fűl a fogam a cenzúrázva engedélyezett tájírásra, akármilyen szívembemarkoló. Ő elkedvetlenedve megsértődött, nekem még jobban összefacsarodott amúgyis gyötrődő lelkiismeretem. Mások a reflexeink; jó ezen is eltűnődni, mielőtt nagyzási mániába esünk magunk választotta szerepünktől.

ÁM HOGYAN is esnénk! A baj — mit baj? katasztrófa! — az, hogy a szabadságot választottuk, de az ára folyton emelkedik s végül megsemmisíthet. A növekvő nyomtatási lehetetlenülésre gondolok. Amellyel persze most a szó legtagabb értelmében a nyugati világ is küszködik. Ha valaki a hazai *Establishment* tagja, akár a belső köré, akár a gépiesen bíralt pártokívüli elismerteké, türelem kérdése csupán, hogy a mosodaszámláját is kiadják. Külföldön élő magyar íróknak kéziratban rothad a szívügye, testamentuma, hacsak nem ön-finanszírozó, mert szerencsésen beütozott egy telekvásárlás vagy konzervgyári képviselőlet vagy nyert a totón. Magát adja ki saját zsebéből, mint letűnt fiatalságom idején füzetét egy bimbózó lírikus. Ami történelmileg szólva annyit jelent, hogy már-már ismét Csokonai korában él. Vagy Mikesében? Gondoljunk Szabó Zoltán szavaira, azokkal kezdtem az előadást.

Huszonöt év előtt nem élt abban. Amikor szinte mindenki átmeneti állapotban csak néhány esztendő külföldi léttel számolt, hármass aláírású kérő levelünkre az 1950-es évek elején olyan mennyiségű alapítványi pénz gyűlt össze, amely a Látóhatár (később: Új Látóhatár) nyomtatási költségét kedvezményes számlázás nélkül, idegen nyomdában két évre fedezte. Akkor intézte a tisztes létminimum alsó határára szorított, agg Jászi Oszkár megrendítő levelét Szabó Zoltánhoz. A száz alapító rácáfolt borúlátására.

Előttünk a mai ellenpélda. Több, mint egy évtized óta a nyomtatott magyar szó szégyenletes vergődése a megsokszorozódott s nagyrészt jól kereső kinti magyarság közömbös mocsarában. De a ránk pirító, régi szép példa mellett szóvá teszem, ugyancsak megszegyenítő szándékkal a mai Erdélyét is. Az ötvenes évek végének félemlítő hadjárata alatt (bosszúból, az 1956 okozta rémületért Bukarestben), egy magyarul értő angol ismerősöm helyszíni vándorlásain találkozott olyan tanítónővel, aki nem tudott Tamási Áron eldugott könyveihez férni, egyet sem olvasott. Ma az a bosszantó, hogy sirja idegenforgalmi látvány, Udvarhely megyei Tower vagy Buckingham palota. S e sir körül újjászületett a halódó magyarnyelvű irodalom, nagyrészt saját erejéből. Nyugaton él pár magyar, talán nem is kevés, aki évi jövedelméből egymaga kifizetné egy székely falu évi összeresétét, de abban a faluban tíz kitaró előfizető s öt-hat könyvvásárló is

* Borsodi István, Szabó Zoltán s én írtuk alá. Jászi Oszkár levele (kivonatolva): Új Látóhatár, 1975/5.

akad. Én 1949 óta egyszer jelentem meg sokezres példányban, egy szépen illusztrált színházi műsorfüzet lapjain, testvériesen szomszédolva erdélyi s magyarországi író társakkal. Erdélyben. Együtt szólt az ötágú sípból három.

SZÓRVÁNYOSAN jutnak be műveink Magyarországra, néha kilátogatók kofferében (bölcs, mert nyílt diplomáciával a pongyolák, selyemharisnyák legtetején) s a szítálás szeszélyes játéka szerint postán is. Ugyanakkor gyakorlatilag ki vagyunk zárva rendszeres hazai közlésekből s e tilalom az utolsó években inkább szigorodik, mint enyhül. 1970-hez viszonyítva új jégkorszak felé csúszunk. Nyílt titok, hogy a magyarországi hatóságoknak ez sem elég. Bomlást és meghasonlást próbálnak szítani köztünk; vannak annyira tájékozottak, hogy ismerjék az ősi jelmondatot: *divide et impera*. Nincs olyan kulturális kör vagy társaság, amely bele ne kóstolt volna efféle méregkeverő kísérletbe. Az sem titok, hogy ha kint élő magyar író hazai művek fordítása miatt hátsó gondolat nélkül összedolgozik hivatalos szervekkel, mert így kívánja az ügy érdeke, eltanácsolják minden közreműködéstől külföldi magyar kiadványokban, zárkózzék el, ne írjon többé nekik; a tanács halk, de nyomatékos s nagy ritkán foganatja is van. Bevallom, hogy a tapintatos igazodás effajta bürokratikus intelmekhez okozta legkeserűbb óráimat. A gyávaság mindig leverő. Ugyanígy állunk — munkaterületemről szólva — az Angol Rádióval is. Magyar látogatóknak kívánatos propaganda az angolnyelvű interjú szigeti hallgatók felé, bólintsanak szívesen a kérésre, de ívben kerüljék el az « ellenséges » magyarnyelvű szolgálatot, ne nyilatkozzanak még szakmai dolgaikról sem. Szemérmetlenül újból és újból megsértik az Atlanti Chartát s ha volt valaha kikacagni való egyezmény, a helsinki az. Persze az egyezség valódi célja kezdettől fogva belső használatra szolgált: a Kreml nemzetközi láрма nélkül az eddiginél is gátlástalanabban akar leszámolni félmaroknyi ellenzékével, a jövő ítélőszékéből szólva csekély számú szentembereivel. Titkos rendőrségének akart teljes mozgási szabadságot biztosítani harmincöt vagy hány kormányfői aláírással, elfojtani a jelentéktelen hatású, de mégis kellemetlen tiltakozó leveleket s egyéb mentő mozgolódásokat nyugaton. Hacsak persze nem hiszek Bíró Livia felvilágosító cikkének a Társadalmi Szemlében, a helsinki egyezményhez biggyesztett, tanulságos glosszának, mert akkor a cél az, hogy ők jussanak be közénk, ideológiai lefegyverzésünkre a kulturális cserék s « az eszmék szabad áramlása » útján. Ez utóbbi a szerző gúnyos idézőjelében, amit vészjelzőnek köteles felfogni minden kiművelt hazai pártfő. Szaharov, a Nobel-díjas atomfizikus többször kiteregette, hogy a békés belső orosz ellenállás a KGB 1972-es támadása után nagyrészt felmorzsolódott, 1965 és 1970 közt volt tetőfokán, ma már csak pislog, elsorvad a remény nem az amúgyis közömbös nyugatiakban, hanem a hazájukért szenvedő oroszok legjobbjában. Szoltszenyicintől szakadatlanul ugyanezt halljuk Svájcban, Angliában s az Egyesült Államokban. Készülünk fel, hogy Moszkva függvényei, a varsói tömb ál-szuverén tagjai újabb, szigorított utasítást kapnak, részben keletnémet és csehszlovák sugalmazásra s az a titkos akta független diaszpóra irodalmak további elkedvetlenítéséről, esetleg szétzüllesztéséről szól. Amelynek végül önkéntes felszámolás a zárótétele, mivel ráadásul egyidejűleg bedől egyik fő anyagi hátvédjük tengerentúl. Az Egyesült Államok, egy ál-Metternich kiárúsító külpolitikai vezetésével kulturálisan visszahúzódott, mondhatnám megpucoolt Európából. Gyászos látvány a szuperhatalom bűnbánó magabaszállása Vietnám és Watergate után; már olyan képzelt szennyesüket is elének teregetik, amit kissé megszürkült, de tiszta fehéreneműként tárolhatnak a polcukon. Tanulhatnának Európa öreg, « romlott » népeitől: súlyos politikai ballépésből nem kell mindjárt öngyalázó kultuszt űzni, abban a hiszemben, hogy hiszen csupán puritán őseikhez méltó, mellverő, hangos bűnbánat az egész gyülekezet színe előtt.

De ha a magyar irodalom végül elnémul külföldön, ha végleg elhallgat Torontó, London, Párizs, Bécs, München, Stockholm, Genf, az mégsem lesz párthatóságok hosszúkező mesterhúzása, az ideológia által türelmesen megnyert dialogizáló sakkjátzsma, nem is lesz az önkárára takarékoskodó amerikai ideggyengeség és tudatválság bűne. Ezt az irodalmat kizárólag az idegenbe települt magyar olvasók közönye fojthatja meg. Mert végső fokon erkölcsileg a diaszpóra kellene, hogy eltartó legyen. Aki a Tórárt megőrzi. S a mi Tóránk, ahogy sok év előtt s azóta is többször írtam, Arany János.

Lassan közelít ez a halálóra. Még vagyunk.

MA MÉG vagyunk s ha lehet, ragaszkodjunk makacs tettekkel a szóhoz, utóvégre az Élet s a *Sors bona nihil aliud* egy negyedszázadon át rácáfolt a Rómában elkenődő, irodalmi élőhalott rémképére. Magamra. Ott végzem, ahol kezdtem, a Keats-Shelley háznál.

* Társadalmi Szemle, 1975. 5. sz.

Rövid sétányira e háztól van Raffaello egyik pártfogójának, Chigi pápai bankárnak a reneszánsz palotája, 1949-ben még külügyminisztérium, ma miniszterelnökség; első római hónapjaiban kívülről sokszor megcsodáltam, érdemes. Sohase gondoltam volna, hogy húsz egynéhány év múlva egyik szobájában veszem át egy államtitkártól a Cavaliere érdemrendet, úgy tudom, az egyetlen, amit idegen írónak idegennyelvű írói szolgálatokért adtak az olaszok, miközben a kedves úr megkért, hogy szeressem tovább Itáliát. Ez volt életem egyik legkönnyebb és legőszintébb ígérete. Azóta egy félévre tananyag is lettem egyik ősi egyetemük magyar tanszékén, Paviában. Hiányzóm új magyar lexikonokból, a hibáktól hemzsegő Irodalmi Lexikon kivételével, de vagyok, aki vagyok, hibátlanul a francianyelvű összehasonlító irodalmi enciklopédiában s a cambridgei International Biographyban. Nehéz agyonverni, földi létemet a jó Isten fogja megszüntetni, nem a központi bizottság.

De érdemrendnél és címszavaknál is nyomósabban megcáfolta elképzelt írói halálomat a dunavecsei Petőfi könyvtár kérése, hogy küldjem el Petőfiék című könyvecskémet s az a két levél, amit külföldön végzett magyar diákoktól kaptam, más-más szavakkal, de egyértelműn arról, hogy írásaiból tanultak meg igazán magyarul érezni, magyarnak lenni, pedig azokban legalább annyiszor esik szó angol lőfestőkről, mint magyar lantverőkről. Még édesanyám kolozsvári sírjának a látogatói se hiányoznak: olyan fiatal erdélyi íróársak, akik a világon se voltak, amikor pitymalló írói vágyakkal a száműzött és hazaszállított Jósika Miklós síremlékénél üldögéltem a házsongárdi temetőben.

Megalázó kiadási viszonyok közt s mi tagadás, néha a mindent elcsöndesítő öngyilkosság gondolatával viaskodva ma még mindig azt mondom négy-öt fuldoklón kitartó folyóirat és csodaként, csöppekben megjelenő könyveink láttára, hogy vagyunk, vagyunk olyan terebélyesen a gonosz szárazságban, mint a margitszigeti tölgyfa, amely árnyékot adott az öreg Arany Jánosnak. Abból az árnyékból száll felénk, magyar írók felé, cseppet sem halkulva a parancsnak is felfogható, csendes üzenet:

Van hallgatód? nincsen?

Te mondd, ahogy Isten

Adta mondanod,

Bár pusztá kopáron

— Mint tücsöké nyáron —

Vész is ki dalod.

London — Driebergen (Utrecht) — Zürich, 1975.

CZIGÁNY LÓRÁNT TANULMÁNYAI „CSÉ”-RŐL

CZIGÁNY LÓRÁNT

Cs. Szabó Lászlóról két tételben

(I. A hetvenöt éves író köszöntése.) A hetvenöt éves Cs. Szabó László életművének három mozzanata van. Az első mozzanat magyarországi írósága, ami időben mintegy húsz évig tartott. A második, a hosszabb szakasz az a harminc év, amióta külföldi magyar író. Ehhez járul a harmadik mozzanat, ami legalább olyan jelentős, mint az írásban fennmaradt életmű, s ez a *présence*, a jelenlét a nyugati magyar irodalomban. Az életmű első szakaszáról eléggé tájékozott a magyarországi olvasó. Nem is annyira azért, mert működésének adatai jól-rosszul megtalálhatók a *Magyar irodalmi lexikonban*, vagy azért, mert életművének erről a szakaszáról az Akadémia által kiadott hatkötetes irodalomtörténet is megemlékezik, hanem inkább azért, mivel kortársai, barátai lépten-nyomon fölidézik alakját, alig lehet kinyitni egy pesti folyóiratot anélkül, hogy valamelyik írásban Cs. Szabó László nevével ne találkozzunk.

Az irodalmi közvélemény is számon tartja, Szerb Antallal és Halász Gáborral együtt emlegeti, mint az úgynevezett esszéíró nemzedék tagját. Igaz, művei már régóta nem jelentek meg otthon, pedig kortársai között alig akad valaki, akinek életműve gyűjteményes kiadása ne lenne folyamatban. Az objektivitás kedvéért hozzá kell tennem, hogy régi könyvei antikváriumokban időnként fellelhetők, magam is találkoztam velük Múzeum körúti böngészéseim során. Ez az életmű azonban a múltban helyezkedik el, és lezárult azzal, hogy Cs. Szabó László 1948. december legvégén vonatra ült, s Olaszországba utazott.

Azóta új életművet írt Cs. Szabó László, s bizvást mondhatom, hogy ez talán még változatosabb, szerteágazóbb, mint az, amit a múltban írt. Ezt az életművet a magyarországi olvasó nem ismeri, mert nem ismerheti. A számtalan novellát, verset, esszét, tudós felkészültségű tanulmányt, hangjátékot, útleírást vagy csípős glosszát csak a külföldi olvasója ismeri, esetleg néhányan pesti író barátai közül, mivel könyvei rendszeresen elakadnak Hegyeshalomnál, vagy a központi vámhivatal szortírozó részlegénél. Így tehát a nagyközönség, az úgynevezett művelt olvasó, ebből az életműből *hivatalosan* csupán az idén nyáron kapott ízelítőt, első alkalommal több mint harminc év után. Amikor a *Nagyvilág* hasábjain Cs. Szabó Dickens-tanulmánya két részben megjelent, innen szerezhettek tudomást, immár hivatalosan is, hogy a mai magyar irodalom egyik nagy öregje külföldön él és alkot.

Lenne tehát ok arra, hogy Cs. Szabó László második számú életművéről beszéljünk itt és most, ha ez nem volna már önmagában tiszteletlenség egy ünnepi alkalom kapcsán. Hiszen mit lehet elmondani egy rövid előadás keretében az óriási, szerteágazó életműről? És semmilyen előadás nem pótolhatja a műveket.

Ám jó alkalom az ünnep, hogy az életmű harmadik mozzanatáról szóljunk, a *Cs. Szabó-jelenségről*. Mert erről a magyarországi olvasó még kevesebbet tudhat, mint a művekről. Pedig Cs. Szabó irodalomtörténeti helyének megítélésében e mozzanatnak legalább olyan jelentősége lesz, mint az írott műveknek. Amikor a *Nagyvilág* közölte a Dickens-tanulmányt, az olvasó, gondolom, kereste a szerző adatait. Főként a fiatalabb olvasó. Amikor a *Nagyvilág* egy-egy szerzőt bemutat, példás filológiai pontossággal tájékoztat az életrajzi adatokról. De Cs. Szabóról hiába keressük ezeket az adatokat akár a külföldi, akár a hazai szerzők között a folyóiratban. Valóban fogas kérdés ez. Legalábbis a folyóirat szerkesztőjének annak tűnhetett. Hiszen Cs. Szabó László nem úgy külföldi író, mint mondjuk Alberto Moravia vagy Günther Grass, hiszen magyarul ír, nem kell lefordítani. Viszont a hazai szerzők között pedig csak olyan írók szerepelnek, akik magyarországi illetőségűek. Egészítsük ki tehát a *Nagyvilág* hiányzó adatait egy rövid portréval.

Ez ugyanis Cs. Szabó László harmadik életműve, amiről korábban beszéltem: a *présence*, a jelenlét a nyugati magyar irodalomban. Cs. Szabó László ugyanis intézmény, a nyugati magyar irodalom legfontosabb intézménye. Igaz, közéleti stallumot sohasem vállalt, mert annak ódiamához túl finnyás az orra. Az irodalom természetesen művek összessége, de művek csak kongeniális irodalmi élet keretein belül sorjáznak, s ehhez, az irodalmi élethez, kell valami, amitől „összeáll”. Nevezhetjük ezt a valamit élesztőnek, kovásznak, mustármagnak, vagy éppen valami rejtélyes „fluidumnak”. Ezt a fluidumot a tapasztalt szakorvos hivatástudatával Cs. Szabó László oltogatja a nyugati magyar irodalom nem ritkán vérkeringési zavarokkal

* Dickens-napló. I—II. rész. *Nagyvilág*, 1980, 725-752. o. és 885-910. o.

küszködő szervezetébe. Ez a Cs. Szabó-jelenség, amit nehéz körülírni, de jótékony hatását mindannyian érezzük. Van egy író velünk itt Nyugaton, aki bár tisztséget nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri és meghallgatják, s mivel jelentős életművel rendelkező író, a fórumok, intézmények, kiadványok súlyát jelenlétével emeli, az új vállalkozások útját egyengeti, vagy legalább jóindulatúan bírálja, s ugyanakkor egyik csoportosulásnak sem szürke eminenciása, s így az egymással laza kapcsolatban lévő, vagy enyhe ellentétekkel koegzisztáló intézmények és írói csoportosulások között egyfajta kohéziós erő szerepét tölti be. Ezenkívül a nap 24 órájában, illetve az év 365 napján író, akinek megvan a tekintélye ahhoz, hogy személyes példamutatással serkentse író társait, nemcsak a fiatalabbjait, hanem az idősebbeket is, akik dohogva ugyan, de hallgatólagosan elismerik arbiteri tisztségét. Ez is egy életmű, aminek tételeit semmiféle bibliográfia nem fogja tudni kimutatni. A serkentést, az ösztönzést, amit folyóiratok, egyesületek, írók kaptak Cs. Szabó Lászlótól.

Mindez eposzi nagyságrendű életerőt, vitalitást kíván, töretlen lendületet ma is, a hivatalos aggastyáni kor küszöbén. Mi ennek a titka? Mi a Cs. Szabó-i magatartás végső forrása? Ennek a rejtélynek a nyitját nem kell majd buzgó filológusoknak keresni, egyszerűbb, mint gondolnánk. Maga Cs. Szabó László mondta el nekünk *ars poetica* értékű megfogalmazásban öt évvel ezelőtt, amikor a Szepsi Csombor Körben hetvenedik születésnapját ünnepeltük. Visszatekintett hosszú és töretlen pályájára, s ebből nem a sérelmeket, nem a külföldön alkotó magyar író nehézségeit összegezte, hanem magatartásbeli normát írt elő, ami magyar íróknak, éljen az Párizsban vagy Pécsen, Torontóban vagy Budapesten, egyaránt érvényes kell hogy legyen: „Hetven évvel a hátamon, súlyosan elkésve s nyilván tökéletlen végrehajtóképességgel megtaláltam a magam jelmondatát hátramaradó hónapjaimra vagy éveimre: *mindig rendelkezésre állni*. Ami, ha meggondoljuk, alig különbözik a több mint kétezer éves hippokratészi esküdtől.”

Ez tehát a Cs. Szabó-i *présence*, a jelenlét titkos rugója, s ha ennek fényében nézzük harmincéves külföldi íróságát, könnyű dolog az óriási életműben eligazodni. Viszont a művek csupán a megvalósított elemei egy magatartásnak, amely a Cs. Szabó-i alkat lényege, s amely a mi szerencsénk, az egyetemes és oszthatatlan magyar irodalom szerencséjére, itt külföldön teljesedett ki. Az 1950-es években részt vett a nyugati magyar irodalom megalapozásában. Szabó Zoltánnal együtt oroszlanrésze volt abban, hogy az *Új Látóhatárból* nyomtatott folyóirat lett. De a *Katolikus Szemle* is főmunkatársaként tarthatja számon. Szorgalmazta a könyvkiadást, s ő készítette el a modern magyar költészet eredeti szempontok szerint válogatott külföldi antológiáját: *Magyar versek Aranytól napjainkig* (1953) címen. Az *Új Hungáriában* a hazai irodalom visszasságait ma is elevenen ható, kombattáns glosszában ostromozta; érzékenyen reagált az irodalmi élet minden rezdülésére. Valamikor majd ebből is gyűjteményes kötet lesz.

A forradalom után szemét az írópalántákon tartotta Oxfordtól Honoluluig, és a hollandiai Mikes Kelemen Körben gyakran olyan témákról beszélt, melyekről az ötvenes évek elzártságában felnőtt és külföldre menekült nemzedék akkor és tőle hallott először. De a magyar irodalom külföldi terjesztését is felelősségtudattal szorgalmazta. Rendelkezésre állt a Gara László szerkesztette impozáns antológiának is. Külön része az életműnek az angol kultúra tolmácsolása Magyarországra. Nem lenne könnyebb dolog, mint Cs. Szabó Shakespeare-esszéiből egy kötetre valót sajtó alá rendezni. Ha pedig valaki az utóbbi negyedszázad szigetországbeli művelődéstörténetére kíváncsi, annak Cs. Szabó esszéiből összeáll egy nagyszabású *vademecum*. Mert ott volt minden fontosabb színházi bemutaton, az edinburgh-i vagy yorki ünnepi játékokon éppúgy, mint a Tate Gallery vagy a Royal Academy minden fontosabb tárlatának megnyitóján.

Így tehát a Cs. Szabó-i jelenlét is kiteljesedett életmű. Közvetítette az európai kultúrát abban a kifinomult szellemben, azzal a felelősségtudással és hozzáértéssel, ahogy mesterétől tanulta. Megőrizte és továbbadta a magyar irodalom folyamatosságát, ahogy mesterének szelleme ezt megkívánta.

Persze, könnyű dolga volt, mert Babits Mihályhoz járt iskolába.

(1980)

* [Megjegyzés, 2001.] Erre csak halála után került sor: *Shakespeare. Esszék*. Gondolat: Bp., 1987.

(II. Halálára) Cs. Szabó László halála a nyugati magyar irodalom szerényebb viszonyai között ugyanúgy egy korszak végét jelzi, mint Illyés Gyula eltávazása a hazai irodalmi életből. Cs. Szabó életpályájának, alkotói útjának egyik, nem is a jelentéktelenebb szakasza, írói munkában gazdag harmincöt év, külföldön telt el, emigrációban. Jelentőségét nem csupán a művek határozzák meg, hanem a jelenléte, a *présence*; személyisége sugározta azt a titkos hatóanyagot vagy *fluidumot*, amelynek segítségével intézmények, írók nyugati magyar irodalommal összeálltak. Ugyanakkor és ezalatt „itt élt ott”, s talán ezért volt az, hogy amikor először hazalátogatott 1980-ban, természetes magától értetődéssel járt-kelt az országban, amit több mint három évtized kényszerű távollét után látott viszont.

Cs. Szabó László 1905. november 11-én született Budapesten, gyermekkorát azonban Kolozsvárott töltötte, és csak a háború végén, 1918-ban tért vissza szülővárosába, mint „erdélyi menekült”. A család ugyanis mindkét ágon erdélyi: anyja szász származású, apja, Csekefalvi Szabó Kálmán (1875-1952) író és a Nemzeti Lovarda igazgatója pedig székely nemesember, aki a *csekefalvi* családi előnevet a demokratikusabb Cs.-re rövidítette, s ebben a formában is csak azért használta, hogy a Szabók miriádjaitól megkülönböztetődjék.

Cs. Szabó a Lónyai utcai Református Főgimnáziumban érettségizett, az egyetemen közgazdaságtanból doktorált, de érdeklődése hamar az irodalom felé fordult. 1935-ben a magyar rádió irodalmi igazgatójának nevezték ki, posztját Németh Lászlótól vette át. Állásáról 1944. március 19-én a német megszállás miatt lemondott. A háború után a Képzőművészeti Főiskolán tanszéket kapott. 1948 legvégén ösztöndíjjal Rómába utazott és onnan nem tért vissza. 1951-ben az angol rádió meghívta Londonba, a BBC magyar osztályáról ment nyugdíjba 1972-ben. Haláláig magyar író volt a nap 24 órájában, az év 365 napján. Budapesti kórházban hunyt el 1984. szeptember 27-én, és végakarata szerint Sárospatakon temették el a református egyház szertartása szerint október 5-én „félúton Kölcsey s Kazinczy sírja között”.

Cs. Szabó László külföldön is teljes életet élt, s a magyar íróknak abba a fajtájába tartozott, akik az írást szolgálatnak tekintik, akiket köt az írók hippokratészi esküje: mindig rendelkezésre kell állni; a prédikátor írók: Magyar István, Skaricza Máté és Szeneci Molnár Albert kései leszármazottja volt, egyenes ágon. Az irodalomtörténet az esszéíró nemzedék tagjaként könyvelte el a háború előtti munkássága alapján; kétségtelen, ő is ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelyik az európai kultúra és történelem minden ágában és korszakában otthonosan mozgott, beszélt a nagy európai nyelveket, s ha a magyar irodalom kérdéseiről gondolkodik, az európai analógiák és az európai összefüggések háttérhálózatával árnyalja az összképet, könnyed és elegáns módszerrel, a véglegesre csiszolt művön nemhogy izzadtságcsöpp nem csillan, de porszem sem marad a többször átfényesített, mindig arányos szerkezetű esszén. Egzotikus, Európán kívüli témákkal ritkán foglalkozott, ugyanúgy, mint mestere, Babits, a goethei *Weltliteratur* bűvöletében élt, s *par excellence* európeáé nevezhetnénk, ha nem lenne e minősítésnek kissé leszűkítően németes vagy „közép-európai” íze; inkább érezzük ezt az ízt Szerb Antal műveiben, mint a latin Európáért lelkesedő Cs. Szabónál, aki tudta, hogy a teuton misztika az önrombolás eszköze.

Szellemi habitusának másik eredője a fiatalkori, dandys, Oscar Wilde-i ihletésű angломánia volt; az „angolos” tájékozódás szintén jellemzője nemzedékének: írhatott volna-e Halász Gábor avatott esszé a magyar századvégről a viktoriánus kor bensőséges megértése nélkül? Az angol esszé hagyományait Cs. Szabó már a londoni hétköznapi hangyaszorgalmú évei alatt olvasztotta bele alkotói módszerébe, s „közép-európaiságát” csupán annyiban tartotta meg, hogy élete végéig szerette a ragyogó, erős színeket felvillantó jelzőket (talán ezért is tartotta a fényhatásokra törekvő Turnert a legnagyobb festőnek), s a meghökkentő hasonlatot, ezzel szeretett indítani. Ez utóbbi stílári fogás a tapasztalt rádióst dicsérte. „Gombostűfej, annyi volt Szigetvár” - kezdi Zrínyiről szóló esszéjét. Lehet-e nem odafigyelni? Az angol *understatement*-ből nála *overstatement* lett, de átgondolt, intellektuális igénytel megfogalmazott *overstatement*, nem pedig Szabó Dezső-i csillogó petárda, melynek eldurranása után sokszor még a puszkaporszagot sem érezzük.

Az életmű magyar irodalmi vonatkozású része monumentális adósságtörlesztéssel éri el a csúcst a hazai évek alatt. Szerkeszti Makkai Lászlóval a tízkötetes *Erdélyi örökséget*, ezt a mai napig pótolhatatlan,

* A kézikönyvek és lexikonok, köztük a régi és az új magyar irodalmi lexikon rendszerint *csikcsekefalvinak* adják meg az előnevét. Csikcsekefalva valóban létezik Csik vármegye kászondcsiki járásában, de semmi köze az Udvarhely vármegyei székelykeresztúri járásban lévő Csekefalvához, melyet Cs.-re rövidítve a Cs. Szabó névben találunk. A hiba ősforrása barátja, Szabó Zoltán alkalmi írása, mellyel az ötvenéves Cs. Szabó Lászlót köszöntötte, s amelyben a „Csikcsekefalvi Szabó László... castagnette csattogására emlékeztető predikátumát” említi. (Vö. *Látóhatár*, 1955, VI. évf. 6. sz. 292. o.)

forrásértékű szöveggyűjteményt: az erdélyi emlékiratok kiadását. A sorozat 2. kötetét (*Sárkányfogak, 1572-1602*) ő maga rendezi sajtó alá. Külföldön is szöveggyűjteménnyel jelentkezik először, versantológiával. A *Magyar versek Aranytól napjainkig* (Róma, 1953) „muszáj Herkules”, mivel az ötvenes évek hidegháborús légkörében Nyugaton a magyar könyv ritkaság, magyar könyvet alig exportálnak Budapestről. Ezért vállalkozott a római Anonymus Kiadó versantológia kiadására, hogy a magyar vers hozzáférhető legyen. Az antológiát koncepciója szerint „a modern magyar líra első mesterével”, Arannyal kezdi (Tompai Mihály nem kerül be, mivel költészetét Petőfiével együtt korszakzáró jelenségnek tekinti), s a „fordulat évéig” halad, tehát száz év költészetéből válogat. Az antológiát Cs. Szabó csupán szolgálatként kezdte, munka közben azonban saját ízlését tükröző versgyűjtemény lett belőle, a bevezető megírása pedig alkalmat adott neki, hogy a modern magyar költészetet külföldről, mintegy madártávlatból vegye szemügyre. Ez a bevezetés szolgáltatta az alapot a magyar költészetet áttekintő esszéjéhez: *A magyar költészet századai* (1962), mely bevezetőnek készült Gara László sokat idézett, s ma már klasszikusnak tekinthető francia antológiájához (*Anthologie de la Poésie hongroise du XIXe siècle a nos jours* (Seuil, Paris, 1962). A végső változatot csak 1963-ban jelentette meg az *Ország és irodalom* című kötetben, s ez került kissé lerövidítve a Budapesten megjelent *Alkalom* (1982) anyagába. A francia olvasónak készült esszébe tapintatos figyelemmel építette bele Cs. Szabó a magyar irodalom franciás kötődési pontjait. Tíz évvel később elkészült az esszé párja is *Egy nép s a költészete* címen (1972), a Gara-antológia angol párjába, amit Tábori Pál és Kabdebó Tamás szerkesztett volna. Az antológia nem került kiadásra, nem volt érdeklődő kiadó. A két esszé viszont máig sem elavult példája, hogyan lehet és kell külföldieknek a magyar irodalomról úgy beszélni, hogy a belecövekelte európai tájékozódási pontok ne tűnjenek erőltetettnek, fontoskodónak, vagy ami még rosszabb: szájbarágságnak.

Van Cs. Szabónak egy anti-irodalomtörténete is: *Torz magyar irodalomtörténet* (1962), ez a Klaniczay-Szauer-Szabolcsi: *Kis magyar irodalomtörténet* (1961) egyszerűsítéseire, sommás ítéleteire reflektál kombattáns hangnemben, egy modern hitvitázó szenvedélyével és élvezetes nyelvi bravúrraival; kár, hogy ő maga nem írt irodalomtörténetet sohasem: méltó párja lenne Szerb Antal könyvének, s így ragyogó ötleteit csupán íróportréban használta föl. Mert íróportrét, markáns vonásokkal felrajzolt arcképet gyakran publikált, itt csak a terjedelmesebbeket sorolhatjuk föl. A régi magyar irodalomból: Szepesi Csombor Márton, Zrínyi, Mikes, Batsányi és Csokonai; a 19. századból: Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jósika, Jókai, Kemény és Madách; a 20. századiak közül Babits, Tóth Árpád, Halász Gábor, József Attila, Illyés Gyula, Németh László, Hevesi András, Kerényi Károly és Tolnai Károly. Ezek az esszék mindig tartalmaznak érdekes párhuzamokat: Szepesi Csombor Márton angliai útleírását például a svájci Thomas Platter művével veti össze; váratlan lehetőségeket villant fel: hogyan alakult volna Petőfi sorsa, ha Párizsba kerül emigránsként? Más esszéi forrásértékűek: Tamási Áron londoni útjáról, Illyés Gyula európai utazásairól vagy az 1945-ös korszakváltás után induló, új irodalomról. Ugyanígy forrásértékűek beszélgetései Weöres Sándorral, Pilinszky Jánossal és Illyés Gyulával, ezek a *Két tükör közt* (1977) című kötetben jelentek meg. Önéletrajzi jellegű írásait is összegyűjtötte a *Hűlő árnyékban* című kötetben (1982), mely a külföldön 1949 és 1981 között írt műveinek a bibliográfiáját is tartalmazza.

1980 óta rendszeresen látogatott Budapestre; a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1981. augusztus 14-i közgyűlésén tiszteletbeli tagjai sorába választotta, ezzel is kifejezve azt a megbecsülést, amellyel a hazai és a külföldi irodalmi közvélemény már hosszú ideje számon tartja Cs. Szabó László munkásságát és szerepét a magyar irodalom huszadik századi történetében. Halála kétszeresen csapás most, hogy a betakarítás munkája közben kellett távoznia, abban a pillanatban, amikor a hazai olvasóközönség újra felfedezte, s beilleszkedett az egyetemes magyar irodalom vérkeringésébe.

(1984)

* [Megjegyzés, 2001] Az antológia végül is hosszú huzavona után jelent meg, s tartalmazza Cs. Szabó esszéjét Makkai Ádám kiegészítésével és jegyzeteivel: *In Quest of the Miracle Stag. The Poetry of Hungary*. Ed. by ÁDÁM MAKKAJ, Chicago-Budapest, 1996. pp. LXVI+964.

CZIGÁNY LÓRÁNT

„Az országban való sok romlásoknak okairól”

„Óh kíváncsú és gyönyörűséges igazság, békesség és egyesség, vajon s mikor jössz az mi elepedett és nálad nélkül megszakaszkodott szegény országunkban magadnak fészket vetni és lakóhelyet szerezni? vajon s mikor foldozod meg elszakadozott ruháját édes hazánknak? mikor vetsz véget az mi sok romlásink miatt való búdosásinknak?...” - sóhajtott fel Magyar István sárvári prédikátor, mikor látta, hogy kortársai a nyakukon ülő törökkel alig törődve, vallási disputákkal foglalatoskodnak. A vallási disputákat ma inkább „ideológiák harcának” nevezhetnénk divatosan. Cs. Szabó László új kötete, az *Ország és irodalom* a marxista ideológiába csomagolt magyar irodalom és történelem bírálatával foglalkozik, s egyben tizenhatodik századi elődjéhez hasonlóan bejelenti az ország sorsáról vallott különvéleményét.

A négy tanulmányt tartalmazó kötet szerzőjéhez méltó, nagyszabású vállalkozás. Az írások műfaja pedig sajátosan Cs. Szabó László-i: a tudós tanár felkészültségével, a rádióesszé könnyed eleganciájával s a tizenhatodik századi prédikátor szenvedélyes vitázókedvével írt tanulmány. A tanulmányok, az első kivételével, könyvkritika ürügyén íródtak. Az ilyen típusú könyvkritikát - legalább is Magyarországon - nem művelik. Közvetlen őse a viktoriánus Szemlék gyakorlata; hogy erről meggyőződünk, elég, ha a *Westminster*, az *Edinburgh* vagy a *Quarterly Review*-t fellapozzuk. Gyulai Pálék igyekeztek meghonosítani ezt a sajátosan angol műfajt, kísérletük a magyar századvég álviktoriánus és akadémikus szárazságába fulladt. A könyvkritika Magyarországon mindig lenézett műfaj volt, a kritikai tevékenység igénytelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mindenkori szerkesztők kezdő tollforgatókkal írást és íratják az ismertetéseket, ezzel is kifejezve a műfaj jelentéktelenségét. Kivétel talán csak a *Nyugat* volt, ahol még a nyúlfarknyi ismertetéseket is Halász Gábor, Szerb Antal vagy éppen Cs. Szabó László neve fémjelezte.

A tanulmányok témaköre azonos: a szigetországi magyar író (s nem az „idegenbe szakadt”, nyelvéért vagy nyelvével viaskodó író) összegzi a magyar irodalomról és történelemről kialakult képét. A nagyszabású összegezési kísérlet biztató jel: az első lépés a nyugati magyarság külön *irodalmi tudatának* kialakulása felé, a szó legjobb, Horváth János-i értelmében. Ez az irodalmi tudat nem regionális jellegű, mint a kisebbségi magyar irodalmak esetében, melyek a magyar irodalom huszadik századi, olykor terebélyes oldalágai Erdélyben vagy a Vajdaságban - hanem a magyar irodalom egészének arculatát ábrázolja. A különbség lényegét a geográfiai perspektíva adja, röviden Cs. Szabó nem Budapestről, hanem Londonból nézi a magyar irodalmat.

Madártávlatból

Madártávlatból az arányok látószöge miatt megváltozik a tájék arculata, s előtűnnek a közlőről megmászhatatlannak tűnő bércek mögötti lapos, kietlen fennsíkok, az ormok egymáshoz viszonyított nagyságrendje valóságosabbnak látszik, a síkvidék szélén emelkedő salakhelyek mögötti elfelejtett ligetes lankák újra előbukkannak, de legfőképpen a gerincek között rejlő tektonikus szakadékok mélyébe is beelát a szemlélő.

Budapesti szem számára szokatlan az irodalom madártávlati képe: előzményei alig vannak, a magyar irodalomról külföldiek nem írtak olyan alapos monográfiát, mint például az angol irodalomról írt két francia professzor.[†] Külföldiek helyett külföldön élő magyarok gyakran írtak a magyar irodalomról, de a legtöbben felkészületlenségükkel ejtették ámulatba a külföldi vagy akár éppen belföldi olvasót. Cs. Szabó László célkitűzését, amely az egyetlen lehetséges célkitűzés külföldön élő magyar számára, aki hazája irodalmával kíván foglalkozni, a szerzőn kívül nem sokan valószínűsítették meg. „Idegenben megszabadulunk rövidlátó,

* Cs. SZABÓ LÁSZLÓ: *Ország és irodalom*. Négy tanulmány. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet: Brüsszel, 1963.

† ÉMILE LEGOUIS ÉS LOUIS CAZAMIAN: *A history of English Literature*. 1-2. köt. Dent & Sons: London, 1926-27. 1960-ban már a 15. bővített kiadásban forgott közkézen.

múlékony, kollektív indulatoktól - írja bevezetőjében Cs. Szabó -, nem bántanak sem zsarnok hatóságok, sem fáradhatatlan irigyek, nincsenek védeni való szerzett jogaink, nem kell törődni ingatag rangokért sem nyitott inggel, sem csokornyakkendővel a cenzori asztal túlsó, mérhetetlenül magasabb oldalán. Tágul a látókör más népek gondja-baja által, javul az arányérzék idegen ember szemmértékével, lecsillapodva, tisztábban látunk erényeket és hibákat.”

Az *Ország és irodalom* tanulmányainak ez a szemléletmód a legfőbb értéke. Az első írás *A magyar vers századai* előszónak készült irodalmunk külföldi mindenese, Gara László antológiájához* a francia olvasó számára, és itt háromszorosára bővítve kapja a magyar olvasó. Az unos-untalan idézett tizenhatalmadik századi magyar életérzés: az „extra Hungariam” köldöknéző filozófiája talán az irodalmi ízlés alakulásában kapaszkodott meg a legbiztonságosabban. Kialakult a hagyomány, melynek okaira fentebb céloztunk, hogy a magyar irodalomról csak Budapesten lehet írni, s magyar írónak csak a magyarság problémáiról illik írni. Az első tradíció eredményezte, hogy az esetleges különvéleményeket az Akadémia vagy a pesti egyetem mindenkorai orákulumai elnéző vállon veregetéssel intéztek el, a második hagyomány pedig az irodalomszemlélet kóros eltorzulását eredményezte. Még az egyébként oly kitűnő Szerb Antal is mint valami lepracéduát biggyesztette Molnár Ferenc és más külföldön sikeres drámaírók homlokára az „export-dráma” megszégyenítőnek vélt címkéjét.

Érthető tehát, hogy Cs. Szabó különvéleményét a magyar költészet századairól az *Élet és Irodalom*, a *Kortárs* vagy a *Nagyvilág* egyforma heveséssel támadta Gara antológiájának megjelenésekor. Ám kétségtelenül igazságtalanok lennének, ha Cs. Szabó tanulmányának indulatos és elfogult támadását csak a világnézeti különbségben látnánk. A világnézet csak a támadás terepét jelöli meg. A támadás önkéntelensége, sajnos, sokkal mélyebbről fakad. A magyar irodalomnak mindig volt „hivatalos” története, s az „elhajlókat” mindig eretnekséggel gyanúsították. *A magyar vers századai* nem a sematikus Petőfi-Ady-József Attila „fejlődési fővonala” épül, mivel szerzőjük nem győződött meg arról, hogy a nagy magyar költők és a magyar történelem mitikus évszámai között mágikus összefüggésnek *kell* lennie. Ez természetesen sem a fent említett költők értékét nem csökkent, sem az irodalmi és társadalmi változások közötti összefüggések *lehetőségét* nem zárja ki. A halálos bűnt azonban nem ezzel követte el Cs. Szabó László. Mert ezeknek a „mélyebb összefüggéseknek” a felismerése csak akkor lehetséges, ha az író „polgári szemléletének korlátaitól” megszabadult, de ezt „polgári korlátokkal” rendelkező írótól tudvalevőleg nemigen lehet elvárni. A halálos bűn elkövetésére Cs. Szabót széles körű műveltsége és látóköre juttatta. Az a képesség, amely lehetővé tette, hogy időben és térben szemellenző nélkül ragadja meg a lényeges szellemi áramlatokat és a magyar költészet fejlődését ebben a keretben elhelyezze. Ezt csak Budapesten szabad elvégezni a párt atyai gondoskodása és felügyelete mellett. Ha ugyanezt Cs. Szabó csinálja, akkor tudjuk, hogy az „Egyesült Európa szálláscsinálójával” állunk szemben, ahogy ezt kissé meglepően az egyik pesti kritikustól meg is tudtuk.

Pedig a tanulmány fő értéke éppen az európai látóhatár. Ez a látóhatár izgatón új, s nem kapcsolódik az 1930-as évek urbánus íróinak kissé pózzá merevült európaiaskodásához. A harmincas évek urbánusai az európai haladás karavánját akarták utolérni a magyar költészet négyökrös szekerekével, ezzel saját nemzedéküket csapták be. Milyen tisztán látja ezt Cs. Szabó egy emberöltővel később! „Csupán viszonylagosan igaz, hogy a magyar költészet urbánus szárnya nyugatibb, mint a népi. Hiszen az urbánusok többsége az *ómodi* modernséghez ragaszkodik: a tegnaphoz. Önismereti óráikban a magyarok nem is tagadják, hogy késik a menetrendjük. Telítve Nyugat-nostalgiaival, nem tudnak összebarátkozni a romantikától irtózó elszemélytelenedéssel, mely a nyugati kortásaikra annyira jellemző...”

A magyar vers századai, a magyar költészet e Cs. Szabó-i víziója talán csak Toldy Ferenc *Handbuch der ungrischen Poesie-jához* hasonlítható. Mindkettő a külföld számára készült, Toldy egy *in statu nascendi irodalmat* örökít meg a reformkor hajnalán, és az öreg Goethe elismerését akarja kivívni, Cs. Szabó a löweni *Mária-síralmat* lejegyző névtelen szerzetes szellemét idézi, neki számol be a magyar költészet alakulásáról. Sokan jelképesnek hiszik, hogy a legrégebb magyar költő művét egy nyugat-európai egyetem könyvtárában őrzik. A löweni Egyetemi Könyvtár hatóságai a háború után felajánlották az *Ómagyar Mária-síralmat* tartalmazó kódexet a Széchényi Könyvtárnak. A magyar ún. „hivatalos szervek” azonban elügyetlenkedtek a cserét, s a kódex így továbbra is jelképes helyén maradt.[†]

* *Anthologie de la Poesie Hongroise du XIe siècle a nos jours*. Szerk. GARA LÁSZLÓ. Seuil: Párizs, 1962.

† [Megjegyzés, 2000.] A kódex végül is 1982-ben került az OSZK-ba.

Keresztury Dezső összeállítása, *A magyar irodalom képeskönyve* készítette Cs. Szabót a *Koronatanú* megírására, nem sokkal a forradalom után. Cs. Szabó László vallomását ma sem lehet megindultság nélkül olvasni annak a nemzedéknek, mely tudata mélyebb rétegeiben belenyugodott, hogy 1956-nál lényegesebb, kötelezőbb, tébolyítóbb, egyszerűen: nagyobb élmény már nem érheti. Cs. Szabó ötszáz év magyar írástudóit idézi, akik könyvtárakban porladó eszméikkel felbujtották a húszévesek nemzedékét. Ám a *Koronatanú* több a szándékánál, árulkodva tanúskodik, hogy szerzőjük maga is legalább húsz évet fiatalodott Londonban. 1956 olyan szellemi pezsgést indított meg a magyar elmékben, melynek arányait talán még ma sem vagyunk képesek tisztán látni. Csak reméljük, hogy Cs. Szabó víziója - „felnőtt népeknek nem az irodalomban van országuk, hanem a valóságban” - megvalósul, s az írók „muszáj Herkules” szerepét átvesszik a történészek, közgazdászok, jogászok, szociológusok és talán a politikusok is.

Az *Ország és irodalom* harmadik tanulmánya a Klaniczay-Szauder-Szabolcsi triász *Kis magyar irodalomtörténetének* bírálata.* A *Kis magyar irodalomtörténet* dicsőségét helyel-közzel az otthoni kritika is megtépázta, balról is, jobbról is, ahogy ez illik, és megfelelő arab udvariassággal. Az újszülöttet azonban csak Cs. Szabó nevezte nevén: Torz magyar irodalomtörténet. A könyv történetéhez tartozik az alábbi epilógus. A *Kis magyar irodalomtörténet* megjelent népszerű kiadásban is az ún. *Siker Könyvek* sorozatban. Hogy a munka sikerét fokozzák, ebből a kiadásból az összes külföldön élő magyar írók kihagyták, noha a könyv egyik értéke éppen az volt, hogy a külföldi magyar írókról csak mértéktartó elfogultsággal írt Szabolcsi. A jeles munka sikerét ezután már semmi sem akadályozta. Megjelent franciául,[†] majd nemrégiben angolul.[‡] A tekintélyes *Times Literary Supplement* dilettáns magyar szakértője, kinek kilétét itt felfedni nem feladatunk, már nem is tudott mit kezdeni a ravaszul csomagolt és álcázott ideológiával. A bírálat híven mutatja, hogy a pesti kollégák milyen *sikeresen* megtévesztették londoni honfitársukat.

Az *Ország és irodalom* utolsó esszéje nem irodalmi tárgyú. Az *Egy ország vérben áll* romantikus címe ellenére a magyar történelem lényeges összefüggésein alapuló összegezése. Az esszé, az előző kettőhöz hasonlóan szintén kritika ürügyén született, de a Cs. Szabó-i gondolatgazdagság szétfeszítette a szokásos keretet. A megbírált könyv, *Magyarország történetének képeskönyve*, képzőművészeti jellege miatt jó alkalmat nyújtott az irodalmár Cs. Szabónak, hogy művészettörténeti felkészültségével kiigazítsa a *Képeskönyv* helyenkénti provinciális szemléletből eredő torzulásait. Különös visszássága a marxista történetírásnak, hogy százával produkál olyan mondatokat, melyeket a jóindulatú jámbor olvasó szájatva olvas, de értelmét képtelen kibogozni. Cs. Szabó kíméletlenül kifigurázza a *Képeskönyv* képtelenségeit, lesújt a logikai bukfencekre, anélkül, hogy ruganyos léptekkel osztott kardcsapásait a látványosság öncélú csillogtatására használná. Történelemszemlélete sokkal komorabb ennél; s az író személytelen formába öltöztetett vallomása a perdöntő tanú: „Fájdalmas, felzaklató, s ha jobban meggondoljuk: rövid történet a magyar történelem. Duhaj herdálok és szomorodott szívű kuporgatók döntetlen küzdelme egy örökségért, amelyet jobban s nagyobb épségben is meg lehetett volna őrizni. De mint a bibliai tékozló fiú, e tékozló nép is forróbb szeretetre és ragaszkodásra serkent, mint a serény gazdagok... a szív mindig tudja, hogy a gyengékhez és esendőkhez kell húznia. Helytáll értünk túl a hazán is, hazádnak rendületlenül, az immár személytelen szállóigévé változó »nem menekülhetsz« kényszerével. Díszmagyar és cigányzene nélkül.”

Az *Ország és irodalom* vallomása és tanúsága „az országban való sok romlásnak okairól” a nemzeti önismeret olyan széles skáláját szólaltatja meg, melyhez a jó emlékezetű Magyar István uram halála óta eltelt századok keserű tapasztalatai nyújtották az élményanyagot. Ha csak azért töltött volna Cs. Szabó László másfél évtizedet külföldön, hogy ezt a könyvét megírhasa, akkor is büszkén állhatna a sárvári prédikátor szigorú tekintete elé.

(1964)

* Cs. Szabó véleménye sok szempontból megegyezik jelen sorok írójának az *Irodalmi Ujságban* megjelent cikkével. (Specimen Hungariae Literatae, 1962. márc. 15.)

† *Histoire abrégée de la littérature hongroise*. Bp., 1962.

‡ *History of Hungarian Literature*. Bp., 1964.

CZIGÁNY LÓRÁNT

A mi Kazinczynk – Cs. Szabó Lászlóról

Oxfordi egyetemista koromban gyakran feljártam Londonba, többek között azért is, mert Hampsteadban találtam egy kis kávézót, ahol jókat sakkoztam. Mivel még alig egy éve éltem csak külföldön, sok mindent pótolni nekem ez az ízléstelen olcsósággal berendezett, áporodott levegőjű kávézó, amit a nyelvérzésem se kávéháznak, se presszónak nem fogadott el; még nem vésődött a tudatomba, hogy a szigetországban egyik sem létezik, hogy minden egy kicsit más, mint az általam ismert fogalmi készlettel leírható világ.

A kávézónak volt irodalmi nevezetessége is: a negyvenes években ide járt sakkozni és barátokkal évdni egy Eric Blair nevű volt burmai rendőrtiszt, akit akkoriban már írói nevén, George Orwell néven jobban ismertek. De a pillanatnyi társaságra sem panaszkodhattam. Hampstead akkoriban még a londoni bohémvilág közepén helyezkedett el: nemcsak bécsi kávéházakból átszármazott mestererejű amatőrök üldögéltek itt, hanem írójelöltek, állástalan színészek, meg nem értett festőzsenik, diplomáciai múltjukra hivatkozó ír szépfiúk verték a sakktáblát és a villámpartikhoz elengedhetetlen sakkórát. Gyorsan és könnyen barátkoztak, kérdés nélkül elmondtak mindent magukról és barátnőikről, és kissé gunyorosan vagy fitymálva szóltak a többiekre is.

Azaz hogy mégsem. Volt egy kis társaság, amelyik nem vett részt a bábeli ricsajban; sakkozni is csak egymással sakkoztak, és halkán, udvariasan beszélgettek kellemes zeneiségű anyanyelvükön. Azt mondta egyszer Max, aki a háború előtt Bécsben filozófiai doktorátusra készült, kimondatlan kérdésemre válaszolva: „Azok ott? Azok spanyol köztársaságiak. A polgárháború után jöttek ide, Franco elől.” Dermedten néztem őket. Mint akibe villám csapott. Ezek az őszes, kopaszodó, markáns arcú férfiak több mint húsz éve itt üldögélnek és sakkoznak. Őslények. Vízözön előttiek. Mit csinálnak húsz éve? Hogy lehet húsz évig külföldön élni?

Ma már tudom. Lassan annak is negyedszázada múlt, hogy utoljára jártam a kis téren lévő kávézóban, valamikor a hatvanas évek elején. A kávézót rég bezárták, átalakítás után lett belőle hamburger-bár, most, azt hiszem, évek óta ingatlanügynökség van a helyén. A polgárháborús spanyolokat soha többet nem láttam. Túléltek-e Francot? Hazatértek-e véglegesen, amikor Spanyolországban megszűnt a diktatúra? Az én emlékezetemben örökre ott ülnek egy füstös hampsteadi kávézóban és sakkoznak, néha elsáncolnak, néha vezért cserélnek, de nem adják fel a pozícióhátrányos játszmát sem, mert közben várnak valamire.

Miért jutott mindez eszembe most, hogy a négy éve halott Cs. Szabó Lászlóra emlékezünk itt, Sárospatakon? Nemcsak azért, mert Cs. Szabó első könyve, a *Doveri átkelés* a spanyol polgárháború kitörésének évében jelent meg, vagy azért, mert a magyarbarát spanyol emigráns író, Salvador de Madariagát még megismerhettem Oxfordban, mert Oxfordban világhírű emigránsok jöttek-mentek, előlépett a történelemtudományból Kerenszkij is (akitől Lenin vette át a hatalmat), mondom, nem ilyen gondolatátvitások hívták elő a hajdani kávézóban sakkozó spanyol emigránsokat, hanem az a tény, hogy valahogy ők személyesítették meg nekem az emigránslét kilátástalanságát és céltalanságát, amitől akkor már ösztönösen rettegtem, s amit mindenáron el akartam kerülni. S hogy ez sikerült, s nemcsak nekem sikerült, hanem egész nemzedékemnek, abban nagy szerepet játszott Cs. Szabó László, ha egész pontos akarok lenni, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán, akik Castor és Polluxként tartós szövetségben szolgálták a független magyar szellemiség továbbélését Nyugaton.

Ez a szerep ugyanis életművüknek szerves része és rejtett dimenziója, olyan dimenziója, melyet itthonról nézve nehéz lenne felmérni. Ne várjanak tehát tőlem irodalomtörténeti előadást Cs. Szabó munkásságáról, az írott életmű valamelyik vonatkozásáról, még kevésbé áttekintést magáról az egész életműről, hiszen ez az életmű ma már majdnem teljes egészében hozzáférhető Magyarországon is, s ha kinyitom a hazai sajtót, legyen az a legfrissebb *Könyvvilág* vagy az *Újhold-Évkönyv*,[†] értő és avatott cikkeket olvashatok Cs. Szabó műveiről vagy írói pályájáról. Ennek igazán örülök, hiszen sokáig két életműve volt Cs. Szabó Lászlónak:

* Előadás Sárospatakon, 1988. október 11-én.

† Vajda Miklós: Cs. Szabó László - Egy író három élete, ÚJHOLD-ÉVKÖNYV 1987/1-2.

egy hazai és egy külföldi, és a külföldi életmű tabu volt itthon, métely és ellenséges propaganda. Még élénken emlékszem, a hatvanas években egyik jólértécsült zsurnalista az „Egyesült Európa-gondolat” szálláscsinálójának nevezte Cs. Szabó Lászlót éppen egyik legszebb esszéje miatt, amelyben a magyar költészet európai háttérét fejtegette lucidusan és szípkázó stílusban.

S ma is hallottunk Cs. Szabó munkásságáról okos előadást, értő szentenciákat, „messziről jött embernek” tehát olyasmit kell ezekhez hozzátennie, ami nélkül nem lenne teljes a Cs. Szabóról alkotott képünk, ugyanakkor egy olyan sajátos tünetcsopórt boncolgat, melynek áttekintése inkább külföldi látószögéből lehetséges.

Tételek ugyanis az, hogy az 1945 utáni magyar emigráns irodalomból soha nem jött volna létre a mai virágzó nyugati irodalom, ha egy Cs. Szabó László-szerű egyéniség nem áll az élére.

Az utóbbi időben sok szó esett arról, hogy létezik-e egyáltalán nyugati magyar irodalom, vagy csupán Magyarországon kívül írott művekről, Magyarországon kívül élő írókról beszélhetünk. Pesti irodalomtörténész kollégáim ez utóbbi nézetre hajlottak az *Élet és Irodalomban* nemrégiben lezajlott vitában. Nekem természetesen nem ez a véleményem. Itt és most, persze, nem bocsátkoznék annak taglalásába, hogy a nyugati magyar irodalom külön *entitás* volta - mert erről van szó - milyen ismérvek alapján határozható meg, de megragadom az alkalmat, hogy néhány olyan mozzanatára utaljak, melyek megkülönböztetik mind a magyarországi, mind pedig a szomszéd államokban keletkező magyar nyelvű irodalmaktól. A legfontosabb megkülönböztető jegye ennek az irodalomnak ugyanis belső autonómiája, az a tény, hogy intézményrendszere nem állami dotáció segítségével jött létre, s nem is ahhoz hasonló állandó, külső támogatás szavatolja a működését, hanem önérejből építkezik. Ebből következik többközpontúsága is: intézményrendszerének nincsen központi csúcsszerve, csupán tágasan értelmezett konszenzusra alapuló értékrendje.

Hogyan alakulhat ki ez a tágasan értelmezett konszenzus? Nyilvánvalóan csak önmagától alakulhat ki, természetes úton, ami azt jelenti, hogy az egyéniségekhez kötődő intézmények elfogadják egyik íróársuk arbiteri tisztét. Az ilyen író, bár hivatalt nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri, illetve meghallgatják; s mivel jelentős életművel rendelkező íróról van szó, a fórumok, intézmények, kiadványok súlyát szereplésével emeli, új vállalkozások útját egyengeti, vagy legalább jóindulatúan bírálja, ugyanakkor egyik csoportosulásnak sem elkötelezett szürke eminenciása, s így az egymással laza kapcsolatban álló vagy enyhe ellentétekkel koegzisztáló intézmények között egyfajta kohéziós erő szerepét tölti be. Ezenkívül a nap huszonnégy órájában, illetve az év 365 napján író, akinek megvan a tekintélye ahhoz, hogy személyes példamutatással serkentse íróársait, nemcsak a fiatalabbját, hanem saját kortársait is, akik olykor zsörtölődve ugyan, de hallgatólagosan elismerik arbiteri tisztét. Egyszóval elfogadják a tekintélyét.

Mert hiába igaz, hogy az irodalom köztársaság, ahol csak a művek súlya számít, az egészséges irodalmi élet mindig is tekintélyelvű volt.

Honnan ered az ilyen írónak a tekintélye? Mivel az általa viselt tisztség betöltésére nem lehet pályázni, támogatására csak akkor lehet „pártot” szervezni, amikor a tekintélyét már megszerezte, s megszavaztatni sem lehet az írókat, sem titokban, sem nyíltan, mert nyilván csak akkor szavaznának rá, amikor a tekintélyét már elismerik. A „tekintély” genezise éppen olyan rejtélyes és megfoghatatlan, mint a törzsi társadalmakban a szakrális király, vagy a modern társadalmakban a karizmatikus vezér hatalmának az eredete.

Ha történelmi analógiára gondolok, természetesen Kazinczy neve és szerepe ötlük az eszembe. A legnehezebb azt a pillanatot megragadni, amikor a konszenzus létrejön. Miután Kazinczy Ferenc 1801 júniusának legvégén, 2387 napig tartó raboskodás után kiszabadult, a tanfelügyelőként fizetett állami hivatalnok és fordítgató, németes műveltségű széplélek egy-két éven belül az akkori döcögős kommunikációs viszonyok ellenére az irodalmi élet központja lesz, illetve ő teremti meg az irodalmi életet széphalmi kúriájából. Mikor szerezte ehhez a tekintélyt? Igaz, hogy voltak hívei, a pesti triász, igaz, hogy már lezajlott az ipszilon-háború, az Árkádia-pör, ortológusok és neológusok késhegyig menő küzdelme, de ezek az irodalmi háborúk nem Kazinczy tekintélyének az elfogadása vagy elvetése körül forogtak; az alternatívák a Kazinczy által is képviselt nézetek érvényre juttatásában vagy elvetésében jelentkeztek.

Az eredményt ismerjük: Kazinczy irodalompolitikai tevékenysége az írott művek nélkül is kiállta az idő próbáját. Mert levelezése is életmű értékű, az ő vetése érett meg az Aurora kör fiataljainak magabiztos fellépésében; Bajza, Toldy, de talán még Vörösmarty sem lehetett volna az, ami lett, Kazinczy előkészítő munkája nélkül.

Ezzel persze továbbra sem kívánom vitatni, hogy az irodalom természetesen és mindenekefelett művek összessége, de művek csak kongeniális irodalmi életben szaporáznak: s ehhez, az irodalmi élet zavartalan

működéséhez kell valami, amitől „összeáll”. Nevezhetjük ezt élesztőnek, kovásznak, mustármagnak vagy éppen valamiféle rejtélyes fluidumnak, aminek titkát csak az alkimisták ismerik.

Ezt a titkot ismerte Kazinczy, és ismerte Kármán József is, az *Uránia* szerkesztője, ő azonban rejtélyes körülmények között, fiatal korában váratlanul meghalt. S amikor Toldy Ferenc a múlt század közepén nyomozni kezdett utána, már csak mendemondákat, ellenőrizhetetlen értesüléseket tudott egybegyűjteni. Találgathatunk, hogy hogyan alakult volna a magyar irodalom jövője, ha Kazinczy szerepét Kármán József játssza el.

Rendszeres telefonbeszélgetéseink egyikén felvettem Cs. Szabó Lászlónak elméletemet az újkori magyar irodalomban kialakult tekintélyelv átörökítéséről. Az ötlet tetszett Csének és vidám kajánkodó kedvünkben azonnal elkészítettük a magyar irodalmi királyság genealógiai táblázatát is. Cs. Szabó László meg is írta, magam sem tudnám jobban összefoglalni:

„Tréfás irodalmi társasjátéknak induló eszmecserénkben Czigány Lóránttal egyszer ráhökkenünk, hogy újkori irodalmunk: megszakítatlan királyság. Első királya a Kálmánra és Zsigmondra emlékeztető, fáradhatatlan, diplomatikus zsarnok, Kazinczy, aki késő öregségében egy pesti utazáson kénytelen átengedni a trónt Kisfaludy Károlynak (a forma kifogástalanul civilizált), Kisfaludy tragikus és korai halála után az udvarához tartozó s hatalomra temett triászából Vörösmarty - a vége felé Vörösmarty „apánk” - a király; 1848-ban fellép trónkövetelőnek volt védenca, Petőfi, de elesik a döntő dinasztikus ütközet előtt; a Bach-korszaktól vitathatatlanul Arany János a király, anyanyelvi *Tóránk* őrzője - pszichoszomatikus tünetekkel, örökké tusakodó, panaszos lelkiállapotban, mert érzi, hogy tulajdonképpen Petőfi, a forradalmár öröksége hárult rá az Akadémián; egy emberöltőnyi interregnum - az első - után Ady a király, majd Babits. Babitsot követi az iszonyú években Kodály, az ő sírjánál, már a Farkasréti temetőben Illyés az örökös...”

Most újra felidézve genealógiai játékunkat, majd két évtized múltán egy-két mozzanatot hozzá kell tennem egykori elmeszüleményünkhöz. Elsősorban talán azt, hogy Arany halála után, az első interregnum idején az irodalmi Deák-párt mindenkit túlélő tagja, Gyulai Pál viselte a kormányzói tisztet. Talán még azt is hozzá kellene tennem, hogy Babits „uralkodása” idején a hivatalos „írófejedelem”, Herczeg Ferenc még ellenkirálynak sem számított. De a legaktuálisabb hozzátennivaló a „második interregnummal” kapcsolatos, az „iszonyú évekre” vonatkozik, mert Kodály Zoltán csak afféle botcsinálta király volt, hiszen az irodalom államosítása után a tényleges hatalmat Révai József gyakorolta, illetve bitorolta. Igen, bitorolta, mert a magyar irodalom jogfolytonosságában nem volt meg a legitimációs bázisa.

Amikor ezt a dinasztikus játékot játszottuk Csével, telefonálás közben tudatosult bennem, amit kedveskedő komolytalansággal már korábban is vallottunk, egész nemzedékem vallott, ezért hívtuk Cs. Szabó Lászlót a háta mögött „osztályfőnök úrnak”, nevezetesen az, hogy az egyetemes magyar irodalom extraterritoriális részei Cs. Szabó fennhatósága alá tartoznak, neki ugyanis megvan a legitimitása, mivel nem kényszerült arra, hogy a magyar irodalom autonóm értékrendjét saját, jobb belátása ellenére módosítsa, vagy hogy azt színlelje, mintha módosította volna. Vagy, hogy még precízebben fogalmazzak, Weöres Sándorral: „amit nem tudok arról szóljak / amit tudok hallgassam el /... / mit nem gondolok hangoztassam / és amit gondolok elhallgassam”.

Mert tréfát és genealógiai játékot félretéve, egészséges irodalom, öntörvényű irodalom, autonóm és autochton irodalom csak akkor létezhet, ha vannak, akik az értékeket őrzik.

Igen, az őrzők közé tartozott Cs. Szabó László. Innen ezerötszáz kilométer távolságban, ahol nem sárga villamosok, hanem piros, emeletes autóbuszok közlekednek, ahol nem volt presszó vagy kávéház, csak kávézó, foggal-körömmel védte és őrizte a magyar irodalom autonóm értékrendjét.

Mik voltak azok a jellegzetességek, melyek ennek a szerepnek az eljátszására alkalmassá tették, s amelyek a Cs. Szabó-i tekintélyt megalapozták? Albert Pál, a nyugati magyar esszé mestere, barokkosan körmönfont jelzőhalmazokkal jellemezte Cs. Szabó Lászlót és felsorolta tulajdonságait. Mit is csodáltak benne tisztelői? „Azt a valamennyi adottságát sorompóba állító, valamennyi hangját - a tudósit és a nevelőt, a népszerűsítő tanítót, és az ezoterikusan célzót, a lírait és a szónokiast, a színesen láttatót, az aforizmákban, kihegyezett bekezdések végén felcsattanót, az ellentmondást nem tűrve, romantikusan túlzót, a reformkorian, nemesen színpadiast meg a józanul gyanakvót, a humorral mérséklőt.” Az emberben pedig „a magáról és kortársairól, vándorlásairól és szellemi kalandjairól, valós eseményekről és a képzeletben eljátszottakról valló, önmaga emlékművét felállító és önmagát is leleplező, a folytonosságról, és a hősieen restaurált hasadékokról elszámoló, a múltat és a jelent az egyre meglendülő idővel végre összemérő, az erkölcsi szigorú, fennkölt tartású férfiút, az ünnepélyes szerepekből csak vonakodva kilépő embert”.

A jellemzés a maga ellenpontozásaival emberközelbe hozza Cs. Szabó Lászlót és erre szükség van, hogy ne faragjunk szobrot belőle. Szoborfaragás helyett inkább vizsgáljuk meg tekintélye kialakulásának mozzanatait. Az életút tényeit jól ismerjük, ezekről majdnem minden lényegest elmond ő maga a *Hűlő árnyékban* című önéletrajzi írásait egybegyűjtő kötetben. 1948-ban ösztöndíjjal Rómába utazott, s akkor még úgy tudta, hogy nem akar külföldön maradni. Az elhatározás, hogy külföldön marad, hirtelen döntés eredménye volt: táviratilag hazarendelték. Cs. Szabó Lászlót nem lehet „hazarendelni”. Inkább vállalta az emigránság létbizonytalanságát, mert Olaszországban emigráns volt, az emigránság minden nyavalyájával. Ugyanúgy, ahogyan Márai, akit viszont Lukács György sértett meg, mivel nem találta antifasizmusát „adekvátnak”. Persze, valami eleve elrendelés is volt abban, hogy Cs. Szabó az emigránságot választotta: korábbi műveiben számtalanszor játszik az emigráns létforma, a hazától távol élés toposzával. Fordulatot jelentett életében, amikor elfogadta az angol rádió meghívását, és Londonba került. Dover fehér szikláit egy elkeseredett ember pillantotta meg, aki így fohászzkodott: „Add vissza emberméltóságot, utolsó sziklaváram, Anglia!” London szerencsére kongeniális légkört jelentett, barátokat talált ott. Fenyő Miksa révén Szabó Zoltán még Olaszországban kapcsolatba lépett Cs. Szabóval, s így részben a fegyvertársakat kereső Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó Angliába került: a BBC-hez való felvételét helyi ismereteivel Szabó Zoltán egyengette a háttérben. Halálukig tartó szövetségüket attól a pillanattól számíthatjuk, hogy e két író a Viktória pályaudvaron, világok pusztulása után, ismét kezét szorított.

Így tehát 1951 derekán már újrateremtett egzisztenciával rendelkezett Cs. Szabó. Ha majd az irodalomtörténeteszek megírják a nyugati magyar irodalom autonóm szemléletű történetét, a nyugati magyar nyelvű rádióadások szerepével külön kell foglalkozniuk. Ezek az adások biztosították a legtöbb esetben az íróknak az egzisztenciát; s a politikai emigráció is itt jutott szóhoz. A másik értelmiségi elhelyezkedés: az egyetemi pálya ugyanis sok írónak alkatilag nem felelt meg, s számosan nem is rendelkeztek az ehhez szükséges nyelvtudással. A rádió viszont megszólalási lehetőséget biztosított, bár a BBC-nél közölték Cs. Szabóval, hogy „a rádió Anglia hangja, nem pedig idegenben működő magyar rádió, a magyarországi ellenlábasa”. Magyarán: az rendben van, ha Cs. Szabó londoni kiállításokról ír, színházi bemutatókról és az angol irodalom legújabb alkotásairól, de ne kommentálja a hazai szellemi vagy politikai életet. Ez a szemlélet Cs. Szabót nem korlátozta, egyszemélyes művelődéstörténeti tanszéket rendezett be a rádión keresztül.

Szükség volt azonban egy olyan platformra is, ahol mint magyar író beszél. Az emigráció gomba módra szaporodó lapjai között a *Látóhatárt* tartották Szabó Zoltánnal együtt a kiszélesítésre érdemes sajtótermékek. A *Látóhatár* szerény kiállításban, könyvmegosztó formában jelent meg, parasztpárti fiatalok alapították. Cs. Szabó és Szabó Zoltán Borsody Istvánnal, aki szintén diplomáciai szolgálatból disszidált Amerikába, megalapították a Látóhatár Baráti Társaságot, melynek célja a folyóirat nyomdaköltségének előteremtése. 1953-tól a folyóirat nyomtatva látott napvilágot, s 1956-ra a nyugati szellemi élet legszínvonalasabb lapja lett.

Jellemző e viszonyokra, hogy az emigráns sajtótermékek rendszeresen közölték klasszikus magyar szerzők szövegeit, mivel a magyar könyv ritka kincs volt akkoriban. A szerkesztők és írók a maguk keservén tapasztalták, milyen nehéz egy vers vagy idézet szövegét előteremteni. A római Anonymus Kiadó megbízta Cs. Szabót, hogy állítson össze egy versantológiát a modern magyar költészetből. Így született a *Magyar versek Aranytól napjainkig* című válogatás, amely mérföldkő a magyar költői antológiák történetében. Nemcsak azért, mert 1953-ban Weöres Sándort, Pilinszkyt vagy Nemes Nagy Ágneszt érdemük szerint szerepelteti, akkor, amikor itthon Nemes Nagy Ágneszt még az 1954-es kiadású *Hét évszázad verseibe* sem vették fel a szerkesztők, hanem azért, mert mindössze csak néhány éve avult el a válogatás. Amikor a hetvenes évek végén angol nyelvű magyar irodalomtörténetemet írtam, számos Babits-, Áprily- vagy Illyés-vers esetében utalnom kellett erre az antológiára, mivel csonkítatlan szövegüket csak itt találhatta meg az olvasó. Ugye, emlékszünk még arra, hogy nem is olyan régen a „szomszéd népek érzékenysége” való tekintettel cenzúrázták meg a magyar kiadók Babitsot vagy Kosztolányit?

Az ötvenes évek közepére most visszatekintve úgy tűnik, hogy a hidegháborús évek reménytelensége elcsüggesztette az emigránsokat. A dolgok értelmüket veszítik. Márai az árulkodó *Halotti beszédet* írja meg, Kovács Imre a realitásokkal konfrontálja a „kijózanult emigrációt”. Szabó Zoltán és Cs. Szabó László az emigráns betegségek legcsökönyösebbjével viaskodik; mindketten súlyos depressziós perióduson mennek keresztül.

A forradalom zökkenti ki őket ebből az állapotból, ami mint nagyfeszültségű áramútás galvanizálja az elméket: az *annus mirabilis* eleven ereje mozgásba hozza a csüggedésre hajlamos emigráns szellemiséget. A forradalom azonban mint az üstökös tűnt fel és el: mire felocsúdtak a szemtanúk külföldön, már csak a csóvája által felperzselt országból kiáramló menekültek jelentik a kézzelfogható valóságot.

Megérkeztek a fiatalok. Egy év alatt ellepték a nyugati egyetemeket, Oxfordot, Cambridge-t, a Sorbonne-t, Heidelberget, Firenzét. Cs. Szabó a *Húszévesek* című esszéjében méri fel őket. Rokonszenvesnek találja bennük a tekintélytisztelet teljes hiányát, de az értékrendet, amit ő képvisel, csak töredékesen látja viszont. Nem esik kétségbe, rengeteg a tennivaló. Amikor a Magyar Írók Szövetsége újjáalakul Londonban, Cs. Szabót felkéri ugyan, de tisztséget itt sem vállal, s azt kifogásolja, hogy a fiatalokkal nem törődnek eleget. Pedig gyakran mondja most már vidám iróniával: „Ezer író Nyugatra tart, s mind húszesztendő”. Az Írószövetségben persze folyik a tolongás az amerikai húsfafazék körül. Az *Irodalmi Ujság* aggályoskodó főszerkesztője nem közöl olyan írást, ami a fiatal szerzőnek csupán a hatalmi tömböktől független gondolkodásáról tesz tanúságot. Hónapokra elfektetí Bibó István emlékeztető memorandumát. Az Írószövetség dicstelenül kimúlik és Cs. Szabó teljes odaadással a fiatalok felé fordul. Tudása miatt a fiatalok tisztelik, s egymás után kapja meg az ennek kijáró elismerést. 1959-ben elkezdődnek a Mikes Kelemen Kör nemzetközi konferenciái, itt áramlik az a fluidum, amitől írók, olvasók, könyvek, folyóiratok irodalomká összeállnak.

Legfontosabbak számára a protestáns ifjúsági konferenciák, az a szervezet, amelyből az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kinő. De a Szepsi Csombor Kör is az ő előadásával nyit 1965-ben. Tisztséget, mint mondtam, nem vállal sehol sem. Az EPMSZ-nek örökös díszelnökségét vállalta csupán *nobile officiumként*. A hatvanas évek közepére minden színvonalas folyóiratnak, az *Új Látóhatárnak*, az *Irodalmi Ujságnak*, a *Katolikus Szemlének* legfontosabb és legtöbbet közölt szerzője. Ugyanez vonatkozik az intellektuális fórumokra: ő a legkeresettebb előadó. Számtalan helyen, egyetemi városokban tart előadást, mindenhol, ahol magyar fiatalok tanulnak.

Mire ez a pezsgő szellemi élet kialakul, Magyarországon is változik a helyzet. Nemcsak az emigráns sárkányeregetésnek van vége, de a hazai konszolidáció is megszületik, és Németh László mindenáron jobb jövőt kémlelő tekintete „az örökkön tartó történelmi duzzogástól” félti a magyarságot. Az *Utazás* egyik alakjában, a rokonszenves, kommunista Mircse Zoltánban megoldást talál: „Sokunk derekán egy öv van: amivel a hatalom lógat a társadalomba - mondja Mircse. - Az én derekamon azonban ott a másik is, mellyel a nép, a maga lehetőségeit kémelve felküld a cselekvés világába.” Bevallom, nekünk fiataloknak, sokunknak tetszett ez a gondolat. Mi ugyanis a bőrünkön tanultuk meg, hogy az 1945-ös *status quo* megváltoztathatatlan. Vágyálmainkban sem tudtunk mást elképzelni, mint azt, ami van. Bennünket a hatalom éles alternatíva elé állított: vagy ide állunk, vagy oda. Cs. Szabó és Szabó Zoltán nagyfokú bizalmatlanságot fejeztek ki ezzel a „cselekvés világával” kapcsolatban. Fenntartásaikat történelmi tapasztalataik határozták meg és az erkölcsi maximalizmus megalkuvásokat nem tűrő igénye. Cs. Szabónak a legnagyobb vitája a darab főhősével, Karádi tanár úrral van, Cs. Szabó szerint ő mondja a darab kulcsmondatát: „Ha mindent kivonunk, összeadunk: végül is emelkedik a nemzet.” S ítélete lesújtó, mert ezt a két „megszentelt szót”, amit az *Irodalmi Ujság* 1956. november 2-i számában írt le Németh László, most ugyanő a Kádár-konszolidációra alkalmazza. Cs. Szabónak ezt a cikkét az akkori hatalom nagyon rossz néven vette. Németh László is megharagudott rá...

A hatvanas évek közepén javul az akusztika, Cs. Szabó író barátai egymás után látogatnak Londonba: Tamási Áron, Illyés Gyula, Vas István, Ottlik Géza, Weöres Sándor és a fiatalabbak, Mészöly Miklós, Pilinszky János, Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes és sokan mások. Megindul az ozmózis a magyar irodalom extraterritoriális részei és a haza között. Egyre több szó esik a dialógusról. Ezzel kapcsolatban 1964-ben a slagelse-i konferencián tisztázza álláspontját Cs. Szabó László, Szabó Zoltánnal beszélgetve; Szépfalusi István a vitavezető. A kádári konszolidáció eredményeit mindketten elismerik, de a nyitást, az enyhülést a pillanatnyi világhelyzetben kialakult patthelyzetből eredeztetik. A hazalátogatást azonban, hacsak nem fontos családi ügyben történik, helytelenítik. Helytelenítik főként írók esetében. Ekkor mondja ki Cs. Szabó tételét: „Először a művek, s csak utána az író.”

1970-re alakul úgy, hogy Cs. Szabó itthoni megjelenése szóba kerül, de azután nem lesz belőle semmi. A teljesen apolitikus írása Dickensről nem jelenik meg a *Nagyvilágban*. A helyzet labilis voltát magam ismertem a legjobban, hiszen akkor már többször jártam itthon. Nemcsak a hatalom, de a közvélemény is nehezen szokott hozzá a „nyugati” magyarhoz. Minden szinten. Emberek lehalkították a szavukat, mert itt írtam, ott nyilatkoztam. Vagy „ellenséges” rádióban hallották a hangom. Mindezekről rendszeresen beszámoltam Cs. Szabónak és Szabó Zoltánnak, de mégis kérleltem őket, hogy közöljenek otthon, ha erre alkalom adódik. Ha megjelent szöveget közölnek újra, a legfinnyásabb erkölcsi követelményeknek is eleget tesznek, az öncenzúra, amitől bennünket féltettek (és talán magukat is), visszafelé nem működik - érveltem. S főként: csak a fiatalok a vesztesek, akik nem ismerkedhetnek meg műveikkel.

De a hetvenes években már nem emigránsok voltunk, hanem nyugaton élő magyarok. Már itthon sem dicsérték meg, hogy milyen szépen tudunk magyarul. Az ozmózis már zavartalanul működött, mindkét irányban. Nagyobb empátiával néztük egymás problémáit. Emberközelből ugyanis minden egy kicsit más.

Így történhetett, hogy amikor Cs. Szabó László először járt itthon, Sopronból felhívott, s vidáman harsogta a telefonba: „Lóránt - jellegzetesen a második szótagot megnyomva, és megemelve -, Lóránt! Olyan minden, mintha csak tegnap mentem volna el.” Igen, ez Csé volt. A hamisítatlan. Örültem.

Igen, örültem, hogy Cs. Szabónak azzal az emberméltósággal sikerült hazatérni, amit Angliában kapott vissza az olaszországi emigráció után. S örültem, hogy küldetését becsülettel elvégezte. S gazdag életművéből nekünk is hagyott valamit ott, Londonban, Párizsban és Amszterdamban. Otthagyta nekünk az irodalmi tudat folytonosságát és a kritikai szellemet. Mert a magyar írónak legfontosabb fegyvere a kérdőjel. Érdekesebb, izgalmasabb, intellektuálisabb, mint a felkiáltójel. Szükség van arra, hogy ezeket a kérdőjeleket időnként külföldön leírt mondatok után lássuk. Más rálátással, más prioritások szerint megfogalmazva. Talán most még inkább szükség van rá, mint korábban. Mert a nyolcvanas évek problémáihoz képest, melyekkel a magyarságnak most kell szembenéznie, ha autonóm létét meg akarja őrizni, a mi egymás közti cívódásaink eltörpülnek, s a megoldáshoz viszont minden véleményre, minden használható gondolatra, részismeretre szükség van.

Cs. Szabó László sírja pedig itt, Sárospatakon jelképezze közös dolgaink rendezését, hiszen a sírkő felirata szerint semmi különös nem történt Cs. Szabó Lászlóval: megszületett Budapesten 1905-ben, és elhunyt ugyanott 1984-ben.

(1988)

CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÍRÁSAI
A HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR
TANULMÁNYI NAPJAIRÓL

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

A doorni találkozó*

[A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1959. évi konferenciája]

A hollandiai Mikes Kelemen Kör magyar ifjúsági találkozót hívott össze június 1. és 6. között Utrechtől délre, egy kertvárosban, a homoki fenyves- és nyírfaligetekre települt Doornban. Régi menekültek szervezték volt a bujdosó kuruc író nevére elkeresztelt Kört, olyan diákok, akik nem az andai nyitott hídnál keltek át, hanem a Sztálin országlása köré vont aknákon kúsztak keresztül. Tanulmányi éveikben egyetlen gondjuk a magyar név külföldi becsülete volt s egyben kellett is, hogy legyen, utóvégre éppen ez a diáknevelő kicsi ország ismerte meg hajdan legjobb oldalukról a legjobb magyarokat a leideni és utrechti egyetem padjain s az amsterdami nyomdákban. Mint kastélyok faláról buzogányos ősök füstös képe, a holland főiskolák ablakából peregrinus szegény diákok szellemképe pillant le az utódokra. A buzogányos ősök tetteit rég nem lehet tovább vinni, dolgunk a tarisznyás vándor tanulók dolgával ellenben ma is azonos. A forradalom után csapatostól új menekültek léptek a Körbe s hamarosan hozzásimultak szeplőtlen, buzgó szelleméhez. Mostani elnöke, egy biokémikus kutató is a külföldi magyar becsület és jó hírünk kisapostola.

A találkozóknak az volt a célja, hogy nyolc-tíz nyugati ország java fiataljai, idősebb előadók segítségével tisztázzák egymás közt helyüket a befogadó új világban, e világ lelki, művelődési, irodalmi, gazdasági problémáit, végül azt az egyensúlyi helyzetet, amelyben a friss menekültek összehangolódnak a Nyugattal s mégis összetartanak népükkel, jóidőre két hazát fogadván el a végzettől. Magukkal a fiatalokkal akarta kivizsgáltatni a Mikes Kelemen Kör, hogy miképpen lehet az ember ép lélekkel külföldön élő szabad magyar, egyelőre hasznára a nyugati világnak s egyszer talán hasznára a magyarságnak. Vagy akár mind a kettőnek már mostantól kezdve.

A Körnek egy fillér se kellett a nagyhatalmak nemzetközi szerveitől, a legtisztább kulturális forrásokból sem. Magyarán: egyetlen dollárjuk, de még csak egy centjük se volt. Holland egyházakhoz és magánosokhoz fordultak szerény segítségért; a résztvevők saját költségükön sereglettek össze — az egyik diák 1800 kilométert vágtatott motorbiciklin —, többedmagukkal háltak, krumplit hámoztak, elmosogattak s ahogy a szegény skót vidéken járja a mondás: „szerény volt az ebéd, hogy annál szerényebb legyen a vacsora.” A tanácskozás részleges múzeumma átalakított erdei kastélyban folyt, amelyet egy megvagyonosodott holland író lánya hagyakozott alapítványként közcélokra, művelődési és ifjúsági találkozók befogadására. Jöttek résztvevők Oslóból, Strasbourgból, Párisból, Göttingából, Kölnből, Münchenből, Bernből, Oxfordból, Bruxellesből, Löwenből és öt-hat holland városból; az előadók közt volt két Londonban élő író, a római bencés főiskola tanára, egy protestáns hittudományi tanár Bruxellesből, egy Bernben kutató jogtudós, az amsterdami protestáns egyetem magántanára, egy Londonban élő közgazdász s két oxfordi ösztöndíjas, összesen mintegy ötvenen, valamennyien magyarok.

Úttörő volt a doorni találkozó minden tekintetben. Az efféle vállalkozások kiszámíthatatlan kockázataival. Számítani kellett gátszakító szócsépléssel, nekiszabadult monológokkal, hazafias szócifrázással, áhítatos ködevéssel, szóváltással, civódással, sértődéssel, kivonulással; utóvégre nemcsak érényekből áll a magyar ember. Hat napig folyt a tanácskozás s mindössze egyszer történt barátságtalan összetűzés. Az egyik előadó gyanúsítva szembefordult az ifjúság — szerinte becsmérő — múltszemléletével, amely a történelmi boncolás és kiértékelés síkján csakugyan szigorú szavakat használt az apákról, ősökről. Kegyeletsértés nélkül. A fiatalság ért a kemény vagy ironikus odavágásból, meggondolja s olykor vissza is vonja elhamarkodott sommás ítéletét, de egy-kettőre fölfortyan az iskolamesteri fölénytől s alighanem jól teszi.

Órákba telne, amíg be tudnék számolni a makacs buzgalommal véghezvitt tisztázásokról. Nem menne velük sokra a magyar olvasó, hiszen a kiszakadt magyarság sajátos nyugati helyzete körül forogtak. Kívülállóknak a légkör s a magatartás volt tanulságos, földjük mindjárt hozzá: üdítő és bátorító. Beszéljünk erről a légkörről, erről a magatartásról.

* Elhangzott az angol rádió magyar műsorában, 1959 június 14.-én.

Hazasavanyodott szellemi gyászvitézek és ál-diákok kémjelentései gyakran sápióznak a magyarországi lapokban szívtettő ifjúsági drámákról, lelki válságról, meghasonlásról, tudathasadásról, olajnyomatra kívánczó édesbús honvágyról. A találkozon az derült ki, hogy a magyarok legjobbjai — csak a legjobbakról beszélek most! — egyezséget kötöttek új környezetükkel, de ugyanakkor az irodalom és az októberi forradalom emlékének kettős segítségével tovább ragaszkodnak magyarságukhoz. Egyikükben sincs az a kártékony, öncsaló érzés, hogy ezt a pár évet „guggolva is kibírják” Nyugaton s aztán usgye! hazaszaladnak az első résen át; sem az, hogy okos is, jó is lesz egy összkomfortos villa kedvéért mihamarább megszabadulni a magyar szóejtéstől, modortól, vérmérséklettől, az összes megkülönböztető bélyegtől. Harmadszor és utoljára mondom: az elit gondolkodik így. Az a pár száz diák, amelynek egy része összegyűlt Doornban. Tudják, hogy esetleg örökre Nyugaton van a helyük, idegen élettárral az oldalukon, de az is lehet, hogy egyszer még megtérhetnek a Duna mellé, a nemzet napszámosainak. A világért sem idegen tankok mögött sompolyogva. Tankokkal, irányított rakétával, csodafegyverrel, atomhajtású búvárhajóval nincs dolguk; „csak hagyományos vágyakat tárol köztársaságom” — írta egyikük. Az ő napjuk akkor kelne föl a hazában, ha a nagyhatalmakban lealkonyulna fő politikai táplálékuk, a kölcsönös gyűlölet s a látszólagos kölcsönös lekicsinylés, amely mögött valóságos kölcsönös rettegés lapul meg. A magyar fiatalok senki életét nem akarják odavetni ezért a hazai napkeltéért. Pacifisták? Nem azok. Nem illik rájuk semmiféle megjelölés a tizenkilencedik század ideológiai szótárából. Teljesen a század fiai: realisták.

De realisták immár nyugati módra. Ha a doorni találkozó nem végződött sértődéssel, kivonulással, azonnali nemzetmentő s nyombani világmegváltó, tehát semmitmondó határozattal, az bizony nem kis részt új környezetük érdeme. Jól áll a lehűtő hatású, higgadt, kérdező, kétkedő, módszeres nyugati gondolkodás a kiművelt magyar emberfőnek. Jól áll persze a kiművelt indiai, hongkongi, ghanai és guineai emberfőnek is. Többször éltem megfontoltan azzal a szóval, hogy a fiatalok tisztázni gyűltek-össze Doornban. Tisztázni, vagyis kitisztítani a szemhatárt, ködöt oszlatni, akármilyen szentelt hagyományú is az a homály; tisztázni, vagyis kitisztítani a gondolatok eldugult kútjait a fenekükön csillámló igazság fölmerítésére; tisztázni, vagyis megtisztítani ágbogas torlaszaitól az igazság felé vezető ösvényeket. Két és fél esztendő külföldi tanulmány után egyetlen diáknak se jutott eszébe határozatilag kihirdetni az új magyar Milléniumot vagy ráparancsolni társaira a történelem által kiszabott s állítólag megfellebbezhetetlen igazságot.

Mert a nyugati és a keleti világ szemlélete az igazságról ma merőben elütő s a Keleten nevelt, de Nyugatra átültetett fiatalság éppen erről a szemlélet-váltásról tanúskodott a doorni napokon. Vegyünk egy példát. Nyugaton is, Keleten is egyaránt tudják, hogy minden fának van bizonyos számú levele; ez a fának — mondjuk — az abszolút igazsága. Míg azonban Nyugaton megelégszenek a falevelek lehető kiszámításával, a fa abszolút igazságának többoldalú megközelítésével, Keleten a fa abszolút igazsága mellett kardoskodva, az igazság állítólagos védelmében halálbüntetés terhével kihirdetik a levelek kötelező számát, legalább is addig az ideig, amíg államcsíny, mérszárlás, egyhangú párthatározat vagy a hatalomátvétel egyéb útján nem bukkan fel a falevelek abszolút igazságának mindenható új birtokosa, természetesen új kötelező számokkal. A doorni találkozó azért volt tanulságos, tanulságában üdítő és bátorító, mert a magyar fiatalok vita közben a falevelek számának többoldalú, feltételes megközelítéséhez folyamodtak. Megtanultak magyar ésszel nyugati módra gondolkozni. S ez egyszer a nyugati mód igazán azt jelenti, hogy emberül.

Persze a vitákban még mindig kisebb a gyakorlatuk, mint például a kisdíák koruktól barátságos gondolat-párbajokra képzett angoloké; az egy-két órányi formás előadásokra rakódó öt-tízperces felszólalások nem voltak igazi hozzászólások, hanem csonka előadások, a vitaindítás köré lerakódó előadás-torzók. S idegen témában jobbak, mint a magyarban, mert hidegebb fővel kezelik. Mikor a magyarok önmagukról beszélnek, még Nyugaton is hajbakap bennük érzés és logika, vágyalom és önismeret, gőg és kisebbségi érzés.

Eredetileg a balatonszárszói fák alatt tartott 1943-as konferencia külföldi mására, nyugati tisztáson való felújítására gondolt a Mikes Kelemen Kör. Ritkán volt a magyar nép annyira két pogány, „ajtó és küszöb” közé szorítva, mint a közelítő mennydörgésekkel körülövezett azon a vésztijszó nyáron. Hűségben, féltésben, szeretetben emlékeztetett is a doorni találkozó a szárszói konferenciára, de merőben más volt a hangvétele. Hiányzott Doornból a hisztérikus szorongás, prófétikus rémlátás, föld alá készülő s egy-egy írói szerepre szabott messianizmus, amely nagyon is érthető volt ama meglódult, sorsszerű hónapokban. Nem is szakadtak szét a résztvevők két ingerült pólusra, mint Szárszón. De vajon kevésbé volt magyar? Semmiképpen se hinném, hogy hűvös eszmecsere nyugati környezetben, barátságos nyílt vita Hollandiában kevésbé magyar, mint a messzianisztikus lobogás az elsodrással fenyegetett hazában.

Jacob Burckhardt, a nagy svájci történész azt írta közel száz év előtt, hogy emigránsok sose térjenek haza. A valóság nem olyan kegyetlen, mint a tudós. Gondoljunk csak az egykori magyar példára. Korábbi

visszaszivárgók nyomában 1867 után seregestül tértek haza Kossuth száműzött társai. Sérelmi politikájukból nem volt sok köszönet a Sándor utcai képviselőházban, de annál több hasznukat látta a rohamosan polgárosodó ország. Utóvégre a bujdosók nagyrészt behelyezkedtek az egykorú kapitalizmusba, később tehát, honi földön, előljárhattak a modern jogállam megteremtésében. Arról nem is szólva, hogy Horváth Mihály és Szalay László művében a korszak legkiválóbb történelemkönyveit éppen ők vitték haza. S ami áll 1867-re, megint igaz lehet, ha egyszer megnyugszanak a világhatalmi politika vadul billegő serpenyői.

Végezetül néhány szót a vendéglátókról. A hollandok hajdan harcias, türelmetlen hazafiak voltak; piros-fehér-kék lobogójuk kihívóan ott csattogott falusi tornyokon, szélmalomokon s halászbárkákon. Így volt rendjén; spanyolok és angolok közé ékelve ezen a türelmetlen, harcias nacionalizmuson fordult meg létük, egy kis nemzet léte a poldereken. Azóta egészen más történelmi helyzetbe kerültek: egyetemesebb sors csillagai alatt élnek. A haza határai veszélytelenül összemosódnak Nyugateurópa vajúdó határaival. Csodálatos ország Hollandia, tágas világ kicsi hazában, többnyelvű népe — (alig van holland, aki ne tudna négy-öt nyelven) — belélegzi a tengerszántó ember roppant horizontját. Konzervatívok és szerények az otthonukban, kozmopoliták országos dolgaikban, adakozók a szeretetben, forradalmárok álmaikban az Egyesült Európáról.

A szerencsétlen magyar nép ma is ott tart, ahol a hollandok a tizenhatodik századi spanyol elnyomás idején. Egyelőre nem lehetnek mások, mint konok nacionalisták ezért is szállt fel Budapest kültelki torlaszaira a háromszínű zászló az októberi napokban. Mint hajdan minden holland szélkakas és vitorla mellé. De ha egyszer a magyar élet is átfordul más és irtalmasabb sors csillagzata alá, Hollandia lehet felzárkózás közben a kitáguló európai érzés legjobb iskolája. Kis nép sokat tanulhat nagy népektől, de még többet a hozzá hasonló kicsiktől, ha nagyok az erényben.

A találkozó derekán amszterdami művészek és írók baráti fogadást adtak a résztvevőknek egy ódon csatornára épült patrícius házban. Ott volt a város polgármestere is. Nagyot néztek a hollandok; a város feje, mondták, kényesen megválogatja, milyen fogadásra megy el. A magyar fiatalok közé elment egy csöndes koccintásra.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Egy akadémiás városban

[A Hollandiai Mikes Kelemen Kör leydeni konferenciáján 1960]

„HOLLANDIÁNAK Leida nevű akadémiás városában egy magyar deák...” kezdi egyik anekdotáját a Nagyenyedi Demokritusban Hermányi Dienes József, odaváló főpásztor és vidám tudós ember. 1759-ben jegyezte le, másik háromszázöt történet mellé. De ezzel a mondattal kezdhette volna tréfáját száz év előtt is, a tizenhetedik század derekán, sőt! akkor lett volna csak igazán találó indítás. Volt idő, amidőn a leideni diákok közel egyharmada Magyarországról, nagyjából a fejedelmi Erdélyből került ki. Itt tartotta meg idén nemzetközi magyar találkozója a Hollandiában működő Mikes Kelemen Kör. Régi menekültek alapították az egyesületet, amely kicsiben úgy, mint hajdan a velencei szenátus nagyban, kiváló friss erők, ezúttal fiatal menekültek meghívásával egészíti ki magát. Tavaly Doorn volt hasonló baráti torna színhelye, a szintén magyar emlékektől édes Utrecht közelében.

Mintegy félszáz fiatalember gyűlt össze nyolc országból, egy hétre. Hazájuk elevenedik meg ilyenkor, akárhol találkoznak, norvég sítelepen, hollandiai vízi kastélyban, német várban vagy olasz hegyi üdülőn. „Senkise viheti magával hazáját a cipősarkán” — mondta megvetéssel Danton a francia mágnás menekültekről; a cipősarkon csakugyan nem, de a szívben, a nyelven igen, amint röviddel Danton halála után is kiderült, hiszen a Konvent uralmától Napóleon bukásáig, jó húsz esztendőn át emigrációba húzódott a francia irodalom színe-java, idegen földeken fordított új lapra a szellemük: a Romantikára. A szétszórta magyar fiatalság évente háromszor-négyszer e gyülekezőkön veszi számba változó gondjait s elűtő színeződését. Mert hiszen a menedékadó ország szokásai, törvényei, előítéletei, csókjai és ütései mégis csak „lefestenek” a legényekre; mulatságos, hogy pár év után az öltözetéről, hanghordozásból és tartásból milyen könnyű kitalálni négy-öt diskuráló s egyformán bösz magyarról: melyik a „francia”, melyik a „német”, melyik a „skandináv”, melyik az „angol”, melyik az „amerikai”. Számolni kell apróbb-nagyobb válságokkal, keserűséggel, lázadozással s néhány elhullással, mégis bizonyos, hogy 1956 menekültjei jobban boldogulnak végzet-adta két hazájukkal, szívükben az anyafölddel, cipősarkukon ezzel vagy azzal az újjal, mint őseik a Világosra következő évek alatt.

Több okból.

Sokkal fiatalabbak amazoknál; könnyen és elevenen mozognak, az idegen nép és idegen föld még pezsdítő ajándék szénsavas lelküknek. S a világ is többet tud velük kezdeni, nyájasabb és nyitabb, mint száz év előtt, sokkal jobban tudja — s nemcsak az értelmével, hanem minden idegrostjával —, hogy miről van szó, hiszen a befogadók, hiszen az egész emberiség sorsa is bizonytalan, a nyugati vagy észak-amerikai menedéknyújtók is maholnap ugyanolyan emigránsok a földönfutást, szökéseket, pusztulást gyártó huszadik századi történelemben, akárcsak a magyar ifjú, akinek immár két nyelv szála: igen-nem, yes-no közt kell hogy járjon, új életet szöve, az elméje. S a mai fiatal menekültek, szemben bujdosó őseikkel, Nyugaton idősebb eligazítókra leltek, az idegen élet megviselt és edzett, fanyar és szívós veteránjaira. Rendszerint őket szokták megkérni vitaindítónak e találkozókon. Ők fecskendeznek józan és kijózanító szemléletet az ábrándjaikba. Vagy éppen megfordítva. Olykor a fiatalok könyörtelen szembenézése a valósággal riasztja a valóságra a nemzedéknyivel öregebb ködlovagokat, múlton merengőket, régi dicsőségen rágódókat. Ha valahol, e találkozókon lesz a porhanyó-málló emigrációból két hazát hordozó és vállaló, szívós diaszpóra, hogy Kerényi Károly megragadó, költői hasonlatával éljek. Ezeken tart lépést magyar és európai mivoltával, a magyar és európai helyzethez mérve egyaránt változó problémáival a holland-magyar, angol-magyar, belga-magyar, francia-magyar, svéd-magyar, osztrák-magyar ifjú. Említek egy példát. A jelek szerint 1959 volt átmenetileg az utolsó esztendő, amikor nyilvános vitákra kíváncskozott ki az 1956-os forradalom, amikor kerekasztalnál próbálták tisztázni az eredetét, különböző elemeit, egyetemes társadalomtörténeti jelentőségét idegen népek szemével, eszméltető jelentését magyar szemmel, a külföld mulasztásait, a magyarok tévedéseit s tovább vihető örökségét, amelynek Magyarországon a bebörtönzött Bibó István, idegenben a nemrég tragikusan elhunyt Zádor István volt a legjózanabb számbavevője. Leidenben is, másutt is az volt a benyomásom, hogy homályos, de a történelem során gyakran bevált, közös

őszönnel a csodálatos év lehúzódik telelésre a szívekbe, másfajta kérdések, gondok inkább védő, semmint ártó hótakarója alá. Bízunk az efféle őszönben, amely titkos átvitel, jeladások és üzenetváltások nélkül is nyilván összeműködik a kibocsátó nép: az otthonmaradtak magatartásával. Négy esztendő, úgy látszik, olyan távlat, amely egyszerre túl kicsi és túl nagy, hogy négy-öt, negyven-ötven magyar összehajoljon tűnődő tisztázásra. Velünk van a forradalom, velünk vannak Bibó és Zádor írásai s talán köztünk él az a fiatal ember, aki a neki tetsző órában mesterien elkészíti az 1956-os forradalom világpolitikai és magyar mérlegét.

Magam ezúttal megint tapasztaltam, hogy mennyire lepergett a fiatalokról a bárdolatlan ítéletekre kapató gondolkodásmód, a legfogékonyabb éveikre rontó sztálinizmus. Vitaindító előadásom a politikai és társadalmi Romantika eltorzult örökségével foglalkozott, a nemzet- és népszabadító, világmegváltó apostoli hit balsorsával Rousseautól napjainkig. Ha zárt filozófiai iskola nem is, egész sereg ragyogó elme kérde független egyetértésben Harvardtól Oxfordon és Párison át a jeruzsálemi egyetemig, hogy Uristen! mi történt az utolsó százötven évben, mi lett a jószándékkal, annyi nemes akarattal, miképp végződött az új Aranykorért szenvedő, fáradó, olykor vértanú igyekezet totalitárius demokráciában, demokratikus centralizmusban, nevezzük ahogy akarjuk, szóval olyan boldogító rendszerben, amelynek már csak a hatalmi eszköz szent és semmi az eredeti cél: a láncaitól megszabadított ember. Vértelen, víg csatatérre alakult át a szoba a leideni vízi kastélyban, amint a fiatalok — tudtukon kívül nálam jóval nagyobbakat bírálva — finom érzékkel az árnyalások s a dolgok lappangó, sokoldalú értelme iránt, pontosabb fogalmazást, óvatosabb ítéletet kívántak, ezzel is tanúskodva, hogy nem akarnak sommásan bánni sem a múlttal, sem életünk szorongató problémáival s nem hajlandók dialektikus angyalokra és ördögökre osztani a múlt század vitatható mestereit. „Szabadgondolkodók” eszmecseréje volt ez a vita, a szónak nem dogmatikus, hanem módszertani értelmében, a messzianisztikus politikai Romantika eltorzulásairól.

A TALÁLKOZÓ első napját a századik halálévfordulón gróf Széchenyi Istvánnak szentelték. Nem szónokias emlékének, hanem e bonyolult lángelme néhány problémájának. Iványi Grünwald Béla, a Londonban élő történettudós, Széchenyi legjobb ismerője indította el a megbeszélést, amely különösen apa és fiú: Ferenc és István viszonyáról, e viszonyból fakadó büntudatról és feszültségekről, Széchenyi szabadon válogató, szintetikus gondolkodásáról, nyugati mintaképeit is bíráló, mély emberiségéről s a Döblingből irányított, titkos felvilágosító munkáról tárt fel, több évtizedes kutatásokra támaszkodva, új tudnivalókat. S arról, hogy Széchenyiben van egy alaposan elhanyagolt, hatalmas írónk. A következő nap Kerényi Károly, a világhírű hellenista nagyvonalúan felépített önéletrajzi keretben foglalkozott az újfajta magyarságtudattal, e tudat kialakulására döntő harmincas években, amikor legjobb íróbarátai: Németh László és Szerb Antal pislákoló fényű szellemi szigetekre szorultak, ő pedig görög földön felfedezte ősi életüknek a magyar parasztsággal rokon gyökereit. Előadásához — a lélek logikájával — a találkozó záró előadása kapcsolódott legjobban, Szabó Zoltáné a népi írókról, gondosan szerkesztett, bő szemelvényekkel, amelyekből nemcsak a forrongó népi magyarságtudat bontakozott ki, hanem a papíron végrehajtott demokratikus, eszmei új honfoglalás is a fiatal Erdélyi József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Kis Lajos, Kodolányi János, Kovács Imre, Németh László, Veres Péter írásaiban, Illyés Gyulával és Tamási Áronnal a végső, költői szó jogán. Megindító hatásuk még ma, közel egy emberöltő után s a jámbor Leidenben is felkavarta a hallgatókat; ha valamiben, az ilyen hosszantartó hullámverésben rejlik egy nép szavakká nem önthető, pusztíthatatlan élete, egyetértése, frigykötése öregek s ifjak közt. A régi menekültek közép-nemzedéke is állított két vitaindítót. Kibédi Varga Áron, az amsterdami protestáns egyetem francia lektora a magyar versalkatot vizsgálva általában a vers tovasikló lényegét próbálta megragadni elegánsan kezelt, közvetlen hangú tudással; Bikich Gábor hitújításkori és barokk nyelvünk szenvedélyes bűvára és szerelmese a külföldi magyarság nyelvromlásával foglalkozott s az idegenben és Magyarországon most írt művek összevetése után óvatosan bizakodó eredményekre jutott. Leidenbe várták Veress Sándort, a Bernben élő nagy magyar zeneszerzőt is, ő azonban, magas lázzal ágyhoz verve, kénytelen volt táviratilag lemondani. A viták után, egyik este lepergették Márton László angol segítségével, Angliában készült két rövid filmjét; az egyik, amelyet Vas Róberttel írt, egy magyar menekült első londoni napjáról szól, a másik a halálos ítélet ellen. Wilde híres readingi balladájából kiindulva, angol diáktársával írta e másodikat. Ugyancsak a viták után, mintegy vizsgajutalom gyanánt, került sor a Fából faragott királyfi lemezfelvételének a meghallgatására. Három festő: az Amsterdamban már régebben megtelepült s intellektuálisan is erősen felkészült Flór Ede s az Angliában élő Herpay Zoltán és Kaposi Ödön — két friss menekült — mutatta be válogatott képeit az előadó teremben; tárlatnyitáson holland újságírók és leideni vendégek is résztvettek.

ÉS VOLT két irodalmi est, a vendégek rögtönzött bevetésével. Félig tréfából, félig megszeppenve, inkább tréfából, mint megszeppenve azt mondtam egyszer a forradalom után, hogy húszezer író Nyugatra tart. Legalább harminc-negyven vérbeli van köztük.

Beszéljünk magyarul. Érzelmős kontárok árvalányhajas mezei csokrokat kötözgetnek, palotának beillő házat vásárolnak szemfüles, műkedvelő kiadók. S a másik végleten vannak, akik megpróbálják angolul, franciául vagy németül kiárusítani sekélyes, silány világpolgári kacatjukat. De van egy harmadik igazság is, a legfontosabb, az egyetlen, ami számít. A két leideni estét ma nem tudták volna megtartani Magyarországon. Tehetségből persze futotta volna bőven; a kétszeresére is. De ki mert volna ilyen komoran beszélni? Ennyire a tárgyhoz szólni? A tárgyhoz, amely a világ.

Csak lelkiileg elpetyhüdő rabok nyugszanak bele az embertelen sorsba. Minek elfogadni az életet úgy, amint van, ha közben százmillió áldozatot követel az elmebajos század? S ha — például — a Hold felszántása közben űrközi senkiföldjének nyilvánítják a magyar ember számára Kolozsvárt? A fiatalok lázadása: erkölcsi robbanás, az Isten által akart másfajta élet komor, de csüggedetlen jeladása. Nem elég nekik a szaporodó mosógép Nyugaton, a szaporodó műhold Keleten. Ezért komorak. Párisban is, Moszkvában is, Budapesten is, Leidenben is tudják az írók — már akik méltók e nehéz rangra —, hogy nemcsak kenyérrel élünk. Párisban és Leidenben ki is tudják mondani, annyiszor, ahányszor akarják s akármilyen keményen. Langyos istentelenséggel, hangoskodó sexiséggel és csalóka társadalmi biztossággal maguk körül, huligánok ricsaja, motorbiciklik puffogása, jóléti hivatalok vezényszavai közt azért írnak, hogy beteljesedjék Rilke gyönyörű zárósora az Apolló szonettben:

Változtasd meg életedet!

CS.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

A Maastól a Loire-ig.

[A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjai. 1962.]

Negyedízben tartotta meg évenkénti Tanulmányi Napjait a Mikes Kelemen Kör. Mintegy hatvanan gyűltek össze Angliából, Franciaországból, Németországból, Svájcban, Svédországból, Belgiumból s a vendéglátó Hollandiából. Most már keveset változik a szám egyik évről a másikra, összecsiszolódott a társaság s külső szemléltőre úgy hathatott a legtöbb vita, mintha, nyári szünet után első üléseit tartaná egy tenyérnyi ország parlamentje.

Ki ez a társaság? Vegyünk szemügyre néhányat közülük, amint szétszóródnak egy kastélykertben a délhollandiai Maastricht mellett, ösztöndíjas londoni irodalomtörténész labdázik a fűvön egy müncheni rádiótudósítóval. Zürichben, a protestáns teológián tanít az a fehérhajú, de diákos kötésű vallástörténész, aki a berni egyetem megállapodottabb, őszülő tanárával sétálgat. Magyarok mind a ketten, mind a négyen. S magyar az a két beszélgető is, aki távolabb, a vízirózsákkal belepett tónál felriasztott egy vadkacsát. Ha nem is hallja őket az ember, gesztusaikról kitalálhatja, hogy magyar a témájuk. Két napja vizsgálgatják a szünetekben francia költők hatását a kezdő Adyra, Kosztolányira, Babitsra s Tóth Árpádra. Mert a fiatalabbik beszélgető az első Nyugat nemzedék francia mintáiról s kölcsönzéseiről készít doktori értekezést a párisi egyetemnek. Franciát tanít az amszterdami egyetemen az a barkós székelő származék, aki egy heverőszékben bóbiskol; rotterdami vállalatnál dolgozik székszomszédja, egy fiatal szociológus, mind a kettőnek holland lány a felesége. Kongóból tért meg amott az a csontos, sasképű ember, hogy tovább dolgozzék Belgiumban politikai doktorátusán; Strasbourgban, illetve Londonban végzett a két cigarettázó közgazdász tudós, aki stafétafutással adja át egymásnak az európai Közös Piac elméleti és gyakorlati vizsgálatát a tanulmányi héten. Közgazdaságot tanul Hollandiában az idei találkozó elnöke is. Az európai szélrózsa s nem a rácsos haza magyarjai mind.

Meggondoltan kerültek szőnyegre ebben az esztendőben a Közös Piac problémái. Doornban s Leidenben, az első két találkozón megvonták a forradalom mérlegét a résztvevők s tisztázni próbálták helyüket kilenc-tíz befogadó országban. Ejtőernyővel leereszkedő pilóták üzentek egymásnak a vitákban, idegeikkel még lángbaborult gépkökhöz, a forradalomhoz tapadva, testükben az ereszkedő ember ide-odaingó egyensúlyával. Ég és föld: hazájuk s Európa közt lengtek, szomjasan, kábultan, felszabadulva, sebzetten, mohón és keserűen. Hűvös fejük körül izzott a levegő, indulat hevült megfontolt szavaikban.

Azóta földet értek a pilóták. Nincs menekült közérzetük, belülről ismerik befogadó országukat. Ha más nem, rögtön elárulná a családi csipkelődés és ártalmatlan kajánság, ahogy ki-ki a maga új póthazájáról beszél. Ez már kicsit a bennszülött ember hangja: dörögő, bosszús, gúnnal és öngúnnal színezett, amely tüstént visszavág, ha más országbeli próbálja meggondolatlanul átvenni.

Elérkezettnek látszott hát az idő, hogy Európa magabiztos, új családtagjai elbeszélgessenek szellemi parlamentjükben az összeolvadó nagyházáról. Nincs követi megbízásuk senkitől, nem tartoznak számadással senkinek, se megyének, se kerületnek, semmiféle szavazónak, önművelés és barátság, nem érdek vagy hatalomvágy a kapcsolatuk. Talán ezért alakult ki körükben olyan hamar a viták parlamentáris hangneme.

Nagy Károly császár római megkoronázása óta, Kr.u. 800 Karácsony napjától többször is összeállt s szétomlott az Egyesült Európa. Nyugatra mindig az Atlanti-óceán volt a határa, kelet, felé hol az Al-Dunáig és Visztuláig ért, hol visszahúzódott mai vonalára. Négy esztendeje ismét születőben van s úgy látszik: az 1958-as római szerződés többet ér, gyorsabban hat serkentésére, mint a római koronázás, közel ezerkétszáz esztendeje, ódon Európa, melyet újra meg újra szétszaggattak, felszántottak, végigpusztítottak dinasztikus érdekek, vallásháborúk és nemzeti vetélkedések, a sír széléig tántorgott rövid életünkben; megszégyenítve, bénán, elvadultan, kivérezve, lerongyoltan, gyalázattal és gyásszal borítva hevert két gigászi tanítványa, a sértetlen Amerika s a sebesült Szovjetunió közt. Tizenhét esztendővel az első segélynyújtás után, ma úgy fest a figyelmes utas előtt, mintha a legfiatalabb világrész lenne: pattogó

törzsében dolgoznak, pezsegnek a friss nedvek. Legfiatalabb polgáraihoz: a magyar forradalom menekültjeihez ifjodik nem is tudom hányadik makacs újjászületése közben befogadó hazájuk, az egyesülő Európa. Reményeiről és veszélyeiről, önerejéről és vonzóerejéről s a Nyugat és Kelet közé verhető hidakról — inkább pallókról, mint hidakról — adott elő a Tanulmányi Napokon öt vendég jogtudós és közgazdász Münchenből, Leidenből, Londonból és Párizsból. Egy előadás a magyar szentkorona keletkezésének szövevényes és tüskés rejtélyeivel foglalkozott, egy a népi demokráciák antiszemitizmusával s egy a modern művészettel Cézannétól napjainkig. Két előadás a magyar irodalmat vizsgálta szélesebb európai vonatkozásaiban; az egyik visszaemlékezett az ízig-vérig nyugati szemléletű esszéírókra, a másik Németh László keletre tekintő nemzetnevelő hivatástudatát boncolta.

Feledésre írot csak őnmaga ítélhet silány tehetségével, — hatóság soha. Nem sikerült a húszas-harmincas évek fordulóján áttörő esszéírók eltüntetése sem; a közelmúltban emléktábla került Halász Gábor óbudai házára, új kiadásukban is elfogytak Szerb Antal irodalomtörténetei s a Mikes Kör fiatal vendégei csaknem négy órán keresztül hallgatták és faggatták egy délhollandiai városban az életbenmaradt tanút és barátot művük nyugateurópai genezisééről.

Villamos légkörben folyt le Németh László újabb nemzetnevelői szerepének a megbeszélése. Az előadó, vitára ingerlőn, összefüggéseket fedezett föl az 1939-ben közreadott Kisebbségben s Németh legújabb írásai közt. Mint ama korábbi, hitvalló röpirat születésekor, most is tiszta a szándék, de az eredmény — a földobott eszmék kisajátítása után — kétes és kiszámíthatatlan: maga a próféta tagadná meg elhűlve torz követőit. A főlshóalók tisztelettel beszéltek a nagy íróról s aggódva vagy elutasítón arról a szerepről, melyet Németh László, tanítói étoszától áthatva, de csekély önismerettel minden regényénél többre tart.

Irodalmi est rekesztette be a Mikes Kelemen Kör negyedik, maastrichti tanulmányi hetét: a Párizsban megindult Magyar Műhely alapítói és munkatársai olvastak föl írásaikból. Születésük szomszédos évei, mintegy a magyar irodalom folytonosságát jelképezve, arra az időre estek, amikor Németh László nekivágott egyszemélyes folyóiratának, a Tanúnak s megjelent Szerb Antal magyar irodalomtörténete és Halász Gábor mesteri tanulmánya Széchenyiről.

Maastrichtból a társaság átrándult egy napra Európa embrionális, első fővárosába, a németországi Aachenbe, ahol Nagy Károly székel, mondják: a hőforrásokért. Köszvény volt a derekában. Ma is áll a székesegyház magjaként, erősen megújítva, de eredeti alakjában ezerkétszáz esztendő, nyolcszögű palotakápolnája. Egy római városelőd szerte heverő romjait használták fel a kőfaragók az építkezésnél. Valószínűleg a közfürdő márvány padlóját annak a trónnak, amelyben — emlékétől és. politikai örökségétől lenyűgözve — harminckét utódját megkoronázták, szemközt a császársírral.

De használtak becsebb anyagokat is a kiemelkedő alkatrészeknél. Ravennából, Bizánc káprázatosan berendezett kormányzósági székhelyéről az Adria partján. Tükrösre csiszolt, sötét gránitoszlopokat, fehér márvány oszlopfőket, görög vándormesterek mozaikjait. Építető és tervező, a császár és munkatársai telítve voltak a vágygal, hogy ne pusztán a babonásan csodált antik építészet külső rendje támadjon föl a nagyszabású házikápolnában, hanem titkos lelki gyújtással kifejezésre jusson az isteni világrend belső békéje is. Az a harmónia, melyről barbár előzőnlések után Nagy Károly pallosának az árnyékában Aachen udvari-papi humanistái, németek, olaszok, angolszászok, katalánok ismét vallani mertek és tudtak. Hiszen sóvárgott érte még a gyilkos és a gyújtogató is.

Történt, hogy ebből a körből a császár egyik bizalmas embere, Theodulf lekerült apátnak és püspöknek a franciaországi Loire völgybe. Orléans püspökének és apátnak Szent Benedek hamvai fölött. Pár kilométerre az apátságtól, Germigny nevű birtokán fényes házikápolnát emeltetett magának (s arra is vadászgató felséges barátjának), a villája mellé. Bizánci stílusban, mozaik borításokkal, az aacheni kőműves állványokról lecsábított mesteremberekkel. Ma már csak töredékeiben van meg a mozaik. Alabástrom ablakok kriptái világánál két csillámló angyalfióka és két atléta kerub őrzi a frigyládát a nyugati apszis-boltozaton.

Germigny azóta se nőtt sokkal nagyobbra. Van egy fűszerese, egy trafikja s egy kocsmája. A templom, a legöregebb francia templom, még áll a plébániakertben. Egy héttel az aacheni zárandoklat után félrehajtottam a tamarix cserjék rózsaszínű füzereit, hogy jobban lássam a hátát. Megható perc volt. Órákon át szinte hazai tájon jártam a rezgő nyárfák, platánok, fűzek és fiatal tölgyek alatt, hol a folyótöltésen, hol kukoricatáblák és tarlók mellett, föl-főlriasztva a fácánokat, még a kerék alá is jutott egy fiatal kakas, pecsenyének. Lám, újra Szatmárban vagyok s ha nem ott, hát felső Somogyban! Csak a plébános golyófeje volt idegen a tömzsi nyakán. Egy román stílus oszlopfeőről ugrott meg, griffmadarak karmából, nem pusztai sátorozók közül, a pányvától.

Mint a császári remekmű Európa rövidéletű, első székhelyén, Aachenben, vetélkedő kápolnatársa is fölszívta s összebékítette Bizánc, Ravenna, Róma, a keresztény Örményország, a mórok, a Maas és Loire tanításait, ízlését, stíluseszményeit: szétszórt erőket összevonó, lelki gyújtópont volt a maga parányi méretében. Hinni tanított. A harmóniában, lelkek egyességében, a fölperzselhető, de elpusztíthatatlan Európában. Ha a politikai és gazdasági hidak keserves ismétlődéssel be-beszakadnak is az ódon világrész szétszabdalt nemzeti telkei közt, megmarad épen az efféle láthatatlan híd a gondolat átkelőinek, hogy együtt maradjunk s emlékezzünk a feldarabolva is közös birtokra. Mert a közös juss nem a Maasnál kezdődik, hanem a Duna torkolatnál és Czenstochovánál; Brassó és Ják már messze a belsejében fekszik, nem a véghatárán.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Az értelem nyelvén.

[A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 8. Tanulmányi Napjairól.]

A KÜLFÖLDÖN megjelenő magyar folyóiratok munkatársi listája egyúttal találós játék világföldrajzból. Vajon hol van San Bernardino, Lang-Göns, Santa Monica, Lund vagy Subiaco? Nem a rendalapító Szent Benedek itáliai remetebarangja, hanem az a másik, hasonnevű, valahol Ausztráliában. A borítólapon tájékoztatója szerint a kéziratokat ezekből a városokból küldték be. Másokat Párizs, Genf, London, Stockholm, Montreal, Róma, München, Oslo, Stuttgart, Birmingham, Amsterdam, Bécs, New York postázott. Néhány állandó jellegű város mellett a többi nevek lapszámonként szinte úgy változnak, mint a nyerő számok egy szerencsejátékban. A magyar Forradalom nemcsak vízvázalászt az agymosdatás nemzetközi történetében, mélységes változást okozott szovjet érdekerületen kívül, a külmagyarság alkotásában is. Olyan szellemi erősítés áradt bele a fiatalokkal, amely elegendő kötőanyagnak ígérkezik egy emberöltőre. Csak a Forradalom után kiröpített fiai által szakadt el a magyar emigráció a Rákóczi és Kossuth-kori szóródás meddő politikai emlékeitől, s lett az oldott kévből valami más, valami új, egy művelődési létforma, földrajzilag szétszórva, szellemileg összehangolva, amelynek élettörvényeit egymás közt s magukon kell, hogy kitapasztalják, mert nincs múltja. Ábrándozás nélkül beszélnek: ezrekről s nem százazerekről, lélekszámra viszonylag kicsi szellemi szabadkőművességről öt világrészben. Nincs se titkos esküformája, se szertartása, se székháza, semmiféle szervezete, még csak hívője sincs, amelybe egy forradalmi vagy hazafias induló dallamát rejtették el. Azt már valamivel könnyebben tudnám megmondani, hogy belső természetüket miféle magyar klasszikusok tükrözik leghívebben egy könyvespolcon. Mindenekelőtt az értelem keresői.

Az ÉRTELEM keresésében jelölte meg a Hollandiai Mikes Kelemen Kör az idei tanulmányi napok témáját. Céljuk, mondta a meghívó, az alkotás gondolati erőinek vizsgálata, mai szemszögből. „Szeretnénk ezúttal is hangsúlyozni a találkozó fórum jellegét; örömmel adunk helyet különböző nézetek tárgyilagos, előítélettől mentes kifejtésének, mivel a tanulmányi napok közössége a valóság lelkiismeretes kutatásán kívül nincs egyéb eszmének elkötelezve.” Nyolcadik esztendeje ismétlődnek e találkozók Hollandia különböző városaiban. Egyet az erdős Doornban tartottak, kettőt Leidenben, amely hajdan a csemeteiskolája volt a magyar protestantizmus humanista fácskáinak, harmadat a román-stílusú katolikus Maastrichtben, az utolsó kettőt egy nagymúltú, de halódó Hanza kikötőben, Enkhuysenben, lecsapolásra ítélt belső tengerük, a Zuider-tó partján. A megtelepült helyi magyarokon kívül öt-hat országból gyűl össze ilyenkor jó félszáz előadó és hallgató. Nincs a kettő között határvonal; ereje is, újabban veszélye is e találkozóknak, hogy résztvevők a dobogón és résztvevők a teremben félelmetesen összetanultak. Akármennyire ütközik egyéni felfogásuk, már-már tolvajnyelv a közös nyelvük, egy klubszellem jegyében. Igaz viszont, hogy e közös nyelv, ahogy a meghívó is kiemeli, senkit sem kötelez semmiféle hittételre vagy hűségnyilatkozatra, csupán egy gondolati stílus tükré s nem előregyártott ítéletek öntőformája. Egyöntetű szellem nélkül a „távollét” szellemi értelméről sem lehetne lefolytatni eredményes nyomozást. Szabó Zoltántól való a kifejezés: a távollét értelme; előadását ezen a címen tartotta. Mert a kinti magyarság, előzmények híján, csak alapos önelemzéssel derítheti ki, hogy miben különbözik a Rákóczi- és Kossuth-emigrációtól, miért és hogyan tud teremteni a hazai magyarságba bármikor termékenyíthetően visszaoltható műveltséget s nem éri be nosztalgikusan élőködve a készlettel, amit hazai emlékként a közelmúltból őriz. A távozás pillanatából. Ma már szellemileg nem lehet komolyan 1936-os, 1945-ös, 1949-es, 1952-es, 1956-os vagy 1960-as, 1964-es magyarokról beszélni. Bűvös hangzású számok, de értelmük elillan, mihelyt vizsgálat alá vesszük a kinti magyar értelmiség kulturális munkáját. Az összeolvadást azonban mégis csak 1956 tette lehetővé; ez a vízvázalásztó szám, magát is megsemmisítve megsemmisíti a különböző szigetelő évszámokat a magyar diaszpóra javában. A különbözőzés immár nem egymás között lényeges, hanem a múlttól, amelyet Rákóczi és Kossuth neve szimbolizál.

A Mikes Kelemen Kör előadóinak életrajzaiból kikerekedik a nyugati magyar értelmiség rövid keresztmetszete. Kettő a párizsi Sorbonne-on végez magyar-francia kutatást, egy a birminghami egyetem kelet-európai intézetében dolgozik, egyikük évek óta egy közép-amerikai egyetemen tanít, egy az

amsterdami egyetem francia tanára, kettő Londonban élő magyar író, egy a Párizsban megjelenő Magyar Műhely társszerkesztője, egy pedig tanársegéd egy hollandiai műszaki főiskolán. Akárcsak a folyóiratok munkatárs-listája, földrajzlecke az előadók postacíme is. Hatan a tizenegy közül 1956 után kerültek nyugatra, három régebbi kiszármazott, kettő Jugoszláviában él. Verset, novellát, esszét, kritikát azok is magyarul írnak, akik idegen nyelven tudóskodnak.

TÍZ ESZTENDEJE volt a magyar forradalom. Ma már világos, mit köszönhet a nép kisodort része a *látszólagos* bukásnak. Magyarul még soha ennyi kiművelt fő nem beszélt a nagyobbik haza, Európa nyelvén. Azon a szellemi köznyelven, amelyet az értelem keresői Bessenyeitől Széchenyin keresztül József Attiláig és Halász Gáborig gyakoroltak Magyarországon, maguk körül egy merőben elűtő: a szív szeszélyeihez szóló, érzelmi-indulati gondolkozásmóddal.

Hasonló találkozók kapcsán elmondtam már, hogy a kinti magyarság, legalábbis Nyugat-Európa területén összebeszélés nélkül kettős hűséget ápol magában. Tud illeszkedni a befogadó közösséghez s ugyanakkor figyelő és teremtmény részese a magyar műveltségnek. Gyökereitől elvágván persze nem tarthat ki az örökkévalóságig. De én most kevesebbről is beszélek. Arról az állapotról, amit a sors kiszabott egy nemzedék életére 1956 után.

A kettős hűség csak egyik sajátossága. Van egy másik is: a közös hangnem és vizsgálati mód. Ábrázolásul szolgáljon egy francia bölcselelő mondása. Minden fának van egy adott pillanatban bizonyos számú levele, senki sem tudja, hány. Ez a szám: az igazság. A feladat nem az, mondja a bölcselelő, hogy pontosan eltaláljuk, még kevésbé, hogy önkényes igazságként, kényszerítő érvénnyel ráparancsoljunk a fára ennyi vagy annyi levelet. Az a feladat, hogy a legjobbnak vélt módszerrel, több oldalról megközelítsük a valódi számot. Nem lehet az igazságból se becsületűgyet, se sors- se hatalmi kérdést csinálni, megközelítése közös kiváltság, mindenkié, teljes birtoklása majdnem lehetetlen.

Évekig figyeltem, miképp finomodott a Mikes-köri találkozók gondolkozási stílusa. Először fel sem tűnt, csak az ismétlés hatása alatt ütötte meg fülemet, hogy szervezőjük, Németh Sándor következetesen így adja meg a szót: „Összeültünk, hogy *meghallgassunk*.” Ahogyan az athéniek biztató s egyben ironikus, bíráló mosollyal meghallgatták Szókratészt és Pál apostolt. Ám a meghallgatás nem beleegyezés, csupán nyitó lépés civilizált vitákban az értelem keresői közt. Nem volt előadás a Forradalomról, tudós fiai a hála adóját más módon: szellemi magatartásukkal, színvonalukkal rótták le a véráldozatnak tizedik évfordulóján. Elzárva a világtól, az otthoniak nem tudhatnak 1956 külső vetületeiről, arról például, hogy a kiszakadtak ezreiben közgondolkodássá vált a parlamentáris, ésszerű vizsgálódás.

De meddig lehet várni a visszaotlással? Éveket, igen, évtizedeket nem, több évtizedes késésben elveszne a honi magyarság számára az a többlet, amelyet a kinti megszerzett az utolsó tíz év alatt. S akkor persze hiába üt el a diaszpóra mai, teremtmény műveltsége Rákóczi és Kossuth politikai emigrációjától, — mintha nem is volna, úgy nem tud már hatni a szellemi életre. Sötét században élünk, nézzünk szembe legsötétebb erőivel. Azzal a távolabbi veszéllyel is, hogy végleg két útra tér a diaszpóra s a nép az országban.

A kettő között van egy harmadik magyarság is, kisebbségi területen. „Híd” a jugoszláviai magyarok folyóiratának a címe. Eredetileg a magyarok és délszlávok közti kapocs jelképe volt e cím, értelme azonban bővülni s módosulni kezd egy ideje, magyaroktól magyarokhoz vezető híddá is válhatik. Nyugati füllet a két újvidéki magyar vendég előadása a találkozón itt-ott feszesen és iskolásan hangzott, de sohasem tájékozatlanul, vidékiesen vagy köntörfalazóan. Magyarország felől fülelve viszont szókimondó, felszabadult és árnyalt volt. Egyiküké arról, hogy a költő nem zászló, az olvasó nem zászlótartó, a vers feladata nem az, hogy társadalmi rohamunkát végezzen. Előadása után körülnézett s ironikus mélabúval hozzátette: „Mindezt nem itt kellett volna elmondanom.”

Nem itt: nem egy kerek hollandi bástyatoronyban s nem ötven-hatvan ember előtt. Ám a sorsistenek nyilván úgy vélik, hogy a magyarságnak még mindig tanulnia kell türelmet. Türelmet igen, de nem feledést.

CZIGÁNY LÓRÁNT ÍRÁSAI
A HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR
TANULMÁNYI NAPJAIRÓL

CZIGÁNY LÓRÁNT

A Mérleg jegyében. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – I.

A hollandiai Mikes Kelemen Kör idei [1967] Tanulmányi Hetén — mely *Korunk mérlegén* címmel került megrendezésre Amersfoort-ban — szakított a Tanulmányi Hetek eddig kialakult gyakorlatával, mely szerint a Kör rendezvényein kizárólag Magyarországon kívül élő értelmiségiek vesznek részt. Sokan ebből azt a következtetést vonnák le, hogy a Mikes Kelemen Kör, vagyis inkább a Kör vezetősége valamiféle „új irányvonal” szolgáltatába szegődött, noha csupán arról van szó, hogy a Kört támogató fiatal értelmiség egy ideje szükségét érzi annak, hogy külföldön kialakult nézeteit élőszóban is konfrontálhassa, ha úgy tetszik, „dialógus” formájában, azoknak a hazai értelmiségieknek a nézeteivel, akikben a kötött témák szerinti beszélgetés igénye felmerül. Hogy az első ilyen rendezvényre csak 1967-ben került sor, ennek okait nem a Mikes Kör vendégszeretetének korábbi hiányában kell keresnünk.

A „dialógus” szó csakúgy, mint korábban a „hidegháború” elnevezés, ma már keleten és nyugaton egyaránt polgárjogot nyert abban az egyszerűsítésekre hajlamos, divatos politikai frazeológiában, mely nagy, átfogó címkékkal szokta az újszerű jelenségeket ellátni. Ettől függetlenül vitathatatlan, hogy a Kelet és Nyugat közötti dialógus — mely a „két világ vagy egy sem” alternatívájának felismeréséből született — teremtette meg az otthoni és a külföldi magyar értelmiség párbeszédének lehetőségét is. Noha ennek a közelmúltban nyílt lehetőségnek a kiaknázására addig csupán az első, bátortalan lépések történtek meg, az ortodox marxisták a jobboldali emigrációval egyetértésben elítélnék minden dialógushoz vezető törekvést.

A Mikes Kör kísérletét az itt elmondottak fényében kell szemügyre vennünk. Megvalósulását természetesen szintén a Kelet-Nyugat közötti dialógusnak köszönheti. A magyarországi és a külföldi magyarok vitatkozása azonban alapvetően különbözik a világrendszerek vagy ideológiák közötti dialógustól, elsősorban és főként abban a tekintetben, hogy mindkét oldalon azonos nyelvet beszélő, közös kulturális hagyományokkal rendelkező, bár egymástól eltérő társadalmi rendszerben élő értelmiségiek vesznek részt benne.

Ez határozta meg a Tanulmányi Héten lezajlott viták hangvételét. Az első nap filozófia jellegű előadásai (Hanák Tibor: *Realizmus és valóság*, Sipos János: *A társadalomelmélet néhány újabb eredménye Magyarországon*) még azt illusztrálták, hogy ellenséges világnézetek, vagyis inkább egy világnézet és ezzel ellentétes nézetek ütköznek. A résztvevők igen hamar belátták, hogy az ilyen és ehhez hasonló konfrontációnak az adott körülmények között vajmi kevés haszna lehet. A magyarországi résztvevőknek, ahogy ez a viták és kötetlen beszélgetések során fokozatosan kiderült, elsősorban az informatív jellegű előadások keltették fel a figyelmét.

Éppen ezért a külföldi előadók nem magyar témájú előadásai váltottak ki elsősorban érdeklődést. Kibédi Varga Áron *Retorika és strukturalizmus* címmel a magyarországi irodalomtudomány művelői között is egyre inkább tért hódító irodalomelméleti közelítésmódról beszélt. Karátson Endre előadása (*J. L. Borges és a nemzetek feletti irodalom*) nem csupán egy Magyarországon szokatlan, intellektuális játékra hajlamos író típusát mutatta be Borges személyében, hanem az író nemzetközi sikerével a kisebb irodalmak világirodalmi lehetőségeire is kitért. Czigány Magda előadása a *Pop Art*ról a fogyasztói társadalomban született és arra igen jellemző, új művészeti irányzat kibontakozását és megnyilvánulási formáit vizsgálta.

A hazai előadók közül Szabolcsi Miklós a magyar irodalomtudomány helyzetét és feladatait elemezte, sokrétű problémafelvetése a magyar irodalom számos izgalmas kérdését villantotta fel: egy közép-európai irodalomtörténeti szintézis lehetőségeit csakúgy, mint az emigráns irodalom történetével való foglalkozást. Réz Pál *Áramlatok a mai magyar prózában* címmel sorolta fel a magyarországi regény- és novellairodalom legfrissebb irányzatait és legkiemelkedőbb alkotóit. Abody Béla *A kritika dolga* című előadásában a kritikus közönségizlés-nevelő feladatát vizsgálta. A nem irodalmi témájú előadások közül Berend T. Iván méltán keltett figyelmet a magyarországi gazdaságirányítási reform történeti előzményeinek vizsgálatával és Márton László az Eichmann-nal kapcsolatos pszichológiai problémák fejtegetésével.

Az előadásokat hosszú és élénk viták követték, különösen a mai magyar irodalom értékelésével, a kritika dolgával és a magyar irodalomtudomány feladataival kapcsolatban. A rendkívül szerteágazó viták következtében kialakult az a vélemény, hogy ha a Mikes Kelemen Kör ismét magyarországi résztvevőkkel rendezi meg a Tanulmányi Hetet, tanácsos lenne csupán egyetlen téma köré leszűkíteni az előadások keretét, hogy minél több lehetőség nyíljon ennek az egyetlen témának a részletes megvitatására. Többen javasolták, hogy ez a központi téma a magyar irodalom külföldi helyzete legyen, s egy-egy előadás elemezze a magyar irodalom fogadtatásának legfontosabb jellemzőit minden nagyobb nyelvterületen.

Az amersfoorti Tanulmányi Hetet mind a hazai, mind a külföldi résztvevők hasznosnak találták. Kísérleti jellegéből adódik, hogy a kialakult keretek nem tekinthetők véglegesnek. A résztvevők azzal a meggyőződéssel utaztak el, hogy a Mikes Kelemen Kör példamutató gondossággal és tapintattal látta el a házigazdai tisztet, s hogy ez jelentős mértékben a Kör titkáranak, Németh Sándornak az érdeme.

(1967)

CZIGÁNY LÓRÁNT

Továbbjutni. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – II.

I. „Körünk szellemi kórképe”

Csúfondáros szócsavarás eredménye a cím; a hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik tanulmányi hetére csillogó, aranykeretes szemüvegben érkező párizsi magyar diák az előadások szünetében szorgalmasan forgatta Gaëtan Picon antológiáját (1961), melynek a magyar fordító a *Körünk szellemi kórképe* hangzatos címet adta. A vastag, pepítafedelű könyv címe, néhány ékezet kicserélésével hirtelen átváltozott egy megírandó mű címévé, amely persze legalább olyan testes lett volna, mint Piconé, s az üres lapokat természetesen a Mikes „szellemi kórképének” leírásával töltötték volna meg a jelenlévők, önfeladt jókedvvel derülve a képzeletbeli görbetükör előtt önmagukra kioltott nyelvükön. Már nem emlékszem, kinek az ötlete volt a szellemeskedés, csak azt tudom, hogy „komoly” témák egésznapos tárgyalása után mindenki élvezte a vidám sátánkodást, s a Mikes Kelemen Kör vezetősége sem érezte ebben rendezvényük lebecsülését, hanem csak annak látták, ami volt: a mindenkor jelenlévő önirónia megnyilvánulásának, házi használatra.

Ez jutott most eszembe, hogy a Mikes Kelemen Kör két kiadványát forgatom. Az egyik emlékező írások gyűjteménye^{*} fennállásának 25. évfordulójára, a másik annak az önvizsgálati folyamatnak része, mely az utóbbi néhány évben jellemzi a nyugati magyar irodalmat. Ha elvégeznénk a nyugati magyar szellemi élet színeképelemzését, a Mikes Kör kétségtelenül a spektrum ibolyántúli részében lenne kimutatható, ott, ahol a tolerancia helyezkedik el és uralkodik, s ahol a társadalmi, politikai, vallási és morális tabuk feszegetése nem halálos bűnnek vagy nemzetgyaláznak számít, hanem csak kiindulópontnak, illetve vitaalapnak.

Mi tagadás, az életút formatív szakaszában tabuk tilalomfái között az egyedül üdvözítő világnézet keskeny ösvényére terelt nemzedéknek legnagyobb szellemi kalandja éppen ezeknek a sűrűn ültetett tilalomfáknak a kiszaggatása volt, s az erdőirtáshoz a holland éghajlat igencsak kedvezett. Nem hiszem, hogy még egy olyan messzemenően toleráns szellemi fórum létrejöhetett volna Európa bármelyik más országában, mint Hollandiában a Mikes Kelemen Kör. Szükséges volt ehhez, hogy a vendéglátó ország hagyományai jótékonyan befolyásolják az alapító tagok gondolkodásmódját.

Negyedszázad hosszú idő, nem csak egy külföldi magyar egyesület életében, hosszú idő ez a magyar művelődés történetében is, s éppen ezért az évforduló nemcsak alkalom, hanem kihívás is, hogy a hollandiai Mikes Kelemen Kör szerepét ebben a szélesebb összefüggésben vizsgáljuk meg most, két jelentős kiadványának megjelenése kapcsán. Távlát persze még nincs az elfogulatlan szemlélethez, hiszen a Mikes még mindig eleven erő a külföldi szellemi életben; a folyamatos jelenben vagyunk (tudomásom szerint már készül az őszi tanulmányi napok tervezete), s semmi jel nem mutatja, hogy a Mikes életerege apadóban lenne — negyedszázad eltelté azonban mégis elégséges ahhoz, hogy ne szükségszerűen békaperspektívából lássuk szellemi arculatát.

A Mikes Kelemen Kör ötlete 1951 tavaszán vetődött fel három, Hollandiába került protestáns teológus között, kik közül Tóth Miklós ma is agilis szervezi a tanulmányi napokat három kontinensre telefonozva, mert pragmatikus gondolkodásmódját csak a *hic et nunc* intézkedés elégíti ki; ő írta meg az ünnepi kiadványban a Kör történetét világosan, szellemesen, és nem minden önirónia nélkül. (*Concordia discors.*)[†] Tüski István vetette fel annak szükségességét, hogy felekezetre való tekintet nélkül kellene összehívni a hollandiai egyetemi ifjúságot. Németh László-i ihletésű gondolat volt ez, ami a balatonszárszói konferenciát idézte a szervezők emlékeztetőbe. A hidegháborús elzártság légkörében pedig önként adódott a Nagy

^{*} Az *embernek próbája*. Emlékkönyv a hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára. Amszterdam, 1976, 155 l.

[†] Elektronikusan megjelent a Mikes International folyóirat 2002. július-szeptemberi számában, pp. 52-55. http://www.federatio.org/mikes_per.html — Mikes International Szerk.

Bujdosó: Mikes Kelemen, mint névadó ős. Ma már az alapítók is inkább talán Apáczai Csere Jánosra vagy Misztótfalusi Kis Miklósról gondolnának, mint szellemi ősükre, nemcsak azért, mert azok mindketten Hollandiához kötik a magyar művelődéstörténet egyik fejezetét, hanem azért is, mert a tenger mormolását egyedül hallgató Mikes Kelemen alakját óhatatlanul romantikus figurának éreznék. A Kör ős- és hőskora 1959-ig tartott, ekkor került sor az első nemzetközi Tanulmányi Hét megszervezésére, melynek fő szorgalmazója, a harmadik alapító, a ma Amerikában élő Prágay Dezső volt. Ekkor szűnt meg a Mikes Kör helyi jelentőségű szervezet lenni, s ekkor lett belőle egycsapásra a magyar művelődés egyik nyugati intézménye.

Mert az 1959-es doorni és az 1960-as leydeni találkozó Tóth Miklós paradox tételét igazolta: „Talán minket az köt össze, hogy felfogásunk sok tekintetben különböző”. De nemcsak az emlékező alapító tag látta így, a meghívott író is észrevette a Mikes zömét alkotó fiatalok markáns szellemi profilját: „Nem illik rájuk semmiféle megjelölés a tizenkilencedik századi ideológia szótárából. Teljesen a század fiai: realisták, ... tudják, hogy esetleg örökre nyugaton van a helyük” s ezért „ezek a fiatalok *tisztázni* gyűltek össze Doornban. Tisztázni vagyis kitisztázni a szemhatárt, ködöt oszlatni, akármilyen szentelt hagyományú is ez a homály...”. Valóban sok mindent kellett tisztázni, a forradalomról, a nacionalizmusról, konformizmusról, a fogyasztói társadalomról, a magyarországi helyzet megváltoztathatatlanságáról, s főként arról, miként lehet az etnikumtudatot neurózisoktól mentesen megőrizni, úgy, hogy az ne teherterhel, hanem serkentő erő legyen. Ez a tisztázási folyamat az 1960-as évek közepére fejeződött be. Készen állt egy nemzedék „mely olyan könyörtelen akart lenni, amilyen viszonyok között felnőtt”.[†] Ez a „könyörtelenség” persze főként a tekintélytisztelt ellen irányult, s olyanokban nyilvánult meg leginkább, mint amikor a pelyhesállú vitavezető elnök erélyes szavakkal rendreutasította az összehasonlító vallástörténet európai híró és köztiszteltetnek örvendő tudósát, mivel az nem mutatott elég toleranciát egy neki nem tetsző előadás meghallgatásához, s bosszankodó közbeszólásaival zavarta az előadót.

A Mikes Kelemen Kör történetének harmadik szakasza megtorpanással és elbizonytalanodással kezdődött. A lutheri 95 pont kiszögezése után úgy tűnt, az ideológiai légvárok elfűvése kifulladásra a tüdejét a Mikes legaktívabb résztvevőinek is. A ködben magabiztos léptekkel haladó ifjú titánok, miután újból egyenletesen megvilágított szellemi tájakra értek, hirtelen hunyorogni és botorkálni kezdtek. De beleszólt a Mikes szellemi rezervátumának békés életébe a nagypolitika is. 1964-ben megnyílt a magyar határ, s egyre többen látogathattak az országba. Azok viszont, akik nem kívántak hazalátogatni vagy nem mehettek, attól tartottak, hogy a Mikes varázsa megszűnik, mert nem versenyezhet a hazai szellemi élet vonzásával; a Mikes mint fórum nem pótolhatja még a négy szemközti lezajló, hangtompítószra szerelt hazai beszélgetéseket sem. A félelem azonban alaptalan volt, mert a hazalátogatók eloszlattak minden kétséget: az a fesztelen légkör és kristálytisztá akusztika, ami ódon holland kastélyokban alakult ki, sehol máshol nem található, s ezért a Mikes továbbra is pótolhatatlan intézmény maradt. A szintén nagypolitikából származó jelszó, a *dialógus* pedig az itt kialakult szellemiséget szolgálja, mivel a szellemi tarsolyokban összegyűlt mondanivaló a hazai értelmiségnek is kapaszkodókat nyújtó hivatkozási rendszerre épült. Bizonyította ezt a kitűnően megszervezett amersfoorti konferencia 1967-ben, melyen hazai résztvevők is tartottak előadást, s ahol a kialakult viták igényes tisztázási törekvéseiben a „békés konfrontáció” serkentőleg hatott. Hogy az ígéretes kezdet nem igazodott az elvárásokhoz, ez nem a szociológus Németh Sándor hibája volt, aki ezekben az években hihetetlen energiával és diplomáciai érzékkel csaknem egyedül szervezte a konferenciákat, s mégcsak nem is a Mikes elzárkózásának következménye, hanem elsősorban a visszakozót fűvő, hivatalos magyar politikáé.

A negyedik korszak, mely a jelenhez vezet és ma is tart, ezelőtt négy-öt évvel kezdődött, s jellemzője a Mikes szellemi nagykorúságának általános elismerése. Ma már külföldi egyetemi tanárok is megtiszteltetésként vállalnak előadást, s az előadók tudják, hogy közönségük nem annyira diákokból áll, mint inkább a különböző szakmák művelőiből, akik a szaktudományok közelítésmódját alkalmazva, a kitűzött téma interdiszciplináris megvitatását igénylik, s ez mind az előadóknak, mind pedig a viták általános légkörének kedvez. Mi ennek a légkörnek a titka? Németh Sándor fogalmazta meg igen találóan az *Emlékkönyvben*: „Nagy örökségek nem nyomasztottak, ezért tudtunk nyíltan vitázni. Alulnézetben ismertük meg a történelmet, ezért volt könnyebben felismerhető a társadalmat, tudományt irányító eszmék

* Cs. Szabó László: *A doorni találkozó*, ÚJ LÁTÓHATÁR, 1959: 327-330. [Cs. Szabó László ezen írása szerepel e kötetben. — Mikes International Szerk.]

† Németh Sándor: *Előszó*, in: ESZMÉK NYOMÁBAN, 1965, 6. I. [A kötet megjelent 2005-ben elektronikusan a Mikes International kiadásában. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html, amelyben a referált rész a VI. lapon olvasható. — Mikes International Szerk.]

viszonylagossága.” Mindezt persze lehetetlen lett volna megvalósítani, „ha hivatalos szakmai tekintély, előmenetelért való küzdelem uralta volna [a tanulmányi heteket]”.

A Mikes Kelemen Kör tehát sikeresen kiállta *Az embernek próbáját*, s talán ezért is helyénvaló a negyedszázados jubileum alkalmával kiadott emlékkönyv Bessenyeit idéző címe. A kötet szerkesztői az emlékező írások közlése mellett csak arra vállalkozhattak, hogy a közreműködésre felkért írók névjegyét sorba rakják. Mindenkit korlátozott a terjedelem, s a Mikes jelenlegi elnökének, Piri Zoltánnak ötletét csak az anyagi lehetőség szabta keretben sikerülhetett megvalósítani. Bár így is változatos a kötet tartalma. Emlékező-nosztalgikus írással eleveníti fel a Mikes-rendezvények hangulatát Karátson Endre (*A Mikes élvezete*), novellisztikusan Sárközi Mátyás (*Háromszáz éves torony*), Thinsz Géza pedig versben (*Mikesen innen, Berzsenyin túl*). A gazdag szépirodalmi részben versekkel szerepel Bakucz József, Dedinszky Erika, Gömöri György, Horváth Elemér, Lászlóffy Aladár, Siklós István és Vitéz György, s a költői formák változatosságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy az archaizáló ihletésű levélváltástól (Domahidy Miklós) a szöveg tipográfiai keveréséig (Nagy Pál és Papp Tibor) terjed. A prózát Cs. Szabó László és Perneczky Géza képviseli, a drámai műfajt Határ Győző (1973. szeptember 29-én megálmódott) egyfelvonásosa.

A terjedelmi korlátok ellenére néhány tanulmány* is helyet kapott: Kibédi Varga Áron Mikes Kelemen alakját bontogatja a 19. századi romantika szövedékéből, s a jelenlegi önsajnálkozó emigráns magatartás jelképeiből („A világpolitikát és az akkori Magyarországot figyelemmel kíséri, de a magyarság ellen irányuló politikai kalandoktól viszolyog”). Meggyőzően fejtegeti, hogy Mikesnél „az élet értelme az irodalom”, s a penna Mikes kezében „egzisztenciális varázspálca” lesz, mint Proustnál, s így fikció és valóság óhatatlanul összefolyik (*Mikes mítoszai*). Nem csak helyi érdeklődésre tartott számot Molnár József készülő Tótfalusi-monográfiájából kiválasztott részlet (*Tótfalusi nyomain Amszterdamban*), s mindenképpen figyelemre méltó Albert Pál elemző írása a nyugati magyar irodalomból is belső emigrációba húzó két alkotó, Bikich Gábor és Csokits János költői és emberi alkatáról. Több esszé túlmutat az irodalmon, hiszen a Tanulmányi Hetek sem irodalmárok belterjes ügye: Hanák Tibor filozófiai, Petőfi S. János nyelvészeti, Bohus Béla szociológiai, Schermann Péter és Tóth Imre pedig tudományfilozófiai írásával szerepel.

A kötetet a tanulmányi napok bibliográfiája zárja: 16 alkalommal 70 előadó mintegy 110 előadást tartott, s csak azt sajnálja az olvasó, hogy az előadók neve után nem áll rövid életrajzi jegyzet, hiszen közben felnőtt egy nemzedék, amelyik már nem ismerheti mindüket személyesen (pl. Deér Józsefet vagy Iványi-Grünwald Bélát), de főképpen azért, mert a magyarországi olvasónak a nevek sajnos gyakran csak nevek maradnak, és erről sem az olvasó, sem az európai egyetemeken működő professzor, sem pedig az ismert költő nem tehet. Pedig az előadások túlnyomó része nem alkalmi ismeretterjesztő szöveg, hanem szakemberek hangosan gondolkodásának az eredménye. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy jó részük hamar megkapta a nyilvánosságot folyóiratokban és más kiadványokban, még a külföldi magyar nyomtatott betű eléggé sanyarú helyzetének ellenére is.

Végül arra kérem az ünnepelt hollandiai intézményt, hogy a címben alanyként szereplő főnév birtokos személyragját többes szám első személyben a harmadik személyű helyett, ne hibás nyelvtani paradigmának tekintse, mert ez a személyragtévesztés csak a lojalitás fokmérője. Bár tagdíjat soha nem fizettem, nem is voltam jelen minden tanulmányi héten, mégis úgy érzem, megint csak Németh Sándor szavaival, hogy ebbe „a sok szó nélkül is szót értő közösségbe” tartozom, vagy hogy kicsit frivolabban fogalmazzak, „körünk szellemi kórjától” örökre megfertőzött, ma már a kórt is terjesztő „bacilusgazda” lettem, s gondolom, maradok mindaddig, amíg a mindenkori vezetőség időnkénti felelőtlen közbeköhögéseim ellenére is szívesen lát a meghívott vendégek között, hiszen nemcsak az én lojalitásom perverz megnyilvánulásait viselték el zokszó nélkül eddig is, hanem az előadók és hozzászólók időnkénti szeszélyeit, hóbortjait, nyegleségét, vagy csak túlzó komolykodásait is megadóan túrték.

Talán ezért is van annyi barátja a hollandiai Mikes Kelemen Körnek Európában és tengerentúl.

* Borbándi Gyula *Írók, folyóiratok, értelmiségi körök* című tanulmányát cikkem második részében tárgyalom, mivel tematikailag oda tartozik.

II. A nyugati magyar irodalmi tudat

Irodalmi nemzet? Ez, akár a nemzet: emberek. De ebbe nem azzal kerül az ember, hogy világra jön, anyakönyvbe írják. Ebbe a nemzetbe azzal születik bele, amit ő maga ír... Az irodalmi nemzet: közösség... Az irodalmi nemzet — az a bizonyos mindennapi népszavazás.

Szabó Zoltán: Hungarica Varietas (1974)

Az „irodalmi tudat” koncepcióját egy alig ismert, 30 éves középiskolai tanár dolgozta ki és használta először 1908-ban, gimnáziumi értesítőben megjelent értekezésében. Ezt a tanárembert Horváth Jánosnak hívták. Ma már kétségtelen, hogy a magyar irodalomtörténet-írás egyik legnagyobb formátumú alakja volt.

Horváth János, a „nemzeti” irodalmakra ma is érvényes koncepciójában, egyrészt Hegelt és Spencert, másrészt Erdélyi Jánost (*irodalmi tudalom*, 1855) és Négyessy Lászlót továbbgondolva, abból a megfigyelésből indult ki, hogy az irodalom *nemcsak* az írott művek és/vagy az írók összessége, hanem ennél sokkalta több is, meg kevesebb is, mert egyrészt az írókból és műveikből tetszés szerint jó néhány elhagyható a mindenkor irodalmi ízlésnek megfelelő értékítéletek következményeként, s mégis beszélhetünk irodalomról mint entitásról, másrészt valami még hiányzik ahhoz, hogy öntörvényű irodalomról beszélhessünk. Ez a „valami” az irodalmi tudat.

Tekintsen el itt és most az olvasó az irodalmi tudat ismérveinek tanáros pedantériával történő ismertetésétől, hiszen nem eszmetörténeti tanulmányt írok, hanem könyvismertetés kapcsán szeretnék néhány általános érvényű megfigyelést tenni a nyugati magyar irodalom jellegével kapcsolatban, s ezért engedje meg, hogy *in medias res* kezdjem, azzal, hogy a nyugati magyar irodalom, melyen elsősorban csak az elmúlt harminc évben kibontakozó írásbeliséget értem, mostanában érte el azt a fejlődési fokot, melyet az országhoz kötött irodalom Kazinczyék korában: tehát a saját irodalmi tudat megjelenésének szakaszába lépett. Ebben a sok szempontból rendellenes fejlődésben újabb mérföldkő a Mikes Kelemen Kör most kiadott tanulmánykötete.[†]

Egészséges irodalmi élet nem létezhet irodalmi tudat nélkül. Ezért lényeglátó Borbándi Gyula kérdésselvetése az imént ismertetett *Emlékkönyvben* közreadott tanulmányának első mondatában: „Kell-e az irodalmi alkotómunkához irodalmi élet?” Szónoki kérdésnek tűnhetne, hiszen a válasz, hogy nem, nyilvánvalónak tűnik. Hogy mégsem az, erről éppen Borbándi fejtegetései győzik meg az olvasót: helyzetelemzése éppen azoknak a szellemi műhelyeknek és kereteknek a döcögő működésére hívja fel a figyelmet, melyek a nyugati magyar irodalom zavartalan működését kellene hogy biztosítsák.

Ugyanakkor kétségtelen, igenis lehet irodalmi alkotó munkát végezni nemcsak a meglévő, részleges irodalmi életben, de ennek keretein kívül is. Márai Sándor példája igazolja ezt a leghatásosabban: az 1950-es évek eleje óta csak *negatív jelenlétével* tünteti ki a külföldi magyarság intézményeit. Mégis hiába parentálta el azonban az időközben hazatért, s otthon nemrégiben elhunyt költő, Horváth Béla kárörvendő hangú cikkben[‡] Márait, életművének talán nem is a legjelentéktelenebb részét külföldön alkotta meg az utóbbi tizenöt évben. Egymástól elszigetelten élő és alkotó írók összessége azonban, ha mindegyikük Márai vagy éppen Thomas Mann lenne is, mégsem teremt irodalmat mint entitást.

Mik azok a biztató jelek tehát, melyek arra engednek következtetni, hogy a külföldi magyar irodalmi tudat kialakulásában fontos fejlődési mozzanat játszódik le éppen napjainkban? Horváth János az irodalmi tudat hatóerőinek elemzésében kiemelkedő helyet biztosít a hagyományok, a *folytonosság* mozzanatának. A régi magyar irodalom alakjai egymástól térben és időben elszakítva alkottak. Nemcsak Mikest nem ismerték a 18. század végéig, de Zrínyit is újból kellett felfedezni. Az első irodalmi kézikönyvben, Czvittingerében, Gyöngyösi nem szerepel. Lehetne a példákat szaporítani, de e néhány említésből is kiviláglik, hogy a testőrirók kísérlete után Kazinczyék kora az, amelyben az írók megismerték egymást és elődjüket, felfedezték, hogy részesei egy folyamatnak, akkor is, ha csoportosulásaik egymással hadilábon állnak. Továbbá Berzsenyi már nem úgy magános Niklán, mint Bessenyei Pusztakovácsiban. Az írók tudatában a

* Lásd: *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* (1908) in Horváth János: A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE (1976) és átdolgozott változata: *Magyar irodalomismeret* (1922) in Horváth János: TANULMÁNYOK (1956).

† *Nyugati magyar irodalom*. Tanulmányok. Amszterdam, 1976, 111 l.

‡ *Márai estéje. Írói halál az emigrációban*. LÁTÓHATÁR [Budapest!] 1962. 1. sz.

közönség is helyet kap. Létrejön tehát egy szellemi alakzat, működő intézményekkel, mely az irodalom leghatásosabb serkentőjének bizonyult.

Természetesen a nyugati magyar irodalom genezise miatti sajátos helyzete csak lényegében analóg Horváth modelljével. Folytonossága csupán egy emberöltő. Az elszigeteltség a kezdeti szakaszban azt jelentette, hogy a hazai irányzatok köldökzsinórján továbbélő csoportosulások egymás legitimitását nem ismerték el: tudomást sem vettek egymásról. (A folyóiratok, írói csoportosulások tökéletes elszigeteltsége csupán a háborút közvetlenül követő néhány év zűrzavaros viszonyaira volt jellemző.) A hazai „köldökzsinórok” főként a harmincas évek szellemi irányzataihoz kötik az irodalmi élet különféle alakzatait. Ezek között öt jelentősebb csoportosulást különböztethetünk meg, anélkül, hogy szükséges lenne intézményeiket vagy időszaki kiadványaikat itt felsorolni, (I.) katolikusok, (II.) protestánsok, (III.) a keresztény-nemzeti eszmék képviselői, (IV.) népi írók, és végül (V.) az urbánusok. Érdekes módon az 1956-os forradalom nem hozott létre külön irodalmi csoportosulásokat, illetve ezek hamar megszűntek vagy átalakultak, mert a forradalom örökségét minden irányzat saját eszmerendszerébe illesztette felfogásának megfelelő értelmezéssel. Jelenti ez persze azt is, hogy 1956 öröksége messze túlmutat a szellemi spektrum egyes színképein. Létrejött ezenkívül egy, nem is a legkevésbé népes írócsoport, mely közvetlenül 1956-hoz kötődik, s amelyik éppen ezért a fenti kategóriák egyikébe sem illik bele maradéktalanul, nemcsak azért nem, mert legfőbb ideológiájuk az ideológiátlanosság, hanem azért sem, mert a korosztály tagjai nagyrészt külföldön kezdtek el írni, s így nem is kötődhettek az említett köldökzsinórok egyikéhez sem.

Tipológiaiilag azért érdekes tehát ez a csoport, mert ennek a kialakuló irodalmi tudata csupán áttételesen támaszkodik hazai szellemi áramlatokra, ezzel szemben a nyugati magyar irodalom már létező hagyományai is hatottak rá. Legtöbbjük kétnyelvű író — szemben az idősebb generációval, mely nyelvet váltott, illetve csak magyarul írt. Továbbá az is érdekessége a „csoportnak”, hogy nem csoport. Részben azért, mert a fenti csoportosulásokból legalább kettőhöz fűzik laza kapcsolatok, bár egy részük függetlenségi nyilatkozatként az avantgarde hagyomány bűvöletében bontott zászlót. Nemzedéki megnyilatkozásuknak csupán egyetlen példája közismert: az *Új Látóhatár*-ban egy novella vitája kapcsán (1968) derült ki attitűdjeik közös vonása.

Az írói csoportosulások „köldökzsinóros” jellege mellett léteznek más fontos mozzanatok is, melyek az irodalmi tudatot, jelen esetben a nyugati magyar irodalom külön tudatát alakítják. Ezek között is az első az irodalomtörténet-írás, amit Horváth János fölényes szakmai öniróniával „leltározásnak” nevez. Ezzel szemben Szerb Antal az irodalomtörténet és az irodalmi tudat közé egyenlőségjelet tesz, mert úgy vélekedik, hogy ha az irodalomtörténész az irodalmi élet jelenségeit színtézisbe rendezi, azzal megalkotja a kor irodalmi tudatát. Ez egyszerűsítésekre hajlamos gondolatmenet. Amikor ugyanis Horváth János „leltározásról” beszél, egyrészt az irodalomtörténészi munka tudatformáló hatását teszi helyre imponáló szakmai szerénységgel, másrészt éppen azt hangsúlyozza, hogy a „leltározás”, tehát az élő irodalomból kihulló anyag (művek, szerzők) filológiai feltárása és rendszerezése csupán a nyersanyagot szolgáltatja a kortárs irodalmi tudatnak.

A nyugati magyar irodalommal kapcsolatos leltározási folyamatban az első lépést az *Új Látóhatár* szerkesztője, Borbándi Gyula tette meg *A nyugat-európai magyar irodalom intézményrendszere* című tanulmányával (1975). A hosszú évek adatgyűjtő munkájával összeállított írásában elsőnek vázolta fel a nyugati magyar irodalom sajátos arculatát és gondjait. Higgadtan megfogalmazott és hangtompítóval ellátott értékítéleteivel azonban mégis hisztérikus érzékenységeket ingerelt egyes, nem maradéktalanul elismeréssel emlegetett irányzatok esetében — noha Borbándi nem tett többet, mint ami egészséges irodalmi életben szokásos, illetve mint ami az egészség jele az irodalmi életben. A heves reakciók csupán azt jelzik, hogy a nyugati magyar irodalmi tudat kialakulása nem fájdalommentes folyamat.

A nyugati magyar irodalmi tudat egy sajátos mozzanata a kortárs hazai irodalomhoz való viszony. Ennek legkorábbi ismérve az a *korrekcióigény*, amelyre Kibédi Varga Áron utalt a hollandiai Mikes Kelemen Kör nyugati magyar irodalomról tartott szimpóziumának a bevezetőjében. Kibédi a *korrekció* igényét „a más és más téren jelentkező, a mi nyugati szemünkben — s talán nemcsak a mi szemünkben — torzulásnak tűnő fejleményekkel szemben” látja megnyilvánulni. Csak az irodalomra leszűkítve Kibédi szavait, ez a korrekcióigény tehát más (a hazaitól eltérő) mérce használatát jelenti elsősorban, s nem szükségszerűen tartalmaz minden esetben politikai értékítéletet. A korrekcióigény a nyugati magyar irodalom sajátos geneziséből fakad, s a külön irodalmi tudat egyik legkorábban jelentkező megnyilvánulása.

A hazai irodalomhoz való viszony egy másik ismérve az, amit Szabó Zoltán találóan *lépéstartásnak* nevez (s aminek otthoni megfelelőjét, tehát a hazai irodalom „lépéstartását” a nyugati — nem magyar! — irodalommal viszont „szinkronban vagyunk!” felkiáltással szoktak újabban nyugtázni az élelmesebb közírók). A lépéstartás igénye a hazai irodalmi élet eseményeinek, legfrissebb műveinek az ismeretét kívánja meg. Ez

az igény az irodalmi tudatnak viszonylag újabb fejleménye, hiszen az embrionális formában létező nyugati magyar irodalomra, főként 1956 előtt, a minden otthonról való teljes elfordulás, a hermetikus elzárkózás volt a jellemző; mindent gyanakvással illet fogadni, ami otthonról jött, mert az „vörös”, „bolsevista”, vagy legalábbis „istentelen”, de mindenképpen „fertőzött”. Ma viszont már csak azok hajlandók a lépéstartás igényét figyelmen kívül hagyni, akik attól sem riadnak vissza, hogy önmagukról kiállítsák a szellemi szegénységi bizonyítványt, mert megrekedtek azon a tudatszinten, amellyel elhagyták az országot.

A harmadik ismerv a *kölcsönösség* igénye, s ez mostanában fokozottan foglalkoztatja a nyugati magyar írókat. Mert kétségtelen ugyan, hogy a magyar irodalom hajszalcső-rendszerében működik az ozmózis, eddig is két irányban csordogált az irodalom életét tápláló „nedű”. Egyrészt a nyugatra látogató íróember itt-tartózkodása alatt habzsolja a külföldi magyar betűt, otthonról levelekben kéri az újonnan megjelent műveket. Másrészt, igaz az is, hogy hazai tudományos kiadványok, bibliográfiák gyakran hivatkoznak nyugaton megjelent monográfiákra, cikkekre, tanulmányokra. Szakfolyóiratok olykor ismertetik a kinti magyar tudományosság eredményeit. Mindez azonban megreked ezen a szinten, mert a hajszalerek világában lejátszódó áramlásokat gátolja, ha nem is akadályozhatja meg teljesen, az artériák hatalmi szóra történő eldugaszolása. Kölcsönös lépéstartásról, bár ennek az igénye, úgy tűnik, mindkét oldalon megvan, mindaddig tehát nem beszélhetünk, amíg az erre irányuló igény kielégítése a magánbeszélgetések és a tudományos munkák jegyzetapparátusának szintjén marad. Az erre vonatkozó megnyugtató megoldás jelei ma talán még annyira sem észlelhetők, mint néhány évvel korábban.

Talán ezért is olyan pesszimista Cs. Szabó László nagylélegzetű tanulmánya a Mikes Kelemen Kör tanulmánykötetében (*Még vagyunk*). Cs. Szabó László antennás ember. Érzékeny műszerekkel a parányi rezdülések világában is biztosan tájékozódik, s tapasztalata az ős- és hőskortól a jelenig terjed. Innen a pesszimizmusa, mert tudja, és le is írja, hogy a nyugati magyar irodalom élettartama legfeljebb még egy emberöltő, 25-30 év, addig tart, ameddig a mai középnemzedék „kiöregszik”, s ha akkor nem lesz feltöltődés (újabb történelmi tragédia árán, s ettől Isten óvja Magyarországot), az egész nyugati magyar irodalom elenyészik nyomtalanul, hogy majd egy irodalomtörténetben bukkanjon fel újra, ötven vagy száz év múlva mint a huszadik század második felének sajátos jelensége, a magyar irodalom talán izgalmas, de eleve pusztulásra ítélt oldala.

Az öreg Kazinczyt is foglalkoztathatták ilyen sötét gondolatok, a *nemzethalál* romantikus víziója ott kísértett az 1820-as években, Herder jóslata nyomán: a magyarságot a germán és a szláv népek tengerében a kipusztulás fenyegeti. Nem kisebb elmék kerültek a „sírt, hol nemzet süllyed el” ígézetébe, mint Széchenyi, Kölcsey vagy Vörösmarty. S ha az analógia csupán megszorításokkal érvényes is, hiszen a külföldi magyarság sajátos geográfiai, társadalmi és politikai tényezők által meghatározott élete gyökeresen különbözik a reformkori viszonyok közt élőkétől, a széphalmi kúria gazdájának gondolatai gyakran lehettek olyan pesszimisták, mint a londoni kocsiszinóból átalakított lakás tetőablakának egyenletesen áradó fénye mellett dolgozó íróé. Az öreg Kazinczy azonban az utolsó lehetéig optimista volt, *amikor írt*; a legkisebb kedvező jelet is mindig kitörő lelkesedéssel ünnepelte. Mikor például Londonban magyar költői antológia jelent meg 1830-ban, így lelkendezett: „Nagy ösztön ifjabb társaimnak és azoknak, akik utánunk fognak születni, hogy törekedjenek előre, és bennünket felejtessenek el, mint viszont őket fogják azok, akik még később jönnek elő”.[†] Cs. Szabó sajnos nem lát biztató jeleket, pedig az is biztató jelenség önmagában, hogy van, létezhet valaki, aki a magyar irodalmat madártávlatból szemléli, térben kétségtelenül, s talán időben is. Kazinczy mindennap írt és kapott levelet, Cs. Szabó bizonyára több levelet ír s kap, de cseng a telefonja is, nemcsak Londonból, de Bécsből, Münchenből, Zürichből vagy Stockholmból is hívják. Ahol magyarul ragozzák az igét, ott jelen van könyveivel, a folyóiratokban vagy a rádió hullámhosszain. Sokszor jelen van személyesen is. Olyan távlatot, olyan rálátást ad ez neki, amit Kazinczy álmában sem remélhetett, nem csak a technikai civilizáció fejletlensége miatt, szellemileg sem jutott messzebbre, mint Bécs, s csupán egy pesti vagy erdélyi utazás jelentett kimozdulást a széphalmi öregnek. Kevesebben ismerték az országban, mint ma Cs. Szabót ismerik.

Persze, Cs. Szabó kamatoztatja is a madártávlati szemlélet lehetőségeit. Pesti magyar író nem tudta volna megírni tanulmányának azt a részét, mely a hazai magyar irodalom külföldi fogadtatásának lehetőségeit mérlegeli kijózanító hüvösséggel, ezt még „irodalmunk utazó nagykövetei” sem látják ennyire három dimenzióban. De a rálátás engedi meg, hogy a hazai irodalmi élet belterjességéből adódó torzulásokat szintén tilalomfák kerülgetése nélkül fogalmazhassa meg, s ezek egy része *nem* politikai

* Cs. Szabó László ezen írása szerepel e kötetben. — Mikes International Szerk.

† Széchenyi Istvánhoz, 1830. június 23.

megkötöttségekből ered, szeretném ezt hangsúlyozni, mivel az *Establishment* aggódó dadaként babusgatja a nemzet bibis ujját (mert így legalább a levágott végtagok fantomfájdalmáról eltereli a figyelmet; hiszen az amputált végtagok újránövésztesére még nem vállalkozhat a politikai orvostudomány).

Lehetséges más magatartás is, mint a Cs. Szabó-i: Határ Győző például durcásan kivonul a magyar irodalomból. Búcsúbeszédében (*Isten hozzád emigráció!*) kifejti, hogy ő emigrációban született, s ezért ő nyugaton nem emigráns tehát, hanem hazatérő, mondhatnók tékozló fiú. Írása intellektuális játékoságot valósíthatott volna meg — hiszen az ötlet, mint Határ ötletei mindig, alkalmat ad a játékos feleselésekre, a stílus fitorokra, a mellékmondatokban felvázolt misztériumdrámákra —, ha nem érezné az olvasó, hogy Határ mondanivalója vérezen komoly, s ez óhatatlanul köti a magyar valósághoz, mivel nyugati író nem foglalkoztat ennyire a közösséghez tartozás problematikája.

Ugyanakkor Papp Tibor, aki a *Magyar Műhely* barikádja mögül szólal meg (*Margón*), a szüneteket (hatásfokozó szüneteket) ügyes tipográfiai megoldásokkal bejelölő írásában hitet tesz „gyógyíthatatlan betegségünk”, s e betegség egyik állítólagos válfaja: a nyugati magyar irodalom mellett, s az irodalmi tudatot formáló hagyományok egyetemességére ő mutat rá, mivel: „ugyanazt a Sylvester Jánost és ugyanazt a Nemes Nagy Ágneszt idézzük valamennyien”. Ebből következően szerinte nincs se „idevalósi”, se „odavalósi” magyar irodalom, csak *magyar* irodalom, aminek a nyugati vagy az erdélyi irodalom része: s ez éppen úgy nem hit kérdése, mint az, hogy a magyar irodalom súlypontja és folytonosságának epicentruma Magyarországon van.

Fontos ezt is kimondani, ha a nyugati magyar irodalom külön irodalmi tudatáról beszélünk, mert ennek be nem ismerése föltétlenül provincializmushoz vezet, s erre éppen a regionális erdélyi, felvidéki vagy jugoszláviai irodalom néhány jelensége a példa: az utóbbi időben elszaporodtak a helyi hagyományok túlzó ápolásában megnyilatkozó, a mindenáron való különállóságot hagyományokkal bizonyító törekvések. Kétségtelen, hogy Erdély öröksége a leggazdagabb, olyannyira gazdag, hogy volt század, amikor éppen Erdély és az erdélyi emlékiratírók képviselték a magyar irodalmi tudatot, s az is kétségtelen, hogy a mai erdélyi, felvidéki vagy jugoszláviai irodalom forrásvidéke nem csak az egyetemes magyar irodalom hagyományaiban keresendő. A helyi hagyományok túlzó tisztelete azonban provincializmushoz vezethet. Ha valaki csak azért foglalkozik Kuncz Aladárral, mert erdélyi születésű (Tamási Áron vagy Nyírő József ténylegesen külön erdélyi színt jelent), ez több mint regionalizmus, ez provincializmus. Csáth Géza és Gózsdu Elek, de Kosztolányi is vajdasági származású, ha azonban őket teszem meg az irodalmi tudatot formáló hagyományok pilléreivé, tehát megint Horváth János kifejezését használva, ha csak őket *leltározom* állandóan, hamis regionális irodalmi tudatot formálok, s ez visszahat az irodalmi életre.

Ez a visszahatás pedig föltétlenül káros. A modern irodalomtudomány egyik újszerű felismerése, hogy az irodalom nemcsak a valóságból és az adott nyelv sajátágaiból merít ihletet: egyik fő forrása a már meglévő irodalom korpusza. Ez az irodalmi „ön-nemzés” kijelöli azokat az érintkezési pontokat és megszabja azt a hivatkozási rendszert, amelyben a mű megszületik, ugyanakkor minden új mű tágítja és/vagy szűkíti a meglévő koordinátarendszert. Ha a nyugati magyar irodalom nem lenne állandó termékenyítő kapcsolatban a hazaival, illetve csak saját kialakulóban lévő hagyományaira támaszkodna, olyan lenne az, mintha a reformkori magyar irodalom köldöknéző módon nem vette volna tudomásul a kortárs német, francia vagy angol irodalom létét.

Vitéz György előadása (*Magyar író Amerikában*) az irodalmi alapviszonyok leglényegesebbjét érintette. A hagyományok hozzájárulnak az irodalmi tudat kialakulásához, az irodalmi tudat pedig szükséges, de nem elégséges feltétele az irodalmi életnek, mert irodalmi élet *olvasó* nélkül nincs. A külföldi magyar irodalom bestiáriumának a legkülönösebb, legegzetikusabb teremtménye az olvasó. Ő az a személy, aki maga nem ír verseket, nem azért rendel meg folyóiratokat, mert ott beszélyét akarja közzétenni, egyszerűen csak olvasni kíván; sőt mi több, megvásárolja az új könyveket, folyóiratokat. Vitéz kesernyős szellemes előadása az olvasók hiányának visszahatását taglalja. Kórképe jól ismert, okai nagyrészt a geográfiai szétszórtságban keresendők, s ez az a mozzanat, melyen segíteni nem lehet: a geográfiai szétszórtság (*diaszpóra*) olyan alapvető jellegzetessége a külföldi magyarságnak, amit *konstans*nak kell tekinteni, mint a matematikában a Ludolf-féle számot, melynek akárhány tizedestörtig számítjuk is ki az értékét, a π mindig π marad. Az olvasók egy részét Vitéz György joggal számításán kívül hagyja. Ezek ugyanis csak „a magyar Atlantisz habok fölött tartására” vállalkoznak, azaz a „harmincas évek neobarokk irodalmi vonatkozásait” hallgatják meg, illetve ezeknek vásárolják a könyveit. Felmerülhetne a tyúk vagy tojás kérdése, hogy vajon az erdélyi írók lábnyomába „plasztikcsizmával lépő álgóbék” azért vannak-e ilyen sokan, mert ebben érzik magukat a legotthonosabban, illetve azért viselnek vitézkötéses ködmönt, mert az Atlantiszról elmenekült olvasó csak

ebben látja őket szívesen. Egyáltalán nem akadémikus, még csak nem is szónoki a kérdés, bár ha a Vitéz György személyes benyomásai alapján készített képet Kabdebó Tamás szociológiai felmérésével^{*} egészítjük ki, sok olyan, eddig ismeretlen vonás kerül felszínre a külföldi olvasóról, ami a pesszimista, sötét összképet biztatóbb, világosabb színekkel enyhíti. Kabdebó felmérésének egyik lényegét illető tanulsága, hogy a külföldi magyar olvasó külföldön megjelent jó magyar könyvet is olvas, s a másik az, hogy a külföldön megjelenő folyóiratokat sokkal többen olvassák, mint a hazaiakat. S a legfontosabb, hogy a kérdőívre válaszolóknak a fele (legalább egy) idegen nyelven is olvas[†], tehát nem csak azok olvasnak magyarul, akik más nyelven nem tudnak, illetve nem szoktak olvasni!

Létezik tehát érdeklődő külföldi magyar olvasó is, csak ezt a jámbor olvasót nem könnyű megtalálni; az író és könyvének kiadója legkönnyebben vallási, tanulmányi, társadalmi vagy kulturális összefüggéseken találkozhat vele. Ez is csak a különféle egyesületek létezésének pótolhatatlan szerepét bizonyítja. Ha pillanatokra is, de ezek az egyesületek teremtik meg az író-olvasó kapcsolatát, az író ott találkozhat eleven olvasóval, s az olvasó ott ismerhet meg írókat és új könyveket. A hollandiai Mikes Kelemen Kör jó példával jár elől, nemcsak azért, mert a Tanulmányi Napok természetes része az irodalmi est, hanem azért is, mert a külföldi magyar irodalom kérdéseivel foglalkozó szimpóziumnak keretet biztosított, s az anyagot mindannyiunk okulására kiadta.

A *Nyugati magyar irodalom* utolsó tanulmánya a külföldi irodalom egy különleges problémáját veti fel. Fáj Attila *Hazai tárgyú irodalmi alkotások az emigrációban* című dolgozata[‡] világirodalmi példák alapján arra a kérdésre keresi a választ, lehetséges-e egy nyelvi közösségtől elszakadva olyan műveket alkotni külföldön, melyek hozzáértéssel és művészi szinten ábrázolják a hazai valóságot. Fáj szerint erre különösen a 20. században adódik lehetőség. Klasszikus példái (Ovidius, Dante és Mikes Kelemen) is éppen ezt bizonyítják. A mai írónak nincs ugyanis szüksége olyan teherbíró világképre, mint Dantének volt, ahhoz, hogy szintézist alkoss. Joyce például ekletikus világképe alapján tükrözi a dublini valóságot. A legnagyobb veszélyre is rámutat Fáj, mikor azokról az írókról beszél, akik „megelégszenek az otthon beléjük fojtott vagy csak sejtett ellenigazságok, antitézisek megírásával, kimondásával”. Segíti a külföldi írók hazai tárgyú munkájának megírásában a mai távközlési eszközök fejlettsége is, továbbá a hazalátogatás lehetősége. Fáj szerint az emigráns író hazalátogatás esetén sem szűnik meg emigráns író lenni, ha „az otthoni tapasztalatok meggyőzték, hogy továbbra is csak kint élve örökíthető meg művészileg hitelesen a hazai valóság”. Fontos eredménye ez Fáj vizsgálódásainak, mivel rámutat arra, hogy az író dolga nem a merevgörcsben kiélt elszakadási vágy írásbeli bizonygatása, hanem éppen ellenkezőleg, *lépéstartás* a hazai valóság változásaival. Irodalmi tudatát nem az határozza meg, hogy megreked az általa helytelenített rendszer hibáinak ismételtgetéseinél, hiszen erről már félreérthetetlenül megmondta a véleményét, mikor a „lábával szavazott”, hanem azzal adja tanúbizonyságát alkotói mivoltának, hogy továbblép, túljut a problematikán.

Adva lenne még egy mozzanat, mely a sajátos nyugati irodalmi tudatot formálja, s ez a hosszú nyúlt külföldi tartózkodás alatt megszerzett élményanyag. Ennek hiteles írói megformálása prózában kétségtelenül új színfoltot hozna a magyar irodalomba, s ez biztosítaná majd a nyugati magyar irodalomnak azt a rangot, hogy megszűnte után évtizedekkel, az akkori leltározók esetleg külön fejezetre érdemesítsék. (A magyar irodalomban kevés az ilyen mű, talán a „párizsi regények” — Szomory Dezső és Hevesi Andrásé — szolgáltathatják a legjobb példát.) Ez talán a legnehezebb, mert sok fölösleges tehertől kell megszabadulnia az írónak, sok mindent kell tisztáznia önmagával, mielőtt a külföldi tartózkodást hallatlan élménynek, isteni kalandnak tudja majd tekinteni. Vitéz György vetette fel ezt a szép gondolatot. S éppen az ő gondolatmenete jogosít fel a reményre: van lehetőség továbbjutni: „Mert itt, aki akarja, belső hallását élesítheti, vagy titkos antennával a világűr neszeire figyelhet... és ha magyarul ír az ember, a magyarul beszélők közösségéhez mint az emberiség és a kozmosz polgáraihoz is kell fordulnunk. Sokhoz vagy néhányhoz; mind megérdemlik tiszteletünket.”

Ez a gondolat talán a legszebb megfogalmazása a sajátos nyugati magyar irodalmi tudatnak. Nyilván nem csak Vitéz Györgyben formálódott meg, hiszem, hogy kollektív tudattartalmat fejezett ki, s ez az igény

^{*} Ötszáz beérkezett válasz alapján végezte el Kabdebó Tamás a külföldi magyarok olvasási szokásainak szociológiai-statisztikai felmérését. Ezúton mondok köszönetet neki, hogy az *Irodalmi Ujságban* sajtó alatt lévő *Ragaszkodás kultúránkhoz* című kéziratát rendelkezésemre bocsátotta cikkem megírásához.

[†] Akik viszont magyarul egyáltalán nem olvasnak, a kérdőívre sem válaszoltak, s ezt az adatok értékelésénél mindig figyelembe kell venni.

[‡] Fáj Attila e dolgozata megjelent elektronikusan a Mikes International folyóirat 2004. július-szeptemberi számában, pp. 60-71. http://www.federatio.org/mikes_per.html — Mikes International Szerk.

továbbblendíti az írók legjavát. Ugyanakkor felhangja ez egy ma már klasszikus író töprengéseinek: „A magyarság fordított Antheusz: akkor kap mindig új erőre, ha el tud szakadni szülőföldjének ugarától. A messzeségben ébred magára, klímaváltozástól lesz egészséges... Amit nemzeti levegőnek hívnak, az nagyon gyakran csak elzárt és dohos levegő.”

Ezt az intelmet és tanácsot Babits Mihály vetette papírra 1932-ben Budapesten, ő mutatja ma is az utat: hogyan lehet továbbjutni.

(1977)

CZIGÁNY LÓRÁNT

Önarcképünk sorsunk tükrében, 1945-1949. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – III.

Az idei Tanulmányi Napok^{*} Hollandia legdélibb nyúlványán, néhány kilométerre Aachentől kerültek megrendezésre, s igen öröndetes, hogy a hollandiai Mikes Kelemen Kör hagyományai nemcsak lehetővé teszik, hanem egyenesen megkövetelik a kérdések higgadt taglalását, s az ellentétes vélemények toleráns meghallgatását. Az idei konferencia témája ugyanis különösképpen alkalmas volt arra, hogy szenvedélyeket kavargon fel, hiszen az 1945-ös korszakváltás határozza meg a mai Magyarország berendezkedését s legtöbbször azért kerültünk tulajdonképpen Nyugatra, mert ennek a korszakváltásnak a következményei alól kivontuk magunkat.

Miért van szükség tehát az 1945-49 közötti korszak újbóli vizsgálatára konferencia keretében? Mivel a közelmúltról van szó, a számos tisztázatlan részletkérdés nemcsak a szakmabelieket érinti, hanem mindazokat, akik cselekvő vagy szenvedő részesei voltak a háború borzalmaiból születő új társadalmi rendnek. A korszak realitásainak bemérése pedig ma is kulcskérdése a nyugati társadalmakban élő magyarságnak, hiszen nem utolsósorban ez határozza meg viszonyukat a mai Magyarországhoz.

Az alaphangot a konferencia címe s mottója — *sine ira et studio* — kívánta megadni, s az alapgondolat Tóth Miklóstól származik. Bevezető előadásában abból indult ki, hogy a kommunikációs forradalom következtében a mai emigráns tájékozottabb a hazai közállapotokról, mint bármelyik korábbi emigráció, s a változások regisztrálásával rendszeresen korrigálja az emigrációba magával hozott képet.

Az előadások és a viták két nagy tárgykör — a történelem és az irodalom köré csoportosultak. A második világháború után előállott, gyökeresen új helyzet jobb megértését hatékonyan elősegíti, hogy a korra vonatkozó levéltári dokumentációs anyag néhány éve a kutatók rendelkezésére áll — legalábbis Angliában és Amerikában. A nagyhatalmak politikai elképzeléseinek ismeretében tehát nyugodtan állíthatta Deák István, a Columbia Egyetem professzora, hogy a korszak nem 1945-ben, hanem 1944-ben kezdődik Magyarországon. Akkorra ugyanis a nagyhatalmak megegyezésre jutottak befolyásuk érvényesítésének arányáról, s erre utalt Deák professzor előadásának címe: *Ötvenről a száz százalékig. A koalíciós évek politikai küzdelmeit ennek a realitásnak a fényében érdemes csak vizsgálni. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy mennyire érte váratlanul a magyar társadalmat és az értelmiséget az 1945-ös korszakváltás, illetve nem tápláltak-e politikai illúziókat a koalíciós évek nem kommunista politikusai? Erre keresett választ Juhász Gyula budapesti történész *Társadalmi változások és társadalmi közérzet a koalíciós években* című előadásában. Tételét mintegy szemléltető anyaggal egészítette ki Kovács Imre személyes emlékekkel átszőtt előadása, melynek címe, *Egy kísérellet bukása*, jellemezte közelítésmódjának gondolati magvát.*

Schöpfung György, a London School of Economics tanára, a létrejött új politikai intézmények szerkezetét és a politikai kultúra szerepét elemezte. Berend Iván akadémikus a gazdasági helyreállítás főbb mozzanatait tekintette át. Rámutatott arra, hogy a korszak vége felé, tehát amikor a hároméves terv befejezéshez közeledett, az erőltetett tempót nem önálló kezdeményezés diktálta; a túlfeszített iparosítás a kialakuló hidegháborús feszültség közvetlen következménye volt, s hogy erről a korszakkal foglalkozó szakemberek időnként megfeledkeznek.

Ahogy Deák István a világpolitika összefüggéseiben kereste a magyarországi fejleményeket meghatározó tényezőket, ugyanúgy Péter László, a londoni egyetem tanára, a kelet-európai intézmények jellegéből és működéséből mutatta ki a háború utáni társadalmi berendezkedés szükségszerűségét *Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa?* című előadásában. Noha a kelet-európai népi demokratikus rendszer szerinte sem a korábbi társadalomfejlődés eredménye, de elgondolása szerint ilyen rendszer csak úgy jöhetett létre, közvetlen katonai beavatkozás segítségével, hogy bizonyos társadalmi jellegzetességek — többek között az egyoldalú ipari struktúra, a hatalom diszkrecionális gyakorlata az állami mechanizmus keretében, vagy az

^{*} Hollandiai Mikes Kelemen Kör. Tanulmányi Napok. Bleyerheide-Kerkrade, 1980. szeptember 11-14.

etnikumcsoportok rivális nacionalizmusa mint megoldatlan problémák — koncentrált formában voltak jelen. S ez az Elbától keletre eső területek közös jellemzője.

A korszak irodalmát Cs. Szabó László, Határ Győző és e sorok írója tekintette át. Cs. Szabó előadásában a háború után felpozsduló irodalmi élet jellegét érzékeltette a személyes emlékezők aranyfedezetével, Határ Győző pedig az *Újhold* és az ún. Európai Iskola ma már kevésbé ismert szerepét és művészi törekvéseit ismertette, szintén a kortárs belső meggyőződésből fakadó hitelével. Nekem jutott a feladat, hogy az irodalom államosításáról beszéljek.* Részleteztem az irodalmi élet intézményeinek fokozatos ellenőrzés alá helyezését és a Lukács-vita kapcsán ismertettem azokat a koncepciókat — kulturális forradalom, szocialista realizmus és haladó hagyományok —, melyek segítségével a főhatalom az írószövetség első kongresszusára végrehajtotta az irodalom szabványosítását.

Ugyancsak az idén került sor a Mikes Irodalmi Figyelő eredményének kihirdetésére. Az alapítvány célja, hogy a világon bárhol magyar nyelven írott szépirodalmi munkára terelje a közfigyelmet. A kritikusi indokolást Albert Pál terjesztette elő Esterházy Péter: *Termelési-regény* és Nádas Péter: *A családragény vége* című műve alapján, hangsúlyozva, hogy e két fiatal író munkássága egyben a hazai próza megújulásának lehetséges útjait is jelzi.

Mivel az *Új Látóhatár* az idén ünnepli fennállásának 30. évfordulóját, a Mikes Kör felkérésére emlékműsort állítottam össze a folyóirat hasábjain megjelent szerzők cikkeiből, Kibédi Varga Áron bevezetésével, Cs. Szabó László, Czigány Magda, Neményi Ninon és Sárközi Mátyás közreműködésével. Sor került a szokásos szerzői estre is, ahol fellépésük sorrendjében a következő írók szerepeltek: Perneczky Géza, Dékány Károly, Sárközi Mátyás, Márton László, Gosztonyi Péter, Lászlóffy Aladár, Pályi András, Nagy Pál, Kibédi Varga Áron, Karátson Endre és Neményi Ninon, Dedinszky Erika, valamint Határ Győző.

A konferenciát kerekasztal-beszélgetés zárta le, ezen Borbándi Gyula az *Új Látóhatár*, Méray Tibor az *Irodalmi Ujság* főszerkesztője, Péter László történész, valamint a magyarországi előadók: Berend Iván és Juhász Gyula vettek részt, a Mikes jelenlegi elnökének, Bohus Bélának az elnöklete alatt.

(1980)

* Czigány Lóránt ezen előadása »LÉPÉSKÉNYSZER: AZ IRODALOM ÁLLAMOSÍTÁSA MAGYARORSZÁGON, 1946-51« címmel megjelent elektronikusan a Mikes International negyedévi lap 2004. évi április-júniusi számában, pp. 60-85. http://www.federatio.org/mikes_per.html. — Mikes International Szerk.

CZIGÁNY LÓRÁNT

A holnap magyarsága – a magyarság holnapja. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – IV.

Az elmúlt hétvégén került sor a hollandiai Mikes Kelemen Kör 1985. évi tanulmányi napjainak a megrendezésére, egy Deventer melletti aprócska helység (Eefde) konferencia-telepén. Ez volt az 1951-ben alapított Mikes Kelemen Körnek a 26. nemzetközi konferenciája, ahová szerte a nagyvilágban élő magyar értelmiségiek járnak előadásokat hallgatni, vitatkozni. Mi sem mutatja jobban, hogy a Mikes Kelemen Kör eleven erő a magyar szellemi életben, mint az, hogy a rendezvények látogatottsága évről-évre nő, mivel a Mikes Kelemen Kör szellemi rangja, tekintélye egy olyan értelmiségi fórumot hívott életre, melynek nyitottsága lehetővé teszi, hogy lényeges kérdésekről, sokoldalú megvilágításban, szakemberek és érdeklődők, a Széchenyi által szorgalmazott közértelmesség jegyében vitatkozzanak.

Az ideai tanulmányi napokra is többen jelentkeztek, mint amennyire a Mikes Kelemen Kör vezetősége és az agilis rendezők, „az agytröszt” tagjai: Kibédi Varga Áron és Tóth Miklós számítottak. Ezt az érdeklődést a központi téma: *A holnap magyarsága — a magyarság holnapja* szavatolta. A kérdéseket a meghívón olvashatjuk: „Milyen lesz a holnap magyarsága? Ez gazdasági, társadalmi, kulturális, de végül is erkölcsi kérdés... Van-e, lesz-e a magyarságnak közös erkölcsi öntudata? Olyan, amely plurális történelmi feladatai megoldását lehetővé teszi és egyben önmagát megértő belső egységét is megteremti, fenntartja, elteti?” Felelősséggel megfogalmazott kérdések ezek a huszadik század végén, az ezredforduló küszöbén. Az előadók minden esetben a jelen helyzet elemzéséből indultak ki. Már ez a tény is optimizmusra ad okot, hiszen ha magyar értelmiségiek a jövő arculatát fürkészik, könnyen utaznak a vágyálmok, a légvárak birodalmába: eszkélista múltat vetítenek a jövőbe. Ha az előadások hangvételét, hangszerelését kívánnám jellemezni, Ady-idézet kívánczik ide, a számvetés igényének hangja: *Mert a világ siet s most kerül dűlőre / Erdemesek magyunk-e életre, jövőre.*

A helyzetelemzések két alapvető mozzanat figyelembevételével, illetve ezek tudomásulvételével készültek. Az egyik ilyen meghatározó tényező, hogy a magyar állam az 1945-ös korszakváltás után új nagyhatalom erőterébe került, s ebből a szoros betagoaltságból a saját erejéből nem tudott kikerülni, mint ahogy az egyetlen ilyen jellegű kísérlet idején ez bebizonyosodott. A szorosra fűzött gazdasági kapcsolatokat az egyik vitában valaki azzal jellemezte, hogy a kapcsolatok volumene az angol-ír, illetve az Egyesült Államok-Kanada közötti gazdasági kapcsolatok nagyságrendjébe tartozik, mivel a magyar külkereskedelem 40 százaléka a Szovjetunió felé irányul. A másik alapvető mozzanat az a tény, hogy a magyarság egyharmada a magyar állam felségterületén kívül él és hogy az idegen állampolgárságú magyarok emberi és szabadságjogait nap mint nap sérelem éri.

Az általános helyzetkép felvázolására Borbándi Gyula, az *Új Látóhatár* szerkesztője vállalkozott, aki szerint a belső reformok égető szükségességéről a magyarországi közvélemény egyre inkább meg van győződve — noha egy másik előadásban az a nézet is kifejeződött, hogy a közvélemény egy része a gazdasági reformokat szűk csoportérdeknek tekinti. Borbándi szerint a reformot csak egy olyan elkötelezett elit tudja végrehajtani, melyet — utalva a reformkori első, az első világháború előtti második és a harmincas években jelentkező harmadik, népi reformnemzedék felelősségteljes és felkészült tevékenységére — áthat a társadalmi jobbítást szorgalmazó lankadatlan lelkesültség. A jövő felé mutató reformok alternatíváit elemmezve Balla Bálint nyugat-berlini egyetemi tanár a kulturális reform prioritása mellett foglalt állást, mivel a gazdasági és politikai megújulás kulturális tényezők függvénye. Hasonló gondolatmenet szerint érvelt Mészöly Miklós is, aki szerint a magyarságot ért vereségélményekből is tőkét lehet kovácsolni: miért ne lehetne Magyarországból Európa „szilikonvölgye”, szellemi értékek termelője, éppen úgy, mint ahogy a hasonlatban szereplő kaliforniai szilikonvölgy a számítógépes technológia fellekvára és jövőbe mutató iránytűje.

* Gombár Csaba. Érthető okokból annak idején nem akartam néven nevezni ebben az összefüggésben.

A hazai résztvevők közül Gecsényi Lajos, a győri *Műhely* volt szerkesztője a vidéki magyar értelmiség speciális problémáiról beszélt, arról, hogy a vidéki értelmiség, mely számszerűen az értelmiség nagyobbik hányadát képezi, nem rendelkezik a tájékozódás olyan forrásaival és anyagi feltételeivel, mely biztosítaná annak lehetőségét, hogy a szellemi életben a jövőben tevékenyebben vehessen részt, mint eddig. Gombár Csaba budapesti szociológus három olyan jövőképről beszélt, melyet a szociológiai felmérések érzékeny műszerével elemeztek ki az uralkodó közvéleményből. A „hivatalos jövőkép” sokaknál ütközik a múltbeli jövőképek tudatban meglevő törmelékeivel. Mivel eddig az állam mindent vállalt, akkor miért hirtelen az önerőre támaszkodás igénye? — kérdezik. A második jövőképet „féloldalas reformata jövőképnek” nevezte Gombár Csaba, mivel ez a gazdasági reformok prioritását hirdeti a kulturális, illetve politikai reformok szükségességével szemben. Hozzátette, hogy természetesen a „reformata” jövőképnek lehetnek ki nem mondott kulturális és politikai vetületei is, de a jövőkép ilyen formában nem képes a társadalom képzeletének megmozdítására. A harmadik jövőkép jelzője a „kertmagyarországos”. Utal ez a Németh László-i eredetre, de utal az európai posztindusztriális társadalmaknak a nosztalgiájára is, s ez főként a humánértelmiség képzeletvilágát mozgatja meg, irodalmi inspirációjú és erkölcsi vonzatú, s leginkább kulturális mozzanatokban tapintható ki. Gombár Csaba véleménye szerint ennek a három jövőképnek a szintéziséből, harmóniájától várhatunk csak konszenzuson alapuló előrelépést.

A legnagyobb érzelmi vihart, a leghevesebb vitákat a kisebbségben élő magyarok sorsának taglalása, jövőjük fenyegetettségének érzete váltotta ki. Átfogó képet adott a romániai magyar kisebbség sorsáról Illyés Elemér előadása. A vita során kitetszett, hogy a magyar politikai vezetésnek nem állnak rendelkezésére olyan eszközök, melyekkel a kisebbségek emberi és állampolgári jogait radikálisan megvédheti. Ezért a nyugati magyarság szívós, kitartó és felkészült felvilágosító munkájára nagyobb szükség van mint valaha, ahhoz, hogy a nemzetközi közvéleményben legalább a problémaérzékenység a felszínen maradjon. Számtalan hozzászólás bizonyította, hogy a nyugati magyar értelmiség érdeklődésének a középpontjában áll a kisebbségi sors, és jóindulatban, jó szándékban nincsen hiány.

Végül alkalom nyílt kitekinteni a jövő művészete felé. Papp Tibor, a párizsi *Magyar Műhely* egyik szerkesztője tartott előadást arról, hogy hogyan halad a szó, a kimondott szó művészete az írásbeliség, a vizualitás művészete felé, s hogy a számítarteknológia milyen lehetőségeket nyújt az elavulófélben lévő nyomdatechnikával szemben, hiszen belátható időn belül, olcsón és eddig lehetőségeiben alig elemzett módon, az írónak alkalmá lesz arra, hogy kiiktassa a nyomdát, mely az író és olvasója közé furakszik, és a jövőben maga alkossa meg üzenetének nemcsak a tartalmát, hanem a formáját is. Előadását egy magyar nyelvű művészeti komputerprogrammal illusztrálta.

Az immár hagyományos Mikes Irodalmi Figyelő reflektorfényébe az idén Földényi F. László *Melankólia* című esszéje került; az esszé különleges értékeit Határ Győző elemezte erudícióval és empátiával.

A Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjait Kibédi Varga Katalin elnökasszony zárszava fejezte be.

(1985)

A KÖZREADOTT ÍRÁSOK LELŐHELYE

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

- ❖ Magyar író az emigrációban
in: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1982.
- ❖ Még vagyunk [A nyugati magyar irodalomról]
in: *Nyugati Magyar Irodalom*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam. 1976.
- ❖ A doorni találkozó [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1959. évi konferenciája]
in: *Új Látóhatár*. 1959. július-augusztus, 4. szám.
- ❖ Egy akadémia városban [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör leydeni konferenciáján 1960.]
in: *Új Látóhatár*. 1960. július-augusztus, 4. szám.
- ❖ A Maastól a Loire-ig [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjai. 1962.]
in: *Jöjjetek*. 1962. november–december, 6. szám.
- ❖ Az értelem nyelvén [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 8. Tanulmányi Napjairól.]
in: *Magyar Híradó*, 1966. november 1. X. évf. 11. sz.

CZIGÁNY LÓRÁNT

- ❖ Cs. Szabó Lászlóról két tételben
in: *Vakrepülés – Írások az emigrációból*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest. 2003.
- ❖ „Az országokban való sok romlásoknak okairól”
in: *Vakrepülés – Írások az emigrációból*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest. 2003.
- ❖ A mi Kazinczynk – Cs. Szabó Lászlóról
in: *Gyökértelen, mint a zászló nyele – Írások a nyugati magyar irodalomról*. Szabad Tér, Budapest. 1994.
- ❖ A Mérleg jegyében. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – I.
in: *Gyökértelen, mint a zászló nyele – Írások a nyugati magyar irodalomról*. Szabad Tér, Budapest. 1994.
- ❖ Továbbjutni. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – II.
in: *Gyökértelen, mint a zászló nyele – Írások a nyugati magyar irodalomról*. Szabad Tér, Budapest. 1994.
- ❖ Önarcképünk sorsunk tükrében, 1945-1949. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – III.
in: *Gyökértelen, mint a zászló nyele – Írások a nyugati magyar irodalomról*. Szabad Tér, Budapest. 1994.
- ❖ A holnap magyarsága – a magyarság holnapja. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – IV.
in: *Gyökértelen, mint a zászló nyele – Írások a nyugati magyar irodalomról*. Szabad Tér, Budapest. 1994.

CZIGÁNY LÓRÁNT ÉLETRAJZI ADATAI

Czigány Lóránt

Londonban élő író, publicista és irodalomtörténész. 1935-ben született Sátoraljaújhelyben. Egyetemi tanulmányait (magyar-történelem szakon) Szegeden kezdte. Az 1956-os forradalom bukása után Nyugatra menekült. Oxfordban és Londonban folytatta tanulmányait. 1965-ben doktorált a londoni egyetemen irodalomtörténetből. 1962-től 1969-ig a British Museum könyvtárának szakreferense, majd 1969-73-ban magyar nyelvet és irodalmat tanít a Kaliforniai Egyetemen Berkeleyben. Visszatérve Londonba, külső munkatársa lett a BBC magyar adásának és a *The Times* című lapnak. Írásai az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Szivárványban*, valamint angol nyelvű folyóiratokban jelentek meg. Sajtó alá rendezte Angyal Dávid emlékezéseit, Révai András és Szabó Zoltán válogatott írásait. Több kötet szerkesztésében vett részt, bibliográfiát és repertóriumot (pl. *Látóhatár — Új Látóhatár*) állított össze. 1965-ben Siklós Istvánnal megalakította a Szepsi Csombor Kört. Angol nyelvű magyar irodalomtörténete (1984), melyet a patinás Oxford University Press adott ki, a magyar irodalom első nem-marxista szintézise a Halotti Beszédtől Hajnóczy Péterig. Nyugat-Európában és a tengerentúl ezt a kézikönyvet használják a legtöbb egyetemen. Ezért az irodalomtörténetért a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság neki ítélte oda 1988-ban a Szirmai Endre által alapított díjat. 1980-ban elsőnek írta le, hogy a moszkovita főhatalom hogyan államosította a magyar irodalmat, hogyan zúzta szét annak értékrendjét, s hogyan terelte az írókat egy akolba, hogy a központ által előírt hangnemben énekeljenek. Ezt az írását, amely a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1980. évi Tanulmányi Napjain hangzott el először, s amelynek címe: *Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946-51*, elektronikusan közzölte a Mikes International negyedévi folyóirat 2004. évi április-júniusi száma (http://www.federatio.org/mikes_per.html).

A fényképfelvétel a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 2004. évi Tanulmányi Napok konferenciáján, az *Irodalmi Esten* készült. [Mikes International Szerk.]